महाभाष्य of पतञ्जलि with the commentary ~~[illegible]~~ प्रदीप of कैयट on ~~entire~~ entire Work and उद्योत of नागोजी भट्ट upto ~~[illegible]~~ नवमाह्निकम् - Inner title page missing so the editor's name, place of publication and date can not be given, probably published from Rohtak some 80-90 years ago - bound in two Volumes - over 1800 pages in 9 1/2" x 6 1/2" size. 10" x 7"

Grammar

150

Bill No. 4/07-08

22

2008-0407 (vol.1)

" 0408 (vol.2)

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ पातञ्जलमहाभाष्यप्रारम्भः ॥

अथ शब्दाऽनुशासनम् ॥ अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यते । शब्दा-

---

श्रीपतञ्जलये नमः ॥

सर्वाकारं निराकारं विश्वाध्यक्षमतीन्द्रियम् ॥
सदसद्रूपतातीतमदृश्यं माययाऽऽवृतेः ॥ १ ॥
ज्ञानलोचनसंलक्ष्यन्नारायणमजं विभुम् ॥
प्रणम्य परमात्मानं सर्वविद्याविधायिनम् ॥ २ ॥
पुरुषाः प्रतिपद्यन्ते देवत्वं यदनुग्रहात् ॥
सरस्वतीं च तां नत्वा सर्वविद्याधिदेवताम् ॥ ३ ॥
पदवाक्यप्रमाणानां पारं यातस्य धीमतः ॥
गुरोर्महेश्वरस्यापि कृत्वा चरणवन्दनम् ॥ ४ ॥
महाभाष्यार्णवावारपारीणं विवृतिप्लवम् ॥
यथागमं विधास्येऽहं कैयटो जैयटात्मजः ॥ ५ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

नत्वा साम्बशिवं देवीं वागधिष्ठानिकां गुरून् ॥
पाणिन्यादिमुनीन् वन्द्यान् पितरौ च सतीशिवौ ॥ १ ॥
नागेशभट्टो नागेशभाषितार्थविचक्षणः ॥
हरिदीक्षितपादाब्जसेवनावाप्तसन्मतिः ॥ २ ॥
याचकानां कल्पतरोररिकक्षहुताशनात् ॥
शृङ्गवेरपुराधीशाद्रामतो लब्धजीविकः ॥ ३ ॥
नातिविस्तीर्णं न विस्तीर्णं मध्यानामपि बोधकृत् ॥
भाष्यप्रदीपव्याख्यानं कुर्वेऽहं तु यथामति ॥ ४ ॥

भाष्यं व्याचिकीर्षुः शिष्टाचारप्राप्तं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति । सर्वेति । क्त्वान्तानां पञ्चमश्लोकोत्तरार्द्धेनान्वयः । सर्वाकारत्वं सर्वोपादानकारणत्वान्मृदादिवत् । कार्यातिरिक्तदृश्यस्वरूपाभावाद् निराकारत्वम् । कर्तृत्वाद् विश्वाध्यक्षत्वम् । स ऐक्षतेति श्रुतेः । अतीन्द्रियत्वं विगतेन्द्रियत्वेन । पश्यत्यचक्षुरित्यादिश्रुतेः । सर्वप्रत्यक्षीकरणन्तु स्वरूपचैतन्येनैव । इन्द्रियाविषयत्वेन वाऽतीन्द्रियत्वम् । सदसद्रूपता प्रपञ्चधर्मः । एतच्च, स्त्रियामिति सूत्रे वक्ष्यते । तामतीतं तद्रहितमित्यर्थः । एवञ्च सदेवेति भावः । नन्वीदृशमस्माभिः कुतो न गृह्यत इत्यत आह । अदृश्यमित्यादि ॥ १ ॥ माययाऽऽवृतेरित्यस्य कृत्यमाह । ज्ञानेति । तत्त्वमस्यादिमहावाक्यजनिताखण्डाऽद्वितीयसच्चिदानन्दब्रह्माकारा वृत्तिर्ज्ञानं, तदेव लोचनन्तेन सम्प्रेक्ष्यमित्यर्थः । नारायणमित्यादि । सर्वनरसमूहान्तर्यामिणमित्यर्थः । सर्वविद्याः । वेदरूपाः । तद्विधायिनम् ॥ २ ॥ वचनसन्दर्भविशेषरूपे ग्रन्थे समुचितत्वाद्वागधिदेवतां नमति । पुरुषा इति । देवत्वम् । पाण्डित्यम् ॥ ३ ॥ संप्रदायशुद्धिं द्योतयन् गुरुं नमति । पदेति । व्याकरणतर्कमीमांसानामित्यर्थः धीमतः । ऊहापोहकुशलस्य ॥ ४ ॥ अवारपारयोर्महाभाष्येति । व्याख्यातृत्वेऽप्यस्येष्ट्यादिकथनेनान्वाख्यातृत्वादितरभाष्यवैलक्षण्येन महत्त्वम् ॥ अवारपारयो-

भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीरः क्वाऽहं मन्दमतिस्ततः।
छात्राणामुपहास्यत्वं यास्यामि पिशुनात्मनाम् ॥ ६ ॥
तथापि हरिबद्धेन सारेण ग्रन्थसेतुना।
क्रममाणः शनैः पारं तस्य प्राप्तास्मि पङ्गुवत् ॥ ७ ॥

महाभाष्यकारो विवरणकारत्वाद्व्याकरणस्य साक्षात्प्रयोजनमाह ॥

अथ शब्दाऽनुशासनमिति ॥ प्रयोजनप्रयोजनानि तु रक्षोहादीनि पश्चाद् वक्ष्यन्ते ॥ स्ववाक्यं व्याख्यातुं तदवयवमथशब्दं तविद्याचष्टे। अथेत्ययमिति। इतिशब्दोऽथशब्दस्य स्वरूपेऽवस्थापनाय प्रयुक्तः। एवं हि पदान्तरैः सामानाधिकरण्येन संबन्धे सत्यऽथशब्दो व्याख्यातुं शक्यते। स्वरूपेऽवस्थितश्च सर्वनाम्ना परामृश्यते। अयमिति। शब्द इति स्वरूपकथनं विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्। अधिकारार्थ इति। अधिकारः प्रस्तावो द्योत्यत्वेनास्य प्रयोजनमित्यर्थः। निपातानां च द्योतकत्वं वाक्यपदीये निर्णीतम्। अथशब्दस्याधिकारार्थत्वे यो वाक्यार्थः संपद्यते तं दर्शयति। शब्दानुशासनमिति। अनेकक्रियाविषयस्यापि शब्दानुशासनस्य प्रारभ्य-

---

भवम। प्लूयतेऽनेनेति प्लवं सेतुम्। यथागमम्। सम्प्रदायमनतिलङ्घ्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ औद्धत्यं परिहरति। भाष्येति। मयूरव्यंसकादिसमासो रूपकञ्चेति बोद्धव्यम्। पिशुनत्वम् दुष्टत्वम् ॥ ६ ॥ नन्वेवं कथं प्रवृत्तिरत आह। तथापीति। तत्रत्यसारांश एवात्र निबद्ध इति भावः। शनैरित्यनेनात्यन्तग्रन्थासङ्कोचः। पङ्गुवदित्यनेन व्याख्येयांशापरित्यागो व्याख्यानस्याविस्तृतत्वञ्च बोध्यते ॥ ७ ॥ यद्यपि पाणिनिना, ब्राह्मणेन निष्कारण इत्यादिश्रुतेः सन्ध्योपासनादाविव प्रत्यवायपरिहारार्थितयैवोत्तमाधिकारिप्रवृत्तिसम्भवात् प्रयोजनं नोक्तम्। वार्त्तिककृतापि, शास्त्रपूर्वके प्रयोगे धर्म इत्यनेन मध्यमाधिकारिणः परमप्रयोजनं दर्शितम्। भगवांस्तु विवरणकारत्वाद् मन्दाधिकारिणां प्रवृत्तेः प्ररोचकप्रयोजनप्रतिपत्तिप्रवणत्वाद् व्यवहितेषु स्वर्गापूर्वादिष्वनाश्वासात्साक्षात्प्रयोजनं शब्दव्युत्पत्तिलक्षणं वदतीत्याह। भाष्यकार इति। तत्र शब्दज्ञानरूपे प्रयोजने उक्ते विषयोऽप्युक्त एव। शास्त्रजन्यज्ञानविषयस्यैव शास्त्रविषयत्वादिति बोद्धव्यम्। तज्जिज्ञासुरधिकारी, प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्ध इति अर्थादेव लब्धम्। ननु, कानि पुनरित्यादिना प्रयोजनानि वक्ष्यति, तेन पौनरुक्त्यमत आह। साक्षादिति। तदेवाह। प्रयोजनप्रयोजनानीति। व्याख्यातुमित्यस्य शब्दानुशासनमित्यादिनेति शेषः। तावत् प्रथमम्। व्याचष्टे इति। पदार्थज्ञानायाऽऽनन्तर्याद्यर्थकत्वनिरासाय चेति शेषः। भाष्यत्वादेव च स्ववाक्यव्याख्यानमिति भावः। नन्विति विनाप्यथशब्दोऽधिकारार्थ इत्येवोच्यतामत आह। एवं हीति। पदान्तरैः। शब्दपदमधिकारार्थपरं प्रयुज्यत इति पदैः। व्याख्यातुमिति। अधिकारार्थत्वेनेति शेषः। अथेतिशब्दोऽधिकारार्थ इत्युक्ते आनन्तर्याद्यर्थकत्वमप्रमाणमिति भ्राम्येदतो--(ऽयमिति) भाष्ये। योऽयमस्मिन् वाक्ये स इत्यर्थः।
विस्पष्टेति। न वेतीत्यादावर्थपरताया दर्शनेन तथा भ्रमं निवर्तयितुमित्यर्थः। ननु निपातानां द्योतकत्वादभिधेयवाच्यर्थशब्दोऽनुपपन्नोऽत आह। अधिकार इति। प्रस्ताव इति। प्रारम्भ इत्यर्थः। स चार्थाद् व्याख्यायमानस्य। अर्थशब्दः प्रयोजनवाचीति भावः। निपातानाञ्च द्योतकत्वमिति। निपातानां द्योतकत्वञ्चेत्यर्थः। उपसर्गातिरिक्तनिपातानां द्योतकत्ववाचकत्वोभयस्वीकारस्याव्ययं विभक्तीतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वात्। उपसर्गाणान्तु द्योतकत्वमेवेति स्पष्टं गतिर्गताविति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्यामः। अत एव साक्षात् क्रियते गुरुरित्यादि सङ्गच्छते। प्रारम्भक्रियाविषयत्वद्योतकस्यापि अथशब्दस्यान्यार्थं नीयमानदध्यादिवन्मङ्गलत्वमपीत्युभयार्थमथशब्दः प्रयुज्यत इति फलितम्। परे त्वत्र वाचकत्वमेवेच्छन्ति। अधिकृतमिति च तदर्थं वदन्ति। भाष्ये प्रयुज्यत इत्यनेन वर्त्तमाननिर्देशेन सर्वलोकसिद्धमस्याधिकारार्थत्वं, न तु वृद्धयादिवत्पारिभाषिकमिति ध्वनितम्। ननु विवरणेऽधिकृतमित्यधिकं वाचकपदाभावाद्, द्योतकतानुपप-

ऽनुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम् । केषां शब्दानाम् । लौकिकानां वैदिकानां च । तत्र लौकिकास्तावत् । गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो

माणता अथशब्दसन्निधाने प्रतीयते । व्याकरणस्य चेदमन्वर्थं नाम–शब्दानुशासनमिति । अत्र चाऽऽचार्यस्य कर्तुः प्रयोजनाभावादनुपादानादुभयप्राप्त्यभावान्नोभयप्राप्तौ कर्मणीत्यनेन षष्ठी, अपि तु, कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनेति, कर्मणि चेति समासप्रतिषेधाऽप्रसङ्गादिध्मप्रव्रश्चनादिवत् समासः । शब्दशब्दस्य सामान्यशब्दत्वाद्विना प्रकरणादिना विशेषेऽवस्थानाभावात्तन्त्रीशब्दकाकवाशितादीनामप्यनुशासनप्रसङ्ग इति मत्वा पृच्छति । केषामिति । उत्तरपदार्थान्तर्गतस्यापि पूर्वपदार्थस्य बुद्ध्या प्रविभागात् किमा प्रत्यवमर्शः । यथा, राजपुरुष इत्युक्ते, कस्य राज्ञ इति । सिद्धान्तवादी तु व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात् सामर्थ्याद्विशेषावगतिरिति मत्वाह । लौकिकानामिति । लोके विदिता इति, लोकसर्वलोकाट्ठञिति ठञ् । अथवा भवार्थेऽध्यात्मादित्वाट्ठञ् । एवं वेदे भवा वैदिकाः । वैदिकानामपि लौकिकत्वेऽपि प्राधान्यख्यापनाय पृथगुपादानम् । यथा, ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽप्यायात इति वसिष्ठस्य । तेषां तु प्राधान्यं यत्नेनापभ्रंशपरिहारात् । अथवा भाषाशब्दानामेव लौकिकत्वमिति भेदेन

त्तिश्चिस्यत आह । अनेकेति । उच्यते श्रूयते क्रियते इति । प्रतीयत इति । एतावतैव द्योतकत्वमिति भावः । ननु भावसाधनस्यानुशासनपदस्य शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह । व्याकरणस्य चेति । अन्वर्थत्वात्प्रयोजनाभिधानोपपत्तिः । अनुशिष्यन्ते असाधुशब्देभ्यो विविच्य ज्ञाप्यन्तेऽनेनेति करणल्युडन्ततया शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यमिति भावः । इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये नामपदोपादानम् । नामनामिनोरभेदान्नाम शास्त्रमिति सामानाधिकरण्यम् । अनेनैवापभ्रंशानामविषयत्वं सूचितं ध्वनीनाञ्च । केषामिति प्रश्नस्तु किं लौकिकमात्रविषयं शाकटायनादिशास्त्रमधिकृतमुत वैदिकमात्रविषयं प्रातिशाख्यमितीति परे । ननु कर्मणि चेति निषेधात् कथं कर्मषष्ठ्यन्तेन समासोऽत आह । अत्र चाचार्यस्येति । उभयोपादान एवोभयप्राप्तिरित्यास्मिन्माने इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्यामपि समासनिषेधः कुतो नेत्यत आह । इध्मेति । चस्येत्यर्थकतया कर्मणीत्युच्चार्य विहितषष्ठ्यैव समासनिषेध इति भावः । भाष्ये, शास्त्रमित्यस्य कर्तव्यत्वेनेति शेषः । विवरणकारत्वाद् व्याख्यातव्यत्वेनेति शेष उचित इत्यन्ये । शास्त्रत्वञ्चास्य साधुत्वरूपैकप्रयोजनसंबद्धत्वाद्बोद्धव्यम् । सामान्यशब्दत्वादिति । लोकव्यवहारे ध्वनावपभ्रंशे च शब्दशब्दप्रयोगादिति भावः । एतेन ध्वनिव्यङ्ग्य एव तपरसूत्रादौ शब्दप्रयोगादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् । ननु, व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादौ सामान्यशब्दस्याप्यपूर्वीयेषु विशेषेषु प्रवृत्तिवद्वाचके साधौ तद्विशेषे प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह । विनेति । व्रीहिशब्दस्य तु प्रकरणाद्विशेषे प्रवृत्तिरिति भावः । वाशितादीनामित्यादिनाऽपभ्रंशसङ्ग्रहः । उत्तरपदार्थसंसृष्टपूर्वपदार्थस्य कथं सर्वनाम्ना परामर्शोऽत आह । उत्तरपदार्थान्तर्गतस्येति । ततः पृथगुपस्थित्यविषयस्येत्यर्थः । बुद्ध्या मानस्या । यद्वा वाक्यजन्यबुद्ध्या । वेदाङ्गत्वादिति । तत्त्वञ्चागमसिद्धम् । अनेन तन्त्रीशब्दादीनामविषयता सूचिता । न च वेदाङ्गत्वाद्वैदिका एव विषयाः स्युः । तत्र तत्र भाषायां छन्दसीत्याद्युक्त्योभयोरपि विषयत्वात् । ननु चिदानन्दस्वरूपब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य लोकपदार्थत्वाद्वेदस्यापि लोकान्तर्गतत्वाद् भेदेनाभिधानं न युज्यत इत्यत आह । वैदिकानामिति । वैदिकानां लौकिकत्वेऽपीति पाठः । तेषान्त्विति । लौकिकानां याज्ञे कर्मण्येव तत्परिहारस्तेषान्तु सर्वत्रेति भावः । भाषाशब्दानामिति । भाषा प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारस्तत्र प्रयुज्यमानानामित्यर्थः । एवञ्च वेदमात्रान्तर्गतकर्णेभिर्देवासो शृणुयामेत्याद्यतिरिक्तपरता लौकिकशब्दस्य तैस्तद्व्यवहारादर्शनात् । अत एव, गौरश्व इत्यादीनां लौकिकोदाहरणत्वसङ्गतिः । लोके स्वरानादराद्वेदे तदादराच्च स्वरविशिष्टानां वेदमात्रविषयतामभिप्रेत्य, शन्न इत्यादीनां वैदिकोदाहरणत्वसङ्ग-

ब्राह्मण इति । वैदिकाः खल्वपि । शन्नो देवीरभिष्टये । इषेत्वोर्जेत्वा । अग्नि-मीळे पुरोहितम् । अग्न आयाहि वीतय इति । अथ गौरित्यत्र कः शब्दः । किं यत्तत्सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाण्यर्थरूपं स शब्दः । नेत्याह । द्रव्यं नाम तत् । यत्तर्हि तदिङ्गितं चेष्टितं निमिषितमिति स शब्दः । नेत्याह ।

निर्देशः । तत्र लोके पदानुपूर्वीनियमाभावात् पदान्येव दर्शयति । गौरश्व इति । वेदे त्वानुपूर्वीनियमाद्वाक्यान्युदाहरति । शन्न इति । अयं गौरयं शुक्ल इति शब्दार्थयोरभेदेन लोके व्यवहारदर्शनाच्छब्दस्वरूपनिर्धारणाय पृच्छति । अथेति । गौरिति विज्ञाने प्रतिभासमानेषु वस्तुषु कः शब्द इत्यर्थः । तान्येव वस्तूनि क्रमेण दर्शयति । किं यत्तदिति । उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकत्वमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गमुपाददते इति कामचारतः स शब्द इति पुँल्लिङ्गेन निर्देशः । नेत्याहेति । भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वान्न द्रव्यं शब्द इति प्रतीतमपि तु द्रव्यमिति । यदि हि द्रव्यानु-

---

तिरिति भावः । लोके पदानामुदाहरणत्वोक्तौ, वेदे वाक्यानामिव तत्त्वोक्तावाशयमाह । तत्रेति । पदान्तरसमभिव्याहारेण स्वरविशेषाच्च वेदे वाक्यानामुदाहरणत्वोक्तिरित्यपि बोध्यम् । लोकवेदसाधारणतया पाणिनीयशब्दानुशासनस्यैवात्राधिकृतत्वं, न तु शाकटायनादिव्याकरणस्येत्युत्तराशयं परे । भाष्ये (लौकिकास्तावदिति) । तावच्छब्दोऽनुक्रमे । पूर्वं लौकिका उदाह्रियन्ते पश्चाद्वैदिका इत्यर्थः । वैदिकानां प्रधानत्वेऽपि लौकिकानां पूर्वनिर्देशस्तदुदाहरसूचनार्थः । अभेदेन लोके इति । अभेदेनैवेत्यर्थः । शब्दपरत्वाभिप्रायेणास्य गौरिति प्रयोगाभावादिति भावः । पुरोवर्त्तिव्यक्तिं पश्यतो वाचकजिज्ञासया कोऽयमिति प्रश्ने, अयं गौरयं वर्णः शुक्ल इत्युत्तरस्थले संनिहितमुद्दिश्य तादात्म्येन शब्दविधेयनाप्रतीतेरिति तात्पर्यम् । शब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव शक्तिः । स्पष्टञ्चेदं पातञ्जलभाष्ये इति मञ्जूषायामस्माभिर्हर्यादिसंमततया व्युत्पादितम् । अत एव जात्यादिव्यक्त्योरिव, रामेति द्व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिन इत्यादौ शब्दार्थयोरपि अभेदेन व्यवहारः । (अथ गौरिति) भाष्ये । अथेत्यस्य पृच्छ्यत इति शेषः । किं पृच्छ्यते तदाह (गौरित्यत्रेत्यादि) (कः शब्द इति) । कः शब्दशब्दाभिधेय इति प्रश्नः । प्रतिभासमानेषु शब्दजातिव्यक्त्यादिषु । नन्वेवं गुणक्रिययोः शब्दत्वाशङ्कानुपपन्ना । नहि ते अपि, गौरितिशब्दजन्यबोधे भासेते इतिचेन्न । गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोश्चाभेदात् । शब्दार्थयोश्च तत्त्वात् । तदभिन्नाभिन्नस्येति न्यायेन तच्छङ्कोपपत्तेः । यथा परमकारणाभिन्नकार्यकारणकस्य परमकारणेनाप्यभेदः । यद्वा गुणसमूहो द्रव्यमिति पक्षे, तस्य भाव इति सूत्रस्थभाष्यसंमते समूहस्य गोशब्दवाच्यत्वे अवयवभूतगुणादीनामपि तद्वाच्यत्वमितिशङ्का बोध्या । अत्र गौरिति विज्ञाने इति सामान्योक्त्या तदाकारप्रत्यक्षादिज्ञानेऽपि गुणादीनां सामान्यरूपेण भानम् । अत एव प्रत्यक्षदृष्टेऽपि आम्रफलादौ रसविशेषादिजिज्ञासा । विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वादित्यन्ये । निरूपितं चैतन्मञ्जूषायाम् । यत्तदिति समुदायो यद्वृत्तार्थे वर्त्तते । तस्यैव पुनस्तद्वृत्तेन, स इत्यनेन परामर्शः । यद्वा प्रसिद्धौ । ननु यदित्यस्य नपुंसकत्वेन तच्छब्देऽपि नपुंसकलिङ्गमेवोचितमत आह । उद्दिश्यमानेति । सिद्धवत्कीर्त्तनमुद्देशः । प्रतिपाद्यतया विधेयतया वा कीर्त्तनं प्रतिनिर्देशः । यथा "शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य" इत्यादौ स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । तल्लिङ्गमिति । तयोर्लिङ्गमित्यर्थः । भाष्योक्तहेतुमुपपादयति । भिन्नेन्द्रियेति । सामान्यव्यक्त्यतिरिक्तत्वे सति श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वं हि शब्दलक्षणमिति भावः । यदि च द्रव्येति । यदि द्रव्यं शब्दशब्दाभिधेयं स्यादित्यर्थः । तथा हि सति द्रव्यादीनान्तन्त्रान्तरे निरूपितत्वात्तस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यपि बोध्यम् । तत्र द्रव्यस्य क्रियाद्याश्रयत्वात्पूर्वमुक्तिः । क्रियागुणौ च जात्याश्रयाविति तयोस्ततः पूर्वमुक्तिः । वैशेषिकासिद्धगुणानामपि संख्यासंयोगविभागादीनां क्रियात्वं ध्वनयितुं गुणात्प्राक् क्रियोक्तिरिति ध्येयम् । यत्तर्हि शुक्ल इत्यादि । गुणस्य शब्दत्वशङ्कापरे वाक्ये इतिशब्देन प्रकारार्थेन गुणाश्रयाविभेदाभिन्नं गन्धादिलिङ्गसङ्ख्यादिरूपगुणसङ्ग्रह इति न न्यूनता ।

क्रिया नाम सा । यत्तर्हि तत्, शुक्लो नीलः कपिलः कपोत इति स शब्दः । नेत्याह । गुणो नाम सः । यत्तर्हि तद्भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नं सामान्यभूतं स शब्दः । नेत्याह । आकृतिर्नाम सा । कस्तर्हि शब्दः । येनोच्चारितेन

शासनं विवक्षितमभविष्यद्, अथ द्रव्यानुशासनमित्येवावक्ष्यत् । अनेनैव न्यायेन गुणक्रियासामान्यानां निराकृतेऽपि शब्दत्वे प्रपञ्चार्थं तच्चोद्यपूर्वकं निराकरोति । यत्तर्हीति । गोशब्दार्थे चैषां संभवाच्छब्दत्वमाशङ्कते । परिहारस्तु पूर्ववत् । तत्रेङ्गितमभिप्रायस्य सूचकः शारीरव्यापारः । चेष्टितं कायपरिस्पन्दः । निमिषितमक्षिव्यापारः । शुक्लो नील इति । द्रव्यस्य प्रागुपन्यासाद् गुणमात्राभिधायिनोऽत्र शुक्लादयो द्रष्टव्याः । भिन्नेष्वभिन्नमिति । अनेन सामान्यस्यैकत्वं कथ्यते । छिन्नेष्वच्छिन्नमिति । अनेन तु नित्यत्वम् । सामान्यभूतमिति । सत्ताख्यं महासामान्यं गोत्वादेः सामान्यस्योपमानं निर्दिष्टम् । सामान्यमिव सामान्यभूतम् । भूतशब्द उपमार्थे । यथा पितृभूत इति । द्रव्यादिषु निरस्तेषु पृच्छति । कस्तर्हीति । उत्तरमाह । येनोच्चारितेनेति । वैयाकरणा वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वा वाचकत्वमिच्छन्ति । वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गात् । आनर्थक्ये तु प्रत्येकमुत्पत्तिपक्षे

ननु शब्दस्यापि गुणत्वाद् गुणो नाम स इत्युत्तरमसङ्गतम् । तस्य द्रव्यत्वे द्रव्यं नाम तदित्युत्तरासङ्गतिरिति चेन्न । उक्तद्रव्याश्रितो गुणो नाम स इत्यर्थात् । श्रोत्रग्राह्यत्वादेव क्रियादीनां शब्दत्वे निरस्ते किमुत्तरग्रन्थेनेत्यत आह । अनेनैवेति । गोशब्दार्थे चैषां सम्भवादिति । अभेदसम्भवात् तेन तदभिन्नाऽभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायेन शब्दत्वाशङ्का तेषामिति भावः । यद्वा गोशब्दार्थे गुणसमूहे समूहितया एषां सम्भवादित्यर्थः । शारीरव्यापारो रोमाञ्चादिः । एकत्वमिति । अनेकसमवेतत्वस्याप्युपलक्षणम् । नित्यत्वेन संयोगनिरासः । एकत्वेन प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षरूपं प्रमाणं दर्शितम् । भूतशब्दप्रयोगानुपपत्तिं परिहरति । सत्ताख्यमिति । एवं हि वृत्तवदाम्रा इत्याद्यापत्तेः । सामान्यश्रुतेः सर्वसामान्यविषयत्वेन प्रवृत्तायाः सङ्कोचे कारणाभावाच्च । उपमाकथनस्य प्रकृतेऽनुपयोगाच्च अध्याहारे गौरवाच्च नेदं युक्तम् । किन्तु स्वरूपवाची सः । वृद्धिसंज्ञासूत्रस्थभाष्यप्रयोगस्य प्रमाणभूत इत्यस्य स्वयं करिष्यमाणव्याख्यानरीत्यास्यापि व्याख्यानसम्भवात् । पितृभूत इत्यत्राप्यन्यत्रान्यशब्दप्रयोगः सादृश्यपर इति सादृश्यप्रतीतिर्न त्वस्य सादृश्यवाचकत्वे मानमस्तीति दिक् । भाष्ये—(आकृतिः) जातिराक्रियते व्यवच्छिद्यते स्वाश्रयोऽनयेति व्युत्पत्तेरिति भावः । शङ्कापरभाष्ये सामान्यभूतमित्यस्य तद्व्यञ्जकं चेत्यप्यर्थो बोद्धयः । जातिमात्रपरत्वे जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति गौतमसूत्रेण तस्यापि पदार्थत्वबोधनात् । प्रत्यक्षादौ तद्भानाच्च तस्य शब्दत्वाशङ्कातत्समाधानाभावेन न्यूनता स्यात् । सिद्धे शब्दार्थेति वार्त्तिकव्याख्यान भाष्ये तस्या अपि पदार्थत्वं कैयटो वक्ष्यति । तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायस्तु यत्र स्वाभिन्नद्वारकः स्वस्वरूपानुगमस्तद्विषयः । यथा परमकारणकार्योपादानके परमकारणाभेदः । अत एव सुखदुःखयोर्नैक्यं, नापि कुण्डलकटकयोस्तत् । कुण्डलारम्भकस्वर्णावयवानुगमस्य कटकेऽभावात् । एवं गुणसमूहस्यानुद्भूतावयवभेदस्य वाच्यत्वेपि समूहिनां तत्तद्रूपेणावाच्यत्वान्न तेषां शब्दत्वाशङ्केति भावः । पृच्छतीति । प्रश्नविषयविशेषान्तराभावात् सामान्यरूपेण पृच्छतीत्यर्थः । भाष्ये (उच्चारितेनेति) । शारीरमारुताभिहतकण्ठादिस्थानैरवयवद्वाराभिव्यक्तेन येनेत्यर्थः । अत्र विशेषणान्तैरवयवैर्गुणादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते । संप्रत्ययो ज्ञानम् । ननु प्रत्यायकशब्दस्य वर्णसमूहरूपतया येनेत्येकवचनमयुक्तम् । न च वनमितिवत् समूहाभिप्रायं तत् । समूहस्यास्थिरस्य निरूपयितुमशक्यत्वादत आह । वैयाकरणा इति । वर्णव्यतिरिक्तपदानभ्युपगमे एकैकस्य वर्णस्य वाचकत्वं? समूहस्य? वा । नाद्य इत्याह । वर्णानां प्रत्येकमिति । द्वितीयमनूद्य दूषयति । आनर्थक्ये तु प्रत्येकमिति । प्रत्येकमानर्थक्ये तु समुदायस्य वाचकत्वमुपेयं तत्तु

सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनां सम्प्रत्ययो भवति स शब्दः । अथवा
प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते । तद्यथा । शब्दं कुरु मा शब्दं
कार्षीः शब्दकार्ययं माणवक इति । ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते । तस्माद् ध्वनिः
शब्दः । कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः
प्रयोजनम् । रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम् । लोपागमवर्णविकारज्ञो हि

———————

यौगपद्येनोत्पत्त्यभावात् । अभिव्यक्तिपक्षे तु क्रमेणैवाभिव्यक्त्या समुदायाभावादेक-
स्मृत्युपारूढानां वाचकत्वे, सरो रस इत्यादावर्थप्रतिपत्त्यविशेषप्रसङ्गात्तद्व्यतिरिक्त-
स्फोटो नादाभिव्यङ्ग्यो वाचको विस्तरेण वाक्यपदीये व्यवस्थापितः । उच्चारितेन ।
प्रकाशितेनेत्यर्थः । अथवेति । अन्यत्र ध्वनिस्फोटयोर्भेदस्य व्यवस्थापितत्वादिहाभेदेन
व्यवहारेऽपि न दोषः । द्रव्यादयो न शब्दशब्दवाच्या इत्यत्र तात्पर्यात् । ध्वनिं कुर्वान्निति ।
विधिनिषेधयोरप्रवृत्तविषयत्वात् कथमस्य त्रिभिः सम्बन्धः । उच्यते । शब्दं कुर्वन्नपि, शब्दं
कुर्वित्युच्यते विरामाशङ्कायां तन्निवृत्तये । तथानभिमतशब्दश्रवणोद्वेजितेनोच्यते, मा शब्दं
कार्षीरिति । कानि पुनरिति । किं संध्योपासनादिवद्व्याकरणाध्ययनं नित्यं कर्माथ काम्य-

———————

नयुक्तमिति शेषः । यतस्तत्र नयद्वयम्—उत्पद्यमानसमुदायस्याभिव्यज्यमानसमुदायस्य वा वाचकत्वमिति
तत्राद्यं दूषयति । उत्पत्तिपक्षे इति । उत्पत्त्यभावादित्यस्य समुदायाभावादित्यनेनान्वयः । द्वितीयं दूषयति ।
अभिव्यक्तीति । उत्पन्नाभिव्यक्तेर्ध्वस्तत्वादित्यर्थः । ननु पक्षद्वयेऽपि पूर्वपूर्ववर्णानुभवजसंस्कारसहकृतान्त्यवर्णा-
नुभवहेतुकैकस्मृत्युपारूढानां वाचकत्वमस्त्वत आह । एकस्मृतीति । ननु तस्य नित्यत्वे सर्वदार्थप्रतीतिप्र-
सङ्गोऽत आह । नादेति । नादो वर्णः । ननु येन क्रमेणानुभूता वर्णास्तेनैव क्रमेणैकस्मृत्युपारूढानां वाचकत्वेन
नार्थप्रतीत्यविशेषप्रसङ्गोऽन्यथा त्वयापि वर्णानां स्फोटव्यञ्जकत्वाभ्युपगमात् कथं पूर्वोक्तदोषान्निस्तारस्त-
वापीत्यत आह । विस्तरेणेति । इदमेकं पदमेकं वाक्यमिति प्रत्ययः स्फोटसत्त्वे तदैक्ये च प्रमाणम् । अनुभव-
क्रमेणैव स्मरणमित्यर्थे दृढप्रमाणाभावाच्च । क्रमेणानुभूतानां व्युत्क्रमेणापि स्मरणदर्शनात् । मम तु यथा पटे
नानारञ्जकद्रव्याहितनानावर्णोपरागः क्रमेण तथा एकस्मिन्नेव तस्मिन्नुच्चारणक्रमेण क्रमवानेव तत्तद्वर्णस्व-
रूपानुरागः । स च स्थिरस्तस्य च मनसा ग्रहणमिति न दोषः । तत्र येनेत्येकवचनेन विषाणिनामिति बहु-
वचनेन वानेकोच्चारणविषयगौरित्यस्यैकत्वं सूचितम् । एवञ्च तेनैव दृष्टान्तेन घटपटादिबोधकसाधारण्येन
वाचकस्यैकत्वं सूचितम् । भेदप्रत्ययस्त्वौपाधिक इत्याद्यस्मत्कृतमञ्जूषायां शक्तिवादे द्रष्टव्यम् ।
नन्वेवन्तस्य ताल्वोष्ठपुटव्यापारविषयत्वाभावादुच्चारितेनेत्ययुक्तमत आह । प्रकाशितेनेति । अभिव्यञ्जकैरिति
शेषः । भाष्ये (अथ वा प्रतीतपदार्थक इति) । लोके व्यवहर्तृषु पदार्थबोधकत्वेन प्रसिद्धः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्य-
त्वाद्वर्णरूपध्वनिसमूह एव शब्द इत्यर्थः । तस्यार्थबोधकताप्यविचारितरमणीयस्यैव लोके सिद्धा, तादृशस्यैव
शास्त्रेणान्वाख्यानमिति तात्पर्यम् । तदाह । अन्यत्रेति । संग्रहादौ तपरसूत्रादौ भाष्ये चेत्यर्थः । ध्वनिपदेनात्र
वैखरी, स्फोटपदेनाभिव्यक्तकत्वादिको मध्यमावस्थ आन्तरः शब्द उच्यते । कथमस्येति । कुर्वन्नित्यस्य वर्त्त-
मानार्थत्वादित्यर्थः ॥ भाष्ये (कानि पुनः शब्दानुशासनस्येति) । शब्दज्ञानफलकव्याकरणाध्ययनस्येत्यर्थः ।
तदाह । किं सन्ध्येति । शब्दज्ञानद्वारा अध्ययनस्य तदज्ञानप्राप्तप्रत्यवायपरिहारः फलम्, उत तदतिरिक्तमपि किं
चिदिति प्रश्नाशय इत्यर्थः । प्रयोजनशब्दः करणव्युत्पत्त्या प्रयोजकपरोऽपि । तेन व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजकं
किंचिदस्ति? नवेत्यपि प्रश्नाशयो बोध्यः । अत एवोत्तरे आगमपदोपादानं, नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः । तत्रै-
कवद्भावस्य वैकल्पिकत्वात्प्रश्ने बहुवचनमुत्तरे एकवचनं बोध्यम् । पुरुषार्थौ, धर्मो मोक्षश्च । ननु शिष्याचार्य-

सम्यग्वेदान् परिपालयिष्यतीति । ऊहः खल्वपि । न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदितास्ते चावश्यं पुरुषेण यज्ञगतेन यथायथं विपरिणमयितव्याः । तान्नाऽवैयाकरणः शक्नोति यथायथं विपरिणमयितुम् । तस्मादध्येयं व्याकरणम् । आगमः खल्वपि । ब्राह्मणेन निष्कारणो

मिति प्रश्नः। पारंपर्येण पुरुषार्थसाधनतामाह। रक्षेति। लोके लोपाद्यदृष्टं वेदे दृष्ट्वा भ्राम्येदवैयाकरणः। वैयाकरणस्तु न भ्रमति वेदार्थं चाध्यवस्यति। तत्र लोपागमयोरुदाहरणम्। देवा अदुह्रेति। दुहेर्लङो झस्यादादेशे कृते, लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः। बहुलं छन्दसीति रुटि सति रूपमेतत्। वर्णविकारो यथा। उदुग्राभं च निग्राभं चेति। हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्येति वक्तव्यमिति हस्य भकारः। उदि ग्रह इत्यत्र, उदुग्राभनिग्राभौ च च्छन्दसि, स्रुगुद्यमननिपातनयोरितिवचनादुन्निपूर्वाद् ग्रहेर्घञ्। ऊहः खल्वपीति। इह यस्मिन् यागे इतिकर्त्तव्यतोपदिष्टा यागान्तरेणोपजीव्यते सा प्रकृतिः। येनोपजीव्यते सा विकृतिः। प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति मीमांसकैर्व्यवस्थापिते न्याये प्रकृतिप्रत्ययादीनामूहं वैयाकरणः सम्यग्विजानाति। तत्राऽग्नेर्मन्त्रोऽस्ति, अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति। तत्र, सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति सौर्ये चरौ मन्त्र ऊह्यते–सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीति। विस्तरेण तु भर्तृहरिणा प्रदर्शित ऊहः। आगम इति। आगमः प्रयोजकः प्रवर्तको नित्यकर्मतां व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति। प्रयोजनशब्देन च फलं

संबन्ध एव महान् वेदरक्षाहेतुः, किं व्याकरणेनेत्यत आह । लोके इति । भ्राम्येदिति । भ्रमेण पाठान्तरं कल्पयेदित्यर्थः । न चाऽऽचार्यवचनाद् भ्रमनिवृत्तिः, । भ्रमशङ्कया तेष्वविश्वासाद् । वेदार्थाऽवगमाद्वा । एवमपि व्याकरणं पुरुषार्थसाधनमित्याह । वेदार्थञ्चेति । एवञ्च वेदार्थज्ञानपूर्वकं शुद्धतत्तन्मन्त्रैस्तद्विहितकर्मानुष्ठानेन स्वर्गसुखमुपनिषदर्थज्ञानेन वक्ष्यमाणरीत्या वा मोक्षश्च पुरुषार्थौ व्याकरणाध्ययनस्य फलमिति भावः । विकार इति । लोपस्तु न विकार इति पृथग्गणितः । भावरूप एव चादेशोऽत्र विकारः । हृग्रहोर्भ इति । इदञ्च गृभ्णामीत्याद्यर्थमावश्यकम् । एतेन, उदुग्राभनिग्राभौ चेत्यनेनैव भस्यापि सिद्धत्वादेतदुपन्यासश्चिन्त्य इति परास्तम् । अन्यार्थमावश्यकेन तेनैव भस्य सिद्धौ तदंशे निपातनवैयर्थ्यात्। निपूर्वाद् ग्रहेर्घञ्विधायकाभावादाह । उदुग्राभनिग्राभौ चेति । भाष्ये (खल्वपीति) निपातसमुदायो निश्चयार्थः । ऊहः खल्वपीत्यस्य प्रयोजनमिति शेषः । ननु यत्र प्रकरणे ये मन्त्राः पठितास्तत्र तेषां तथैव प्रयोग इष्ट इति नोहेन प्रयोजनमित्याशङ्क्य प्रकृतावूहाभावेपि विकृतावूह इति दर्शयितुं प्रकृतिशब्दार्थमाह । इहेति । यस्मिन् = आग्नेयादौ । यागान्तरेण = सौर्यादिना । प्रकृतिविकृत्यवगमश्च द्विदेवत्यस्यैकदेवत्यत्वादिसाम्येन बोध्यः । अन्यत्र पठितमन्त्राणां कथमन्यत्र गमनमत आह । प्रकृतिवदिति । यथा सोपकारा प्रकृतिरनुष्ठीयते तथा विकृतिरपीति तदर्थः । तदनेनोपकारातिदेशे तत्पृष्ठभावेन पदार्था अप्यतिदिश्यन्ते । इतिकर्त्तव्यतया भावनायाः साकाङ्क्षत्वादेतन्मूलकमेव, प्रकृतिवदितीति मीमांसकसरणिः । पदार्थान्तर्गताश्च मन्त्राः । तत्र अग्निसंबन्धिनिर्वापप्रकाशकमन्त्रस्थाग्निपदस्य सूर्यसंबन्धिनिर्वापप्रकाशनासमर्थत्वात्तदपहाय तत्स्थाने सूर्यायेत्यूह्यमित्याह । तत्राग्नेरिति । मन्त्र ऊह्यत इति । यद्यप्यूहे न मन्त्रत्वं तथाप्येकदेशस्योहेऽपि अनेकपदसमुदाये मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानात्तद्घटिते समुदाये मन्त्रत्वव्यवहारः कर्मणः साङ्गत्वं चेति बोध्यम् । सोऽयं प्रकृत्यूहः । अन्येऽप्यूह्याः । ऊहज्ञस्य हि आर्त्विज्यलाभेन द्रव्यप्राप्तिद्वारा ऐहिकसुखसिद्धिः फलमिति बोध्यम् । भाष्ये लिङ्गपदञ्च प्रकृत्यादेरुपलक्षणम् ।

यथायथमिति । अर्थप्रकाशनसामर्थ्यानतिलङ्घनेनेत्यर्थः । ननु वक्ष्यमाणागमस्य न व्याकरणफलत्वमत आह प्रवर्त्तक इति । नित्यकर्मतामिति । एतेन नित्यकाम्यता व्याकरणाध्ययनस्येत्युक्तम् । नित्यत्वञ्चाध्येयज्ञेयपदार्थविशेषणीभूताध्ययनज्ञानयोर्बोद्धव्यम् । अत्र, ब्राह्मणेनेत्युक्तेरन्यस्यैवमध्ययनं काम्यमेवेति सूचयतीति

धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति । प्रधानं च षडङ्गेषु व्याकरणम् । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति । लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम् । ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेया इति । न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या विज्ञातुम् । असन्देहार्थं चाऽध्येयं व्याकरणम् । याज्ञिकाः पठन्ति। स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेति । तस्यां सन्देहः । स्थूला चाऽसौ पृषती च स्थूलपृषती ?। स्थूलानि वा पृषन्ति यस्याः सेयं स्थूलपृषतीति ?। तां नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति । यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः । अथ

प्रयोजकश्चोच्यते । निष्कारण इति । दृष्टं कारणमनपेक्ष्येत्यर्थः । प्रधानं चेति । पदपदार्थावगमस्य व्याकरणनिमित्तत्वात्तन्मूलत्वाद्वाक्यवाक्यार्थावसायस्येति भावः । लघ्वर्थमिति । लाघवेन शब्दज्ञानमस्य प्रयोजनम् । ब्राह्मणेनेति । अध्यापनं ब्राह्मणस्य वृत्तिः । न चाशब्दज्ञमुपाश्लिष्यन्ति शिष्या इति । असन्देहार्थमिति । सन्देहस्य प्रागभावोऽत्र वेदितव्यो, न तु प्रध्वंसाभावः । नहि वैयाकरणस्य संशय उत्पद्य विनश्यति । इतरस्यैव तदुत्पादात् । स्वरत इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वराद् बहुव्रीह्यर्थो-

---

कश्चित् । निष्कारण इति । कारणशब्दः फलपरः । ननु नित्यत्वेऽपि प्रत्यवायपरिहाररूपं फलमस्त्येवेत्यत आह दृष्टमिति । अध्ययनादिनिष्ठं कारणानपेक्षत्वं विषये आरोप्य, निष्कारणो वेद इति प्रयोगः । आगमपदेन। श्रुतिः । श्रुतावपि जनमेजयाद्युपाख्यानवत्पौरुषेयव्याकरणस्यापि नित्यताबोधनमुपपद्यते । यद्वा, तेन प्रोक्तमितिसूत्रभाष्यरीत्या वेदार्थवद् व्याकरणार्थोऽपि अनादित्वरूपनित्यतावानिति श्रुत्या तस्य नित्यत्वबोधनमिति बोध्यम् । धर्मत्वञ्च वेदस्य पुरुषयत्नसाध्यतया धर्मत्वेनाभिमताध्ययनज्ञानकर्मत्वेनौपचारिकमित्याहुः । षडङ्गः । शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोज्योतिषाङ्गसहितो वेदः स्वशाखारूपोऽध्येय इत्यतः प्रेरणाविषयाध्ययनकर्मेति बोधः । यद्यपि, तेन प्रोक्तमितिसूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणया रीत्या वेदत्वं शब्दतदर्थोभयवृत्ति, तथापि ज्ञेय इत्यस्य सम्यगर्थबोधपर्यवसाय्यध्ययनं कार्यमित्यर्थे तात्पर्यमत एव समानमीहमानानामधीयानानाञ्च केचिदर्थैर्युज्यन्ते, कश्चिन्नेति वक्ष्यति भाष्यकृत् । अध्ययनतयाज्ञानयोश्च समुच्चयः । अनेनाताहृशस्याधर्मं सूचयति । श्रुत्या मिलितस्यैव धर्मत्वबोधनात् । तथा च व्यासः । "वेदार्थज्ञो जपं जप्त्वा तथैवाध्ययनं द्विजः । कुर्वन् स्वर्गमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये" इति । जपपदं मन्त्रसाध्यकर्ममात्रोपलक्षणम् । ज्ञाधातोश्च ज्ञानानुकूलो मनःप्रणिधानविषयेन्द्रियसंयोगसम्पादनादिरूपो व्यापारोऽर्थस्तस्यैवात्र विधेयत्वम् । एतेन ज्ञानस्याविधेयत्वादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् । ननु गुणानां परस्परसंबन्धाभावात्, षडङ्गेषु प्रधानमित्यनुपपन्नमत आह। पदेति । एवञ्च वेदार्थज्ञाने व्याकरणं प्रधानं कारणमिति भावः । भाष्ये (प्रधाने कृतो यत्न इति) । प्रधानविषये निर्वृत्त इत्यर्थः । अन्यथा यत्नविषयकृतरसंभवादसङ्गतिः स्पष्टैव । फलवानित्यत्र फलपदेन वाक्यार्थावगमो विवक्षितः । एतच्छास्त्रञ्च पदपदार्थावगमद्वारा वाक्यार्थोपयोगीति बोध्यम् । एवञ्च व्याकरणानध्ययनप्रयुक्तस्य वेदार्थाज्ञानप्रयुक्तस्य च प्रत्यवायस्य परिहारकतयाऽस्य नित्यत्वमिति बोद्धव्यम् । अवश्यमित्यनेन विवाचितं दर्शयति । अध्यापनमिति । लाघवं च प्रतिपदपाठापेक्षया प्रकृत्यादिविभागेनान्वाख्यानस्य विवक्षितम् । नन्वसन्देहः सन्देहाभावः, स च नात्यन्ताभावस्तस्य नित्यत्वात् । न च ध्वंसः । तत्तद्विषयकव्याकरणज्ञानवतः सन्देहस्यैवाभावेन तदसम्भवात् । यस्य त्वधीतव्याकरणस्यापि क्वचित्सन्देहः स तद्विषयकवैयाकरणत्वाभाववानेव, वेदनार्थे हि तत्र प्रत्ययोऽत आह । प्रागभाव इति । तत्परिपालनञ्च शास्त्राध्ययनफलम् । न तु स्वरूपं तस्याजन्यत्वात् । तत्पालनञ्च प्रतियोगिजनककारणविध्वंसनम्। प्रागभावस्य प्रतियोगिजन्मनाश्यत्वादिति बोध्यम् । भाष्ये (याज्ञिकाः पठन्तीति) । यज्ञकाण्डभवा वैदिकाः शब्दा याज्ञिकास्ते पठन्तीत्यर्थः । ऋषिः पठति, शृणोत ग्रावाण इतिवत् प्रयोगः । तत्र ऋषिर्वेदः। सन्सूत्रे भाष्ये एष प्रयोगः (ताथ)

समासान्तोदात्तत्वं ततस्तत्पुरुषः। इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि। तेऽसुराः। दुष्टः शब्दः। यदधीतम्। यस्तु प्रयुङ्क्ते। अविद्वांसः। विभक्तिं कुर्वन्ति। यो वा इमाम्। चत्वारि। उत त्वः। सक्तुमिव। सारस्वतीम्। दशम्यां पुत्रस्य। सुदेवो असि वरुण इति। तेऽसुराः। तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुस्तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः। म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्। तेऽसुराः। दुष्टः शब्दः। दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति।

स्वसाय इत्यर्थः। मुख्यानि प्रयोजनानि प्रदर्श्य आनुषङ्गिकाणि प्रदर्शयति। इमानि चेति। भूय इति। पुनरित्यर्थः। आनुषङ्गिकत्वाच्चैषां वर्गद्वयोपादानम्। तेऽसुरा इति। निन्दार्थवादेन, न म्लेच्छितवा इति म्लेच्छनं निषिध्यते। तत्र केचिदाहुः–हैहेप्रयोगे हैहयोरिति प्लुते प्रकृतिभावे च कर्तव्ये तदकरणं म्लेच्छनमिति। पदद्विर्वचने कार्ये वाक्यद्विर्वचनं लत्वं च म्लेच्छनमित्यपरे। न म्लेच्छितवा इत्यस्य पर्यायो नापभाषितवा इति। कृत्यार्थे इति तवैप्रत्ययः। म्लेच्छ इति कर्मणि घञ्। दुष्टः शब्द इति। स्वरेण स्वरतः। आद्यादित्वात्तसिः। मिथ्या प्रयुक्त इति। यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोऽर्थान्तरं स्वरवर्णदोषात् प्रतिपादयन्नभिमतमर्थं नाहेत्यर्थः। वागेव वज्रो हिंसकत्वात्। यथेन्द्रशत्रुशब्दः स्वरदोषाद्यजमानं हिंसितवानित्यर्थः। इन्द्रस्याभिचारो वृत्रेणारब्धः।

अनड्वाहीम्। कस्तर्हि निश्चयस्तत्राह। पूर्वपदेति। ननु अम्लेच्छत्वादीनां बहुत्वाद् बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति प्रथमतोऽभिधानं युक्तमत आह। मुख्यानीति। प्रधानत्वादेव तेषां प्रथमतोऽभिधानमिति भावः। तेषां प्रधानत्वञ्च पदपदार्थज्ञानाधीनत्वेनान्तरङ्गत्वाद् वक्ष्यमाणानां च बहिरङ्गशब्दापशब्दप्रयोगविधिनिषेधविषयत्वादानुषङ्गिकत्वं बोध्यम्। ननु भूय इत्येकवचनमनुपपन्नं प्रयोजनानीत्यनेन सामानाधिकरण्यादत आह। पुनरिति। इमानि चेति। चः समुच्चये। भाष्ये (प्रयोजनानीति)। प्रवर्त्तकानि फलानि चेत्यर्थः। तत्र वक्ष्यमाणवाक्यानि प्रवर्त्तकानि, तद्बोध्यानि फलानीति विवेकः। ननु रक्षादिभिः सहैवैतानि कुतो न पठितानीत्यत आह। आनुषङ्गिकत्वादिति। एषामानुषङ्गिकत्वन्तेषां प्रधानत्वं बोधयितुं तथोक्तिरिति भावः। ननु पराबभूवुस्तस्माद् ब्राह्मणेनेति श्रुतौ पराभवस्यापशब्दभाषणफलत्वावगतेः पराभूता मा भूमेत्यध्येयमिति वक्तुमुचितमत आह। निन्दार्थवादेनेति। द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति न्यायेन, यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्यादावपापश्लोकश्रवणप्राशस्त्यमात्रपरत्ववदस्य निन्दामात्रपरत्वादिति भावः। प्रकरणाच्च क्रत्वङ्गोऽयं निषेधः। केचिदाहुरिति। अत्रारुचिबीजन्तु सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्त्तव्य इति। पदेति। सर्वस्य द्वे इत्यत्र पदग्रहणस्य वार्त्तिककृतोक्तत्वादिति भावः। ननु नेदं द्वित्वं किं त्वैच्छिकः पुनः प्रयोगोऽत आह। लत्वं चेति। न म्लेच्छितवै इत्येतन्म्लेच्छभाषाविषयमिति भ्रमनिवृत्त्यर्थं तद्विवरणं नापभाषितवै इति। ह वै इति प्रसिद्धौ। अपशब्दत्वं व्याकरणानुगतशब्दस्येषद्भ्रंशत एव प्रसिद्धमिति भावः। ननु म्लेच्छो नाम पुरुषविशेषो देशविशेषो वा, स कथमपशब्दोऽत आह। घञिति। निन्दावचनान्म्लेच्छतेरिति भावः। निन्दा च शास्त्रबाधितविपरीतोच्चारणेन पापसाधनत्वात्। एवं च म्लेच्छा इत्यस्य निन्द्या इत्यर्थ इति दिक्। असर्वनामत्वात्तसोऽप्राप्तेराह। स्वरेणेति। आद्यादित्वादिति च। तमित्यस्य यच्छब्दापेक्षित्वादाह। यदर्थेति। मिथ्याप्रयुक्त इत्यस्य विवरणं ततोऽर्थान्तरमिति। न केवलं तदर्थं नाहेत्येतावत् किन्तु प्रत्यवायोत्पादनद्वारा हिंसकोऽपीत्याह। वाग्वेति। यथाध्वर्युकृताद्धोमाद्यजमाने धर्मोत्पत्तिरेवन्तत्कृताऽपशब्दप्रयोगात्तस्मिन् प्रत्यवाय इत्याशयः। तत्र दृष्टान्तमाह। यथेति। वृत्रेणेति हेतौ तृतीया। फलमपीह हेतुः।

दुष्टाञ्छब्दान् मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणम्। दुष्टः शब्दः। यदधीतम्। यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते। अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हि चित्। तस्मादनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणम्। यदधीतम्। यस्तु प्रयुङ्क्ते। यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद् व्यवहारकाले। सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चाऽपशब्दैः। कः। वाग्यो-

———

तत्रेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति मन्त्र ऊहितः। तत्रेन्द्रस्य शमयिता शातयिता भवेति क्रियाशब्दोऽत्र शत्रुशब्द आश्रितो, न तु रूढिशब्दः। तदाश्रयणे बहुव्रीहितत्पुरुषयोरर्थाभेदः। तत्रेन्द्रामित्रत्वे सिद्धे सति इन्द्रस्य शत्रुर्भवेत्यत्रार्थे प्रतिपाद्येऽन्तोदात्ते प्रयोक्तव्ये आद्युदात्त ऋत्विजा प्रयुक्त इत्यर्थान्तराभिधानादिन्द्र एव वृत्रस्य शातयिता सम्पन्नः। इन्द्रशत्रुत्वस्य च विधेयत्वात् सम्बोधनविभक्तेरनुवाद्यविषयत्वादिहाऽभावः। यथा राजा भव युद्धयस्वेति। ऊह्यमानस्य चामन्त्रत्वाद्यज्ञकर्मणीति जपादिपर्युदासेन मन्त्राणामेकश्रुतिर्विधीयमानेह न भवति। अविज्ञातमिति। अविदितस्वरादिसंस्कारत्वादर्थापरिज्ञानाद्वा। निगदेनेति। पाठमात्रेण। न तज्ज्वलतीति निष्फलं भवति। अनर्थकम्। निष्प्रयोजनम्। यस्तु प्रयुङ्क्ते इति। अनेनाभ्युदयहेतुत्वं व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति। विशेष इति। स एव शब्दः क्व चिदर्थे केनचिन्निमित्तेन प्रयुक्तः साधुः। अन्यथा त्वसाधुः। यथाऽश्वेऽश्वशब्दो धनाभावनिमित्तकः साधुः। जातिनिमित्तकोऽसाधुः। गवि च गोणीशब्दः साधर्म्यात् प्रयुक्तः साधुः। जातिप्रयुक्तस्त्वसाधुः। क इति। वाग्योगविदः श्रुतत्वाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः।

———

मन्त्र इति। न चोहितस्य कथं मन्त्रत्वमिति वाच्यम्। मन्त्रशब्दस्य बोधकपरत्वात्। अत एव मन्त्रो हीनः स्वरत इति प्रसिद्धमपि शिक्षापाठं विहाय भाष्ये दुष्टः शब्द इति पठितम्। तत्रत्यमन्त्रशब्दस्य शब्दमात्रपरतेति सूचयितुम्। शत्रुशब्दस्यामित्रपर्यायत्वे बहुव्रीहितत्पुरुषयोरविशेषोऽत आह। तत्रेन्द्रस्येति। शदेर्ण्यन्तादौणादिकः कुन्। प्रज्ञादिगणे निपातनाद् ह्रस्वत्वम्। शमेस्तु तत्त्वम्। सम्बोधनविभक्त्यभावमाह। इन्द्रशत्रुत्वस्येति। नन्वत्र यज्ञकर्मणीत्येकश्रुतौ प्राप्तायां पूर्वपदप्रकृतिस्वरकरणं स्वरापराध इति वक्तुं युक्तम्। न च तथैवास्तु। शतपथब्राह्मणतद्भाष्यविरोधात्। तत्र हि आद्युदात्तत्वकरणमेव स्वरापराध उक्त इत्यादिस्पष्टमस्मत्कृतकश्रुत्यनुवादेऽत आह। ऊह्यमानस्य चेति। तदुक्तमनाम्नातेष्वमन्त्रत्वामिति। न चास्याममन्त्रत्वे लौकिकशब्देन क्रियमाणस्य कर्मणः कथं फलजनकत्वमिति वाच्यम्। सूर्याय त्वेत्यादौ लौकिकघटितस्य ऊहविधायकशास्त्रबलेन फलजनकत्ववदुपपत्तेरित्याहुः॥ नन्वधीतमविज्ञातमिति विरुद्धमत आह। अविदितेति।

शुष्कैध इति। सान्तक्लीबैधःशब्देनादन्तपुल्लिङ्गेन वा निर्वाह्यम्। निरुक्ते तु यद्गृहीतमविज्ञातमिति पठ्यते तत्र गृहीतं शब्दतः। अविज्ञातमर्थत इति बोध्यम्। भाष्ये (तस्मादनर्थकमिति)। अनेन निन्दार्थवादेन निष्प्रयोजनाध्ययनानौचित्येन निष्प्रयोजनं नाध्येयमिति निषेधकल्पनादिति भावः। अतो निषिद्धम् अध्ययनं मा भूदिति व्याकरणमध्येयमिति तात्पर्यम्। एकः पूर्वपरयोरित्यत्र भाष्यपठितैकः शब्द इत्यादिश्रुतिमूलकमाह। भाष्ये (यस्त्विति) अभ्युदये हेतुत्वम् अदृष्टद्वारा पुरुषार्थसाधनत्वम्। कुशलोऽधीतव्याकरणः। लक्षणस्मरणपूर्वकं यः प्रयुङ्क्ते इति फलति। विशेष इति। अर्थ विशेष इत्यर्थः। तदाह। स एवेति। साधर्म्यात्, साधर्म्यमूलकादभेदारोपात्। भाष्ये (यथावत्)। आम्रेडितादिदोषरहितम्। वाचो योगः प्रकृतिप्रत्ययविभागेनार्थविशेषपरत्वं तद्वेत्तीति वाग्योगवित्। श्रुतत्वादिति। एकत्र जयाप्तिदोषयोश्चकारेण समुच्चयप्रतिपादनाच्चेत्यपि बोध्यम्। दोषदर्शनादिति। शास्त्रस्याधर्महेतुत्वं दोष इत्यर्थः। वादि-

गविदेव । कुत एतत् । यो हि शब्दान् जानाति अपशब्दानप्यसौ जानाति यथैव हि शब्दज्ञाने धर्मः । एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः । अथ वा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसोऽपशब्दाः । अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । तद्यथा । गौरित्यस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः । अथ योऽवाग्योगवित् । अज्ञानं तस्य शरणम् । विषम उपन्यासः । नात्यन्तायाऽज्ञानंशरणं भवितुमर्हति । यो ह्यजानन् वै ब्राह्मणं हन्यात् सुरां वा पिबेत् सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । एवं तर्हि सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चाऽपशब्दैः । कः । अवाग्योगविदेव । अथ यो वाग्योगविद् । विज्ञानं तस्य शरणम् । क्व पुनरिदं पठितम् । भ्राजा नाम श्लोकाः । किं च भोः श्लोका अपि प्रमाणम् । किं चाऽतः ? ।

प्रष्टैव परमतमाशङ्क्याह । वाग्योगविदेवेति । एवमपशब्दज्ञानेऽपीति । यथा श्लैष्मिकद्रव्यसेवया श्लैष्मिको व्याधिर्भवति तद्विपरीतसेवया त्वारोग्यं, तथात्रापि यथोक्तं न्याय्यमिति भावः । भूयांसोऽल्पीयांस इति परमतापेक्षया प्रकर्षे प्रत्ययः । यदि मन्यसे बहवः शब्दा अल्पेऽपशब्दा अङ्गभूयस्त्वाच्च फलभूयस्त्वमिति । तन्न । यस्माद् भूयांसोऽपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः । अज्ञानमिति । यथा च तिरश्चां ब्रह्महत्यादिफलाभावः । नात्यन्तायेति पुरुषाणां विधिनिषेधयोरधिकारात्तत्परिज्ञाने प्रयत्नस्य न्याय्यत्वात् प्रकरणात् सामर्थ्यं बलीय इत्याह । अवाग्योगविदिति । वाग्योगवित्तूभयज्ञोऽपि शब्दान् प्रयुङ्क्ते, नापशब्दानिति ज्ञानपूर्वकप्रयोगादभ्युदयभाग् भवति । श्लोकस्याप्रसिद्धत्वात् पृच्छति । क्व पुनरिति । प्रातिपदिकार्थप्रश्ने एवात्र तात्पर्यं, किं तदस्ति । यत्रेदं पठितमित्यर्थः । अत एव श्लोका इति प्रथमान्तेनोत्तरम् । अन्यथा श्लोके-

---

प्रतिवादिपूर्वपक्षोत्तरपक्षतया व्याख्यानेऽसामञ्जस्यं मत्वाह । प्रष्टैवेति । भाष्ये (कुत एतदिति) । वाग्योगविदो दोषः कुत इत्यर्थः । ननु साधुज्ञानस्य यथा धर्मजनकता शास्त्रोक्ता, न तथाऽसाधुज्ञानस्याधर्मजनकता शास्त्रोक्तेत्यत आह । यथेति । एवञ्चापशब्दज्ञानमधर्मसाधनं. धर्महेतुशब्दज्ञानविरोधित्वात् । यद्यद्विरोधि तत्तद्विरोधिफलकं यथा श्लैष्मिकद्रव्यसेवेत्यनुमानं प्रमाणमिति भावः । एवञ्च शास्त्रस्याधर्महेतुतया तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति नेदं वचो व्याकरणाध्ययनानुष्ठापकं स्यादिति तात्पर्यम् । नन्वस्त्वधर्मोऽपि तथापि धर्माधिक्यायाध्येयं व्याकरणमत आह । भाष्ये (अथवेति) । अङ्गभूयस्त्वादिति । अङ्गानां धर्मजनकानां भूयस्त्वादित्यर्थः । एवञ्च यज्ञादेः पापजनकत्वेऽप्याधिकधर्मजनकत्वाद्यथा तत्र प्रवृत्तिस्तथा प्रकृतेऽपीति भावः । अल्पीयांसः शब्दा इति । एवञ्च श्वदृतिप्रक्षिप्तक्षीरवदनुपादेयं तद्विज्ञानमिति भावः । नन्वेवं सामर्थ्यादऽवाग्योगविदेव दुष्यतीत्यत्र कर्त्ताऽस्त्वत आह । भाष्ये (अथ योऽवाग्योगविदिति) अत्यन्तमित्यर्थेऽत्यन्तायेति अव्ययम् । पुरुषाणामिति । मनुष्याणामित्यर्थः । तिरश्चामत्यन्तायोग्यत्वादस्त्वज्ञानं शरणं, मनुष्याणान्तु योग्यत्वात्तैर्निषिद्धानुष्ठानवर्जनार्थमवश्यं शास्त्रं विज्ञेयम् । अतोऽवाग्योगविदो महाननर्थ इति भावः । तत्र, नात्यन्तायेत्यनेन शास्त्राज्ञानं नैव शरणं, दोषद्वयप्रसङ्गात् । किन्तु वध्यादेर्ब्राह्मणत्वाद्यज्ञानमेव पापाल्पत्वे प्रयोजकमिति ध्वनितम् । भाष्ये (यो ह्यजानन्निति) । निषेधशास्त्रमजानन् ब्राह्मणत्वादिज्ञानपूर्वकं तद्वधादि कुर्यात् सोऽपि पतित एवेत्यर्थः । प्रकरणादिति । संनिधेरित्यर्थः । नन्वेवं वाग्योगविदोऽपशब्दज्ञानादधर्मः स्यादत आह । वाग्योगेति । एवञ्चाऽपशब्दप्रयोग एवाऽधर्महेतुर्न ज्ञानमात्रमिति न दोष इति भावः । भ्राजा नाम कात्यायनप्रणीताः श्लोका इत्याहुः । भाष्ये (किञ्चात इति) । अतः

यदि श्लोका अपि प्रमाणम् । अयमपि प्रमाणं भवितुमर्हति । यदुदुम्बर-वर्णानां घटीनां मण्डलं महत् । पीतं न गमयेत् स्वर्गं किं तत् क्रतुगतं नयेदिति । प्रमत्तगीत एषः । तत्र भवतो यस्त्वप्रमत्तगीतस्तत् प्रमाणम् । यस्तु प्रयुङ्क्ते । अविद्वांसः । अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः । कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् । अभिवादे स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् । अविद्वांसः । विभक्तिं कुर्वन्ति । याज्ञिकाः पठन्ति । प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति । न चान्तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुम् । विभक्तिं कुर्वन्ति । यो वा इमाम् । यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो भवति । आर्त्विजीनाः

ष्विति वक्तव्यं स्यात् । आप्तोक्तत्वापरिज्ञानादाह । किं च भो इति । यदुदुम्बरेति । अयं श्लोकः सौत्रामणियागे सुरापानस्य दुष्टत्वमुद्भावयति । प्रमत्तगीत इति । प्रमादेन विप्रतिपन्नत्वेन गीत इत्यर्थः । कात्यायनोपनिबद्धभ्राजाख्यश्लोकमध्यपठितस्य त्वस्य श्रुतिरनुग्राहिकाऽस्ति । एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवतीति । स्त्रीष्विवेति । प्रत्यभिवादे हि गुरुणा प्लुतः कार्यः । यस्तु प्लुतं कर्तुं न जानाति स स्त्रीवद्वक्तव्योऽयमहमिति, न त्वभिवादये देवदत्तोऽहमित्यादिना संस्कृतवाक्येनेत्यर्थः । प्रयाजा इति । प्रयाजादिमन्त्रा ऊह्यमाना अग्निशब्दप्रकृतिक-विभक्तियुक्ता इत्यर्थः । यथा समिधोऽग्न आज्यस्य व्यन्तु अग्नेऽग्न इति । पदश इति । पदं पदमिति संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस् । स्वरश इति । स्वर उदात्तादिः । अक्षरश इति । अक्षरं व्यञ्जनसहितोऽच् । आर्त्विजीन इति । ऋत्विजमर्हत्यार्त्विजीनो

प्रश्नात् किं विवक्षितमित्यर्थः । उदुम्बरं, ताम्रम् । दुष्टत्वमिति । इदमुपलक्षणम् । अन्यत्राप्यदुष्टत्वस्य । ननु कर्तरि क्तान्तप्रमत्तशब्दस्य गीतशब्देन समासोऽनुपपन्नः । तत्र भवत इत्यनेन साकाङ्क्षत्वादत आह । प्रमादेनेति । भावे क्तान्त इति भावः । विप्रतिपन्नत्वेन । वदद्विषयाविप्रतिपत्त्याश्रयत्वेन । तत्त्वं स्वस्मिन्नारोप्य देत्यनाशाय पूज्यस्यापि भगवत ईश्वरस्य तथोक्तिरिति स न प्रमाणमिति भावः ।

भाष्ये, यस्त्वप्रमादेन गीतो यस्य कस्यापि तत्प्रमाणमिति प्रतिनिर्देशलिङ्गम् । ननु कथं ज्ञातमेयमप्रमत्तगीत इत्यत आह । श्रुतिरनुग्राहिकेति । भाष्य (अविद्वांस इति) । अत्र योग्यत्वाद् व्याकरणं कर्म बोद्धव्यम् । प्रत्यभिवादे अभिवादानन्तरप्रयोज्ये वचने, नाम्नोऽभिवादकनाम्नष्टेः प्लुतं कर्तुं ये न जानन्ति तेषु कामं निःशङ्कं विप्रोष्य प्रवासादेत्य । यद्वा । कामं विध्यनुसारमन्तरेणेवेत्यर्थः । अयमहमित्यनुकरणस्यानितिपरत्वेऽपि कुप्रयोगाभावाद् गतित्वाभावेन वदेदित्यस्य तिङन्तत्वेन च समासाभाव इत्याहुः । अत्र क्वचिदयमहमिति वदेत् । अनुकरणं चानितिपरमिति गतित्वात् समास इति पाठो दृश्यते, सोऽपपाठः । भाष्ये (स्त्रीवदिति) । तद्वत्करणेन शास्त्राज्ञानित्वकृतापमानप्रयुक्तदुःखभाजो मा भूमेति भावः । ननु प्रकृतौ प्रयाजमन्त्राः सविभक्तिका एव पठ्यन्ते तत्किमनेन वचनेनेत्यत आह । प्रयाजेति । ऊह्यमाना याऽग्निशब्दप्रकृतिकविभक्तिस्तद्युक्ता इत्यर्थः । नन्वग्निशब्दप्रकृतिकेत्यसङ्गतम् । अपूर्वविभक्तिमात्रविधाने न केवलः प्रत्यय इति निषेधाद् यत्किञ्चित्प्रातिपदिकप्रकृतिकाः सर्वा विभक्तयः प्रयोक्तव्या इति प्राप्नोतीति चेन्न । त्वमग्ने प्रयाजानुयाजानां पुरस्तात्त्वं पश्चादिति मन्त्रवर्णेनाग्निशब्दप्रकृतिका एव ता इत्याशयात् । तत्राग्नेर्देवताया एकत्वादेकवचनमेव । विभक्तयश्च प्रथमाद्वितीयातृतीयाषष्ठीसप्तम्य एवेति श्रौतसंप्रदायः । व्यञ्जनसहित इति । यथा "ये यजामहे"

स्यामेत्यध्येयं व्याकरणम्। यो वा इमाम्। चत्वारि। चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आविवेशेति। चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च। त्रयो अस्य पादाः। त्रयः कालाः भूतभविष्यद्वर्तमानाः। द्वे शीर्षे। द्वौ शब्दात्मानौ। नित्यः कार्यश्च। सप्त हस्तासो अस्य। सप्त विभक्तयः। त्रिधा बद्धः। त्रिषु स्थानेषु बद्धः। उरसि कण्ठे शिरसीति। वृषभो वर्षणात्। रोरवीति शब्दं करोति। कुत एतत्। रौतिः शब्दकर्मा। महो देवो मर्त्याँ आविवेशेति। महान् देवः शब्दो मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्याः, तानाविवेश। महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम्। अपर आह। चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति। चत्वारि वाक्परि-

---

यजमानः। ऋत्विक्कर्मार्हतीति याजकोऽप्यार्त्विजीनः। यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञाविति सूत्रेण यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीति चोपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन च खञ्। विद्वान् यजेत विद्वान् याजयेदिति द्वयोरपि विदुषोरधिकारात्। चत्वारीति। शब्दस्य वृषत्वेन निरूपणम्। त्रयः काला इति। लङादिविषयाः। नित्यः कार्यश्चेति। व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदेन। सप्त विभक्तय इति। सुप इत्यर्थः। केचित्तु तिङामपरिग्रहप्रसङ्गात्सह शेषेण सप्त कारकाणि विभक्तिशब्दाभिधेयानीति व्याचक्षते। वर्षणादिति। कामानां ज्ञानपूर्वकानुष्ठानफलत्वात्। महतेति। परेण ब्रह्मणेत्यर्थः। चत्वारीत्यनेनैकदेशेन वाक्यान्तरमपि सूच्यते इत्याह। अपर आहेति। परिमितानीति प्राप्ते शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपे परिमितेति भवति। परिमितानि परिच्छिन्नान्येतावन्त्येवेत्यर्थः। मनीषिशब्दः

इति पञ्चाक्षरमिति। वर्णञ्चाहुः पूर्वसूत्र इति भाष्याद् वर्णमात्रमित्यन्ये। सकृत्प्रयुक्तार्त्विजीनशब्दस्योभयपरत्वे युक्तिमाह। विद्वानिति। वेदार्थज्ञ इत्यर्थः। चत्वारीति। ऋङ्मन्त्रः। शब्दस्येति। शब्दशास्त्रप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः। वृषभाकारः शब्दशास्त्रप्रतिपाद्यः शब्दो रोरवीति महान् देवोऽन्तर्यामिरूपः शब्दो मर्त्यानाविवेश स्वाभेदमाविष्कृतवानिति मन्त्रतात्पर्यम्। महतो देवस्य शब्दब्रह्मणो व्याकरणज्ञाप्यतया व्याकरणज्ञस्तत्राविष्ट इव भवतीति यावत्। भाष्ये (पदजातानि)। परापश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपाणि। अत एवाग्रे निपाताश्चेति चकारः सङ्गच्छते। नामाख्यातेति। नामशब्देन सुबन्तं, नमत्याख्यातार्थं प्रति विशेषणीभवतीति व्युत्पत्तेः। आख्यातं तिङन्तम्। उपसर्गनिपातयोः पृथगुपादानं गोबलीवर्दन्यायेन व्यङ्ग्य आन्तरो व्यञ्जको वैखरीरूपः। तिङ्विभक्तीनां षट्त्वादाह सुप इति। सह शेषेणेति। शेषः षष्ठ्यर्थः। तत्सहितकारकाभिधायकत्वेन सुप्तिङोरुभयोरपि संग्रह इति भावः।

भाष्ये (उरसीत्यादि)। हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्। उरस्यन्तं विजानीयात्। स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा इत्युक्तेर्मूर्द्धैव शिरः कण्ठ इत्यनेन मुखान्तर्गतकण्ठादिस्थानमुपलक्ष्यते। ननु वर्षति मूत्रेण भूमिं सिञ्चतीति वृषभ इत्युच्यते तत्कथं शब्द एवमित्यत आह। कामानामिति। मेघमुदकमिवोक्तचतुःशृङ्गत्वादिगुणवैशिष्ट्येन ज्ञानपूर्वकं प्रयोगेण कामानां दानादित्यर्थः। द्विशृङ्गद्विपाद्द्विकरकण्ठमात्रबद्धलौकिकवृषभादस्य व्यतिरेकः। किं रोरवीति तत्राह। भाष्ये (महान् देव) इत्यादि। महान् परब्रह्मस्वरूपो देवोऽन्तर्यामिरूपः शब्दो मर्त्येष्वाविष्ट इत्यर्थः। तदावेशफलमाह। (महता देवेनेति (साम्यं) सायुज्यम्। तदुक्तं हरिणा। अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम्। प्राहुर्महान्तमृषभं येन सायुज्यमिष्यते। आह च। चत्वारि शृङ्गा त्रयो-

मिता पदानि। चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च। तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। मनस ईषिणो मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति। गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति न चेष्टन्ते न निमिषन्तीत्यर्थः। तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति। तुरीयं वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते चतुर्थमित्यर्थः। चत्वारि। उत त्वः। उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्। उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः। अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति। अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोति। एनामिति। अविद्वांसमाहार्द्धम्। उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे। तनुं विवृणुते। जायेव पत्य उशती सुवासाः। तद्यथा। जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते। एवं वाग् वाग्विदे स्वात्मानं

पृषोदरादित्वात् साधुः। कथं मनीषिण एव विदन्तीत्याह। गुहेति। अज्ञानमेव गुहा। तस्यामित्यर्थः। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। व्याकरणप्रदीपेन तु तानि प्रकाशन्ते। तत्र चतुर्णां पदजातानामेकैकस्य चतुर्थभागं मनुष्या अवैयाकरणा वदन्ति। नेङ्गयन्तीत्यस्यैव व्याख्यानं- न चेष्टन्ते, न निमिषन्तीति। उत त्व इति। त्वशब्दोऽन्यवाची। उतशब्दोऽपिशब्दस्यार्थे, स च भिन्नक्रमः। प्रत्यक्षेण शब्दस्वरूपमुपलभमानोऽप्यर्थाऽपरिज्ञानान्न पश्यतीत्यर्थः। उतो इति। उत उ इति निपातसमाहारः। अविद्वांसमाहा-

---

अस्य पादा इत्यादि ऋङ्मन्त्रः। इह द्वौ शब्दात्मानौ कार्यो नित्यश्च। तत्रान्त्यः सर्वेश्वरः सर्वशक्तिर्महान् शब्दवृषभस्तस्मिन् खलु वाग्योगवित् शास्त्रजशब्दज्ञानपूर्वकं प्रयोगेण क्षीणपापः पुरुषो विच्छिद्याहंकारग्रन्थीन् अत्यन्तं संसृज्यते इति तदर्थं तद्व्याख्यातारः। एतावन्त्येवेति। (वाक्परिमितानीति) षष्ठीतत्पुरुषः। पदजातानि। परापश्यन्तीमध्यमावैखर्यः। नामादीनि च। नामादिमध्ये च। एकैकं चतुष्पादम्। भाष्ये (मनस ईषिणः)। चित्तशुद्धिक्रमेण वशीकर्त्तारो विषयान्तरेभ्यो व्यावृत्त्या हिंसका वा। ते च वैयाकरणाः। अन्येषां तदविज्ञाने हेतुमाह। गुहेति। एकैकस्य नामादिरूपस्य। चतुर्थं भागम्। एकैकस्य चतुरंशत्वात् परादीनां वा त्र्यंशा मध्यमान्ता; गुहा अज्ञानं हृदयादिरूपा च। वैयाकरणस्तु शास्त्रबलेन तद्बललब्धयोगेन च गुहान्धकारं विदार्य सर्वं जानातीति भावः। न निमिषन्तीति। ज्ञानसामान्यविषयत्वाभाव उच्यते। भाष्ये (यन्मनुष्येषु वर्त्तत इति)। ज्ञानविषयतया तद्वाचश्चतुर्थमित्यन्वयः। तस्मात् सकलपदज्ञानाय मनीषित्वाय वाऽध्येयं व्याकरणमिति शेषः। हरिरप्याह। वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम्। अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाचः परं पदम्। तत्र श्रोत्रविषया वैखरी। मध्यमा हृदयदेशस्था पदप्रत्यक्षानुपपत्त्या व्यवहारकारणम्। पश्यन्ती तु लोकव्यवहारातीता। योगिनान्तु तत्रापि प्रकृतिप्रत्ययविभागावगतिरस्ति। परायान्तु नेति त्रय्या इत्युक्तम्। स्वरूपज्योतिरेवान्तः परा वागनपायिनी। तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तते इत्युक्तेः। अनेकतीर्थभेदायाः, नामाख्यातादिवीणावेणुमृदङ्गशब्दादिरूपानेकभेदायाः। आह खल्वपि, चत्वारि वाक्परिमितानीति ऋङ्मन्त्र इति तद्व्याख्यातारः। उत त्व इति। उत शब्दोऽप्यर्थे। बहूनामपि समानपृष्ठोदरपाणिपादानामध्ययनमधीयानानामेकः कश्चित्पश्यन्नपि स्वभ्यस्ताध्ययनोऽपि तीक्ष्णबुद्धिरपि सन्न पश्यति अर्थानभिज्ञत्वात्। अर्थपरिज्ञानफला हि वागित्यभिप्रायः। एवमेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनां वाचं य एव ह्यर्थं सम्यगवबुध्यते तेनैव सा सम्यक् श्रुता भवति। एवमर्द्धेनाविद्वांसं निन्दित्वाऽर्द्धान्तरेण विद्वांसं स्तौति। (उतो त्वस्मै)। अप्येकस्मै कस्मैचिद्वैयाकरणाय तन्वं शरीरं विवृणोति प्रकाशयति सम्यक् ज्ञानं हि प्रकाशनमर्थस्य। अर्थो हि वाचः शरीरम्। अथोपमायुक्त्या उ..मया वाचान्त्यपादेन अर्थज्ञं प्रशंसति, यथा जाया विवृतसर्वाङ्गावयवा भूत्वोशती कामयमाना भर्त्रे प्रेम्णा दर्शयत्यात्मानं कस्मिन् काले यदा सुवासा निर्णिक्तवासा नीरजस्का ऋतुकालेषु तदा ह्यतितमां स्त्री पुरुषं प्रार्थयते। यथा तत्पुरुषस्तां यथावत् पश्यति शृणोति च तद्वचनार्थं, नान्यदा घनपदप्रा-

विवृणुते । वाङ् नो विवृणुयादात्मानमित्यध्येयं व्याकरणम् । उत त्वः। सक्तुमिव । सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताऽधिवाचि । सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति कसतेर्वा विपरीताद्विकसितो भवति । तितउ परिपवनं भवति । ततवद्वा तुन्नवद्वा । धीरा ध्यानवन्तो मनसा प्रज्ञानेन वाचमक्रत अकृषत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते । अत्र सखायः सन्तः सख्यानि जानते । क्व । एष दुर्गो मार्गः । एकगम्यो वाग्विषयः । के पुनस्ते । वैयाकरणाः । कुत एतत् । भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति । लक्ष्मी-र्लक्षणाद्भासनात् परिवृढा भवति । सक्तुमिव । सारस्वतीम् । याज्ञिकाः पठन्ति । आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्व-

---

द्धमिति । अविद्वल्लक्षणमर्थमर्धर्चे आहेत्यर्थः । सचतेरिति । षच सेचन इत्यस्य । दुर्धाव इति । दुःशोधः । यथा तितउना सक्तोस्तुषाद्यपनीयते तथा व्याकरणेन वाचोऽपशब्दा इत्यर्थः । कसतेरिति । पृषोदरादित्वाद्वर्णव्यत्ययः । ततवदिति । विस्तारयुक्तमित्यर्थः । तुन्नवदिति । बहुच्छिद्रम् । धीरा इति । वैयाकरणाः । वाचमक्रतेति । अपशब्देभ्यो विविक्तां कृतवन्तः । मन्त्रे घसेति लेर्लुकि सत्यऽक्रतेति रूपम् । अत्रा सखाय इति । ऋचि तुनुघेति दीर्घः । सखायः समानख्यातयो भेदग्रहस्य निवृत्तत्वात् सर्वमेकमिति मन्यन्ते । सख्यानीति । सायुज्यानीत्यर्थः । एकगम्य इति । ज्ञानेनैव प्राप्यः । वाचीति । वेदाख्ये ब्रह्मणि या लक्ष्मीर्वेदान्तेषु परमार्थसंविल्लक्षणोक्ता सैषां निहितेत्यर्थः । प्राय-

---

वृतशरीराम् । एवं स एनां वाचं पदशः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन विगृह्यार्थमस्याः पश्यति शृणोति चेत्यर्थः । अयमर्थो निरुक्ततद्भाष्ययोः स्पष्टः । (वाग्विदे) वैयाकरणाय । भाष्ये (सक्तुमिवेति) । यत्र व्याकरणे धीरा ध्यानवन्तः सन्तस्तितउना सक्तुमिव ध्यानयुक्तमनसा तत्करणकज्ञानेन वाचमक्रत अकृषत असाधुभ्यो विविक्तां कृतवन्तस्ते तत्करणेन शुद्धचित्ताः । अत्र ब्रह्मप्रतिपादकशब्दे शब्दार्थयोरभेदबुद्ध्या । सखायः समानख्यातयः समानज्ञानाः । तच्छब्दे ब्रह्मैकत्वज्ञानवन्तस्तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मनिरूपिताभेदज्ञानवन्तः सख्यानि सायुज्यानि जानते प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यत एतेषां वाचि भद्रा लक्ष्मीः स्वप्रकाशब्रह्मरूपा अधि अधिकं निहिता स्थिता भवतीति ऋगर्थः । सचतेर्दुर्धाव इति । यतः सचतेरतो दुःशोध्यार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थः । तितउशब्द इत एव भाष्यान्नपुंसकः । चालनी तितउः पुमानिति कोशात् पुंलिङ्गोऽपि । विस्तारेति । तनोतेर्डउः सन्वच्चेति व्युत्पत्तेरिति भावः । तुन्नेति । तुदधातोः कर्मणि डउः सन्वच्चेति भावः । ध्यानं ज्ञातार्थभावनं मनसेति व्यापारपरं तदाह । प्रज्ञानेनेति । भाष्ये (क्वेति) । किं तद्यत्र सायुज्यानि प्राप्नुवन्ति इति प्रश्नः । उत्तरयति । य एष इति । दुर्गमार्गप्राप्यत्वाद्दुर्गमार्गत्वोपचारः । दुर्गत्वमेवाह । एकेति । ज्ञानेनैवेति । निर्विकल्पकज्ञानेनैवेत्यर्थः । अत एव दुर्गत्वं, नान्यः पन्था इति श्रुतेरिति भावः । भाष्ये वाग्विषय इति च्छेदः । अत एव श्रवणोपपत्तिः । वाग् वेदरूपाऽत्र । वेदान्तेष्विति । सत्यं ज्ञानमित्यादिषु । परमार्थसंविल्लक्षणा । परमार्थब्रह्ममात्रविषयज्ञानाविषयाऽखण्डार्थरूपा सैषां वाचि निहितेत्यर्थः । सर्वोऽपि वेदस्तेषां ब्रह्मपरो, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्युक्तेरिति भावः । अयं भावः । ये शास्त्रतः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन साधूञ् ज्ञात्वा शास्त्रार्थध्यानवन्तो मानसज्ञानेन वाचमसाधुभ्यः पृथक् कृतवन्तस्ते तज्ज्ञानपूर्वकसाधुशब्दप्रयोगैर्लब्धान्तःकरणशुद्धयोऽत्र एष दुर्गो मार्गो ब्रह्मरूपस्तत्रात्मना सह समानख्यातयस्त्यक्तभेदभावनाः सख्यानि सायुज्यानि प्राप्नुवते यत एतेषां वाचि वेदाख्ये ब्रह्मणि भद्रा लक्ष्मीः सर्वभासकब्रह्मरूपा अधि अधिकं निहिता भवति । एतच्छास्त्रसाध्यप्रयोगव्यङ्ग्यस्य ध्वनिरूप-

पेदिति । प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् । सारस्वतीम् । दशम्यां पुत्रस्य । याज्ञिकाः पठन्ति । दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्यात् । घोषवदाद्यन्तरन्तःस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरि प्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति । नचान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुम् । दशम्यां पुत्रस्य । सुदेवो असि । सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्तसिन्धवः । अनु क्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव । सुदेवो असि वरुण सत्यदेवोऽसि यस्य ते सप्तसिन्धवः सप्त विभक्तयः । अनुक्षरन्ति काकुदं तालु । काकुर्जिह्वा साऽस्मिन्नुद्यत इति काकुदम् । सूर्म्यं सुषिरामिव । तद्यथा । शोभनामूर्मिं सुषिरामग्निरन्तः प्रविश्य दहति । एवं ते सप्तसिन्धवः सप्तविभक्तयस्ताल्वनुक्षरन्ति तेनाऽसि सत्यदेवः ।

श्चित्तीयामिति । भवार्थे वृद्धाच्छः । प्रायश्चित्तीया इति । प्रायश्चित्ताय पापशोधनाय श्रुतिस्मृतिविहिताय कर्मणे हितास्तन्निमित्तोत्पादना मा भूमेत्यर्थः । दशम्युत्तरकालमिति । दशम्या उत्तर इति, पञ्चमीति योगविभागात् समासः । ततः कालशब्देन बहुव्रीहिः । क्रियाविशेषणं चैतत् । दशदिनान्याशौचं भवतीति दशम्युत्तरकालमित्युक्तम् । यदपि गृह्यकाराः पठन्ति-दशम्यां पुत्रस्येति । तदपि दशम्यामिति सामीपिकमधिकरणं व्याख्येयम् । घोषवदादीति । घोषवन्तो ये वर्णाः शिक्षायां प्रदर्शितास्तदादि । अन्तरन्तःस्थमिति । मध्ये यरलवा यस्य तदित्यर्थः । त्रिपुरुषानूकमिति । नामकरणे योऽधिकारी पिता तस्य ये त्रयः पुरुषास्ताननुकायत्यभिधत्त इति त्रिपुरुषानूकम् । अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः । सुदेवो असीति । वरुणस्येयं स्तुतिः । यतो हेतोर्व्याकरणज्ञानाद् वरुण सत्यदेवोऽसि ततो हेतोरन्येऽपि सत्यदेवा भवन्तीत्यर्थः । सिन्धव इति । नद्य इव विभक्तय इत्यर्थः । अनुक्षरन्तीति । ताल्वनुप्राप्यप्र-

---

वैखरीरूपरूषितस्यैव नैर्वाचकत्वस्वीकारेण तस्य चात्यन्तविचारे ब्रह्मातिरेके मानानुपलम्भेन तत्तदुपाधिभिन्नचित एव बोधकतया तैर्महादेवं सर्वबोधकेषु ब्रह्मबुद्धौ जातायान्तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मबुद्धिर्वैयाकरणानामिति । यत्तु पदपदार्थवाक्यार्थमर्यादया सत्यमित्यादितस्तेषां तद्बोधात्सा तेषां वाचि निहितेति । तत्र यतो वाचो निवर्तन्ते ह्यप्राप्य मनसा सहेति श्रुत्या ब्रह्मणस्तन्मर्यादया शब्दाबोध्यत्वोक्तेः । तत्र ह्यप्राप्येत्यस्य सम्बन्धज्ञानेऽविषयीभूय सम्बध्य चेत्यर्थः । आद्यं शब्दे, अन्त्यं मनसि । शुद्धचित्तस्य तूभयमपि बोधकमखण्डविषयस्य । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येति श्रुत्यन्तरात् । न तु पदपदार्थमर्यादयेति बोध्यम् । लक्षणादित्यस्य व्याख्या, भासनादिति । परिवृढा अज्ञाननिवर्तने प्रभ्वी । एते च मन्त्राः सर्वानुक्रमेऽन्यत्र विनियुक्ता अपि भाष्यप्रामाण्यादेतत्तात्पर्यका अपीति बोध्यम् । चत्वारीत्यादि ऋक्चतुष्टयं व्याकरणस्य मोक्षजनकत्वं प्रतिपादयति । भवार्थे इति प्रायश्चित्तसाधनत्वेन तद्भवत्वम् । पञ्चमीतियोगविभागादिति । सुप्सुपेति तु युक्तम् । ननु दशम्यां पुत्रस्येति प्रयोजनस्वरूपगणने भाष्ये उक्तम् । गृह्येऽपि तथैव पठ्यतेऽतो दशम्युत्तरकालमित्ययुक्तमत आह । तदपीति । शिक्षायामिति । ते च हशः । अन्तरन्तःस्था यस्येत्यर्थः । त्रिपुरुषानूकम् त्रिपुरुषशब्देन द्विगुः, मूलविभुजादित्वात्कः । भाष्ये (अनरीति) । अमनुष्येऽरिभिन्ने इति वार्थः । सत्यदेवा इति । वरुणे यथा सत्येन दीव्यति द्योतत इति यौगिकोऽयं शब्दस्तथान्येष्वपीत्यर्थः । यस्येति पञ्चमीस्थाने षष्ठी । यस्मात्ते काकुदन्तालु प्राप्य सिन्धवः सप्तसमुद्ररूपाः सप्तविभक्तयोऽनुक्षरन्ति प्रकाशन्ते इत्यर्थः ।

सुदेवः स्यामित्यध्येयं व्याकरणम्। सुदेवो असि। किं पुनरिदं व्याकरणमेवाऽधिजिगांसमानेभ्यः प्रयोजनमन्वाख्यायते, न पुनरन्यदपि किंचित्। ओम् इत्युक्त्वा वृत्तान्तशः शमित्येवमादीन् शब्दान् पठन्ति। पुरा कल्प एतदासीत्। संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माऽधीयते। तेभ्यस्तत्तत्स्थानकरणनादानुप्रदानज्ञेभ्यो वैदिकाः शब्दा उपदिश्यन्ते। तदद्यत्वे न तथा। वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो भवन्ति। वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः। अनर्थकं व्याकरणमिति। तेभ्य एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योऽध्येतृभ्यः सुहृद्भूत्वा आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे। इमानि प्रयोजनान्यध्येयं व्याकरणमिति। उक्तः शब्दः। स्वरूपमप्युक्तम्। प्रयोजनान्यप्युक्तानि। शब्दानुशासनमिदानीं कर्त्तव्यम्। तत्कथं कर्तव्यम्। किं शब्दोपदेशः कर्तव्य आहोस्विदपशब्दोपदेश आहोस्विदुभयोपदेश इति।

काशन्ते इत्यर्थः। साऽस्मिन्नुद्यत इति। अनेकार्थत्वाद्धातूनामुत्क्षिप्यत इत्यर्थः। सूर्म्यमिति। सूर्मीमितिप्राप्ते, अमि पूर्व इत्यत्र, वा छन्दसीत्यनुवृत्त्या यणादेशः। किं पुनरिति। ननु कानि पुनरस्येति येन पृष्टं स एव कथं पृच्छति किं पुनरिति। एवं तर्हि भाष्यकारः प्रयोजनान्वाख्यानस्य विषयविभागं दर्शयति। पुरा वेदाध्ययनात्पूर्वं व्याकरणमधीयते ते बाल्यात् प्रष्टुमसमर्था इति, न प्रयोजनमन्वाख्येयम्। अद्यत्वे तु स्वल्पायुष्ट्वात् पूर्वं वेदं प्रधानमधीयते ततःप्रष्टुं समर्थत्वाद् व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनं पृच्छन्तीत्यवश्यमन्वाख्येयं प्रयोजनम्। न पुनरन्यदिति। वेदमप्यधिजिगांसमानेभ्य इत्यर्थः। ओम् इत्युक्त्वेति। अभ्युपगम्येत्यर्थः। वृत्तान्तश इति। वृत्तान्तः प्रपाठक उच्यते। वृत्तान्तं वृत्तान्तं पठन्तीत्यर्थः। अद्यत्व इति। अद्यत्वेशब्दो निपातोऽस्मिन् काल इत्यत्रार्थे वर्तते। त्वरिता इति। विवाहादौ। उभयोपदेश इति। हेयोपादेयोपदेशे

अनेकार्थत्वादिति। वेदेरधिकरणे, घञर्थे इति कः। शकन्धुवत् पररूपं पृषोदरादित्वाद्वकस्योकारस्य लोपः। नुदेर्वाधिकरणे कः। पृषोदरादित्वान्नुलोपः। सूर्मी शोभनामयःप्रतिमां सुषिराम, ऊषसुषीति रप्रत्ययेन सच्छिद्रां प्रविश्याग्निर्यथा तत्रत्यं मलं भस्मीकृत्य प्रतिमां शुद्धां करोति, एवं तालुदेशे प्रकाशं प्राप्य विभक्त्यो विभक्त्यन्ताः शब्दाः शारीरं पापमपाकुर्वन्तीत्यर्थः। अनेन स्वर्गप्राप्तिः फलमित्युक्तम्। एवन्तर्हीति। वेदातिरिक्तविषय एव प्रयोजनान्वाख्यानं, न तु वेदविषये इत्येवं रूपं विषयविभागं तृतीयस्य प्रश्न इत्यन्ये। किंचित्पदार्थमाह। वेदमपीति। शेषपूरणमन्यत्। किं तत्किंचिदित्याकाङ्क्षायां भाष्ये। (ओमित्युक्त्वेति) पठन्तीत्यस्यानन्तरमेतेभ्योऽपीति शेषः। एवञ्च वेदमधिजिगांसमानेभ्यो वेदाध्ययनप्रयोजनं किमिति नान्वाख्यायत इति प्रश्नः। वेदाध्ययनवद् व्याकरणाध्ययनमपि प्रयोजनमन्तरेव करिष्यन्तीति प्रयोजनविचारो व्यर्थ इति तात्पर्यम्। ननु ओमित्यधिकमत आह। अभ्युपगम्येति। विनैव प्रयोजनज्ञानमिति शेषः। भाष्ये उत्तरमाह। (पुराकल्प इति)। युगान्तरे इत्यर्थः। संस्कार उपनयनम्। करणमाभ्यन्तरप्रयत्नः। अनुप्रदानं नादादिबाह्यप्रयत्नः। तेनाधीतव्याकरणाशिष्येभ्य इत्यर्थः। ते तदानीमपि कर्मानुष्ठानफलकत्वं वेदस्य जानन्तो नित्यत्वं वा तदध्ययनस्य जानन्तो न तदध्ययनप्रयोजनं पृच्छन्तीति न कदाचिदपि वेदाध्ययनप्रयोजनोपदेश इति तात्पर्यम्। न तथेति। किन्तु विपरीतमित्यर्थः। भाष्ये (आचार्यपदेन) शास्त्राध्यापकोऽ भाष्यकृदेव विवक्षितः। इदं शास्त्रमिति। प्रयोजनान्वाख्यानमित्यर्थः। भाष्ये (उक्तः शब्द इति)। किं लौकिकानाञ्चेत्यनेन विषयभूतः शब्द उक्त इत्यर्थः। स्वरूपमपीति। अथ गौरित्यादिना। अयमुपसंहारो ग्रन्थस्य

अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात् । तद्यथा । भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्युक्ते गम्यते एतदतोऽन्येऽभक्ष्या इति । अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियमः । तद्यथा । अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः । अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युक्ते गम्यत एतदारण्यो भक्ष्य इति । एवमिहापि । यदि तावत् शब्दोपदेशः क्रियते गौरित्येतस्मिन्नुपदिष्टे गम्यत एतद् गाव्यादयोऽपशब्दा इति । अथाप्यपशब्दोपदेशः क्रियते गाव्यादिषूपदिष्टेषु गम्यत एतद् गौरित्येष शब्द इति । किं पुनरत्र ज्यायः । लघुत्वाच्छब्दोपदेशः । लघीयाञ्छब्दोपदेशः । गरीयानपशब्दोपदेशः । एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । तद्यथा । गौरित्यस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः । इष्टान्वाख्यानं खल्वपि भवति । अथैतस्मिन् शब्दोपदेशे सति किं शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः कर्तव्यः । गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इत्येवमादयः शब्दाः पठितव्याः । नेत्याह । अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः । एवं हि श्रूयते । बृहस्पतिरिन्द्राय

स्पष्टा प्रतिपत्तिर्भवतीत्युभयोपदेश उद्भावितः । यद्यपि प्रतिपत्तिः स्पष्टा, गौरवं तु भवतीत्याह । अन्यतरेति । शब्दापशब्दयोरित्यर्थः । अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद् द्विबहुविषये निर्धारणे वर्तेते । पञ्चेति । अर्थित्वाद्भक्षणं प्राप्तं पञ्चसु पञ्चनखेषु नियम्यमानं सामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्त्तते । न त्वयं विधिः । अप्राप्तेरभावात् । किं पुनरिति । उभयोपदेशाद् गुरोर्द्वावपि प्रशस्तौ तयोः को ज्यायानित्यर्थः । इष्टेति । साधुशब्दप्रयोगाद्धर्मावाप्तेरित्यर्थः । अथवा उपादेयोपदेशात्साक्षात्प्रतिपत्तिर्भवतीति भावः बृहस्पतिरिन्द्रायेति । प्रतिपदपाठ-

---

विषयप्रयोजननिरूपणमेतावता कृतमिति बोधयितुम् । नेनैव संबन्धाधिकारिणावुक्ताविति तौ पृथङ्नोक्तौ । कियत्तद्भ्योऽन्यत्र डतराभावादाह । अन्यतरान्येति । तत्र सुशब्दोपदेशः प्रयोगविध्यर्थोऽनुवादः । अपशब्दोपदेशस्तु प्रयोगप्रतिषेधार्थः । पञ्च पञ्चनखा इत्यस्य नियमत्वं दर्शयति । अर्थित्वादिति । नियम्यमानं पुनः शब्देन बोध्यमानमित्यर्थः । ननु अस्य परिसङ्ख्यात्वात् कथं नियमत्वेन व्यवहारः । अस्ति च नियमपरिसङ्ख्ययोर्भेदः पाक्षिकाप्राप्तिकाप्राप्तांशपरिपूरणफलो नियमः । अन्यनिवृत्तिफला च परिसङ्ख्येति चेन्न । नियमेऽप्यप्राप्तांशपरिपूरणरूपफलबोधनद्वारार्थादन्यनिवृत्तेः सत्त्वेन अभेदमाश्रित्योक्तेः । विधिरिति । अपूर्वविधिरित्यर्थः । ये तु पञ्चपदस्य तदतिरिक्ते लक्षणा भक्ष्यपदस्य चाभक्ष्ये सेति वदन्ति । तेषां पदद्वये लक्षणागौरवम् । अस्यैव नियमत्वेन भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यत इति भाष्यविरोधश्च । नियमपदस्य तद्बोधके लक्षणायां सैव दोषः । अक्षरास्वारस्यं च । नियम्यमानं भक्षणं तामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्त्तत इति कैयटासङ्गतिश्च । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यन्तवैषम्यापत्तिश्च । अन्यनिवृत्तिफला परिसङ्ख्येति अभियुक्तोक्तिविरोधश्च । सिद्धस्य पुनर्विधानात्प्रापकप्रमाणस्यतदितरविषयत्वस्वरूपसङ्कोचकल्पनम् । तेनान्येषां भक्षणाभावस्तद्भक्षणे प्रायश्चित्तं च सिध्यति । एवसमभिव्याहारे सोऽपि स्फुटमस्यार्थस्यैव द्योतकोऽन्ययोगव्यवच्छेद एवकारार्थ इति तु सामान्यप्रमाणसङ्कोचफलितमर्थमादाय नेयम् । (भक्ष्यनियम इति) भक्ष्यानुमतिरूप उपदेशे इत्यर्थः । भाष्ये (प्रतिपत्ताविति) त्यस्योपायभूत इति शेषः । अनभ्युपायत्वञ्चाशक्यत्वेन कृत्स्नाभिमतानभ्युपायत्वात् । तत्रार्थवादमाह । (बृहस्पतिरिति) । ननु शब्दानामिति पुनरुक्तमत आह ।

दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम। बृहस्पतिश्च प्रवक्ता इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः न चान्तं जगाम। किं पुनरद्यत्वे यः सर्वथा चिरं जीवति स वर्षशतं जीवति। चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति। आगमकालेन स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति। तत्र चास्यागमकालेनैवायुः कृत्स्नं पर्युपयुक्तं स्यात्। तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः। कथं तर्हीमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः। किञ्चित्सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्यं येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान् प्रतिपद्येरन्। किं पुनस्तत्। उत्सर्गापवादौ। कश्चिदुत्सर्गः कर्त्तव्यः कश्चिदपवादः। कथंजातीकः पुनरुत्सर्गः कर्तव्यः। कथंजातीयकोऽपवादः। सामान्येनोत्सर्गः कर्तव्यः। तद्यथा। कर्मण्यण्। तस्य विशेषेणापवादः। तद्यथा। आतोऽनुपसर्गे कः॥ किं पुनराकृतिः पदार्थ आहोस्विद् द्रव्यम्। उभयमित्याह। कथं ज्ञायते। उभयथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि। आकृतिं पदार्थं मत्वा

स्याशक्यत्वं प्रतिपादयितुमयमर्थवादः। शब्दानामिति। शब्दपारायणशब्दो योगरूढः शास्त्रविशेषस्य। तत्र प्रतिपदोक्तानामिति विशेषणाभिधानाय गम्यमानार्थस्यापि शब्दानामित्यस्य प्रयोगः। एकदेशोपयोगादपि लोके उपयुक्तमित्युच्यते। यथौषधसंस्कृतघृतमात्रैकदेशोपयोगे उपयुक्तं घृतमिति व्यवहारः। तथेह नेति प्रतिपादयति। चतुर्भिरिति। आगमकालो ग्रहणकालः। स्वाध्यायकालोऽभ्यासकालः। प्रवचनकालोऽध्यापनकालः। व्यवहारो यज्ञकर्मणि। किं चिदिति। सामान्यविशेषौ यस्मिंस्तत्सामान्यविशेषवत्। कर्मण्यण् आतोनुपसर्गे क इत्यादि। सकलशास्त्रव्यवस्थैकतरपक्षाश्रयणे न सिद्ध्यतीति पक्षद्वयाश्रयणं प्रश्नपूर्वकं करोति। किं पुनरिति। आकृतिपक्षे केवले आश्रीयमाणे सकृद्गतौ विप्रतिषेध इत्यादि नोपपद्यते। केवलेऽपि व्यक्तिपक्षे पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति न घटते। तस्माल्लक्ष्यसिद्धये क्वचित्प्रदेशे कश्चित्पक्षः परिगृह्यते। अत्र जातिवादिन आहुः। जातिरेव शब्देन

योगरूढ इति। अर्थपौनरुक्त्यमाशङ्क्य निराकरोति। तत्रेति। ननु यावदेवाध्येष्यते तावदेवाभ्युपयुक्तं स्याद् अत आह। भाष्य [चतुर्भिरिति] उक्तमेव तदाशयमाह। एकदेशेत्यादि। विद्योपयोगाधारभूतानां कालानां विद्यां प्रत्यप्याधारत्वात्। तस्य च करणत्वविवक्षा बोध्या। चतुर्षु कालेषु विद्योपयुज्यत इति फलितोऽर्थः। तत्राद्ययोर्विद्याध्यर्थयं बुद्धिमानित्यादरपूर्वकमन्नवस्त्रादिलाभ उपयोगस्तृतीये प्रतिष्ठा सच्छिष्यलाभद्वारार्थप्राप्तिः सत्कारविशेषश्च। चतुर्थे यज्ञाद्यनुष्ठानकाले ऽपशब्दप्रयोगप्रयुक्तप्रायश्चित्ताभावः कर्मसाङ्गता दक्षिणालाभः प्रतिष्ठा वेत्युपयोगः। तादृशश्चोपयोगः सर्वाध्ययन एव। भाष्ये [पर्युपयुक्तमिति] समाप्तमित्यर्थः। पर्यवसन्नमितिःपाठान्तरम्। न चेष्टापत्तिः। विद्योच्छेदापत्तेः। कर्मसु प्रायश्चित्तविधिवैयर्थ्यापत्तेश्च। ननु तदात्मकत्वाल्लक्षणस्य मतोरनुपपत्तिरत आह। सामान्यविशेषाविति। लक्षणं शास्त्रमित्यर्थः। भाष्ये (कथं जातीयक इति)। केन प्रकारेणेत्यर्थः। एतेनैवंजातीयकेन शास्त्रेण सुशब्दोपदेशप्रवृत्तिः पाणिनेरुचितेति सूचितम्। आकृतिपक्ष इति। तत्र उद्देश्यतावच्छेदकजात्याक्रान्ते क्वचिच्चरितार्थयोर्द्वयोः सत्प्रतिपक्षन्यायेन विरोधस्थले उभयोरप्यप्राप्तौ विप्रतिषेधे परमिति विध्यर्थं, न तु नियमार्थमिति, सकृद्गता-

जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामित्युच्यते। द्रव्यं पदार्थं मत्वा सरूपाणामित्येकशेष आरभ्यते। किं पुनर्नित्यः शब्द आहोस्वित्कार्यः। संग्रहे एतत्प्राधान्येन परीक्षितं नित्यो वा स्यात् कार्यो वेति। तत्रोक्ता दोषाः प्रयोजनान्यप्युक्तानि। तत्र त्वेष निर्णयः। यद्येवं नित्यः। अथापि कार्यः। उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्यमिति। कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम्॥ सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे॥ सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति। अथ सिद्धशब्दस्य कः

प्रतिपाद्यते। व्यक्तीनामानन्त्यात्सम्बन्धग्रहणासम्भवात्। सा च जातिः सर्वव्यक्तिष्वेकाकारप्रत्ययदर्शनादस्तीत्यवसीयते। तत्र गवादयः शब्दा भिन्नद्रव्यसमवेतां जातिमभिदधति। तस्यां प्रतीतायां तदावेशात्तदवच्छिन्नं द्रव्यं प्रतीयते। शुक्लादयः शब्दा गुणसमवेतां जातिमाचक्षते। गुणे तु तत्सम्बन्धात्प्रत्ययः। द्रव्ये सम्बन्धिसम्बन्धात्। संज्ञाशब्दानामप्युत्पत्तिप्रभृत्या विनाशात् पिण्डस्य कौमारयौवनाद्यवस्थाभेदेऽपि स एवायमित्यभिन्नप्रत्ययनिमित्ता डित्थत्वादिका जातिर्वाच्या। क्रियास्वपि जातिर्विद्यते सैव धातुवाच्या। पठति पठतः पठन्तीत्यादेरभिन्नस्य प्रत्ययस्य सद्भावात्तन्निमित्तजात्यभ्युपगमः। व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः। शब्दस्य व्यक्तिरेव वाच्या। जातेस्तूपलक्षणभावेनाश्रयणादानन्त्यादिदोषानवकाशः। किं पुनरिति। विप्रतिपत्त्या संशयः। केचित् ध्वनिव्यङ्ग्यं वर्णात्मकं नित्यं शब्दमाहुः। अन्ये वर्णव्यतिरिक्तं पदस्फोटमिच्छन्ति। वाक्यस्फोटमपरे सङ्गिरन्ते। अन्ये तु ध्वनिरेव शब्दः स च कार्यस्तद्व्यतिरेकेणान्यस्यानुपलम्भादित्याचक्षते। संग्रह इति। ग्रन्थविशेषे। कथं पुनरिति। किमाचार्य एव स्रष्टा शब्दार्थसम्बन्धानामथ स्मर्तेति प्रश्नः। सिद्ध इति। तत्र नित्यः शब्दो जातिस्फोटलक्षणो व्यक्तिस्फोटलक्षणो वा। कार्यश-

---

ब्दोति न सिद्धपतीत्यर्थ। इदञ्च विप्रतिषेधसूत्रे दूषयिष्यते। तस्यां प्रतीतायामिति। शब्दशक्यत्वेन गृहीतायामित्यर्थः। एवमभिदधतीत्यस्याभिधाविषयत्वेन गृह्णन्तीत्यर्थः। तदावेशात्। तत्समवायात् प्रतीयत इति। अविनाभावाच्छब्दजन्यबोधविषयो भवतीत्यर्थः। प्रत्ययो ज्ञानम्। उपलक्षणभावेनेति। शक्यतावच्छेदकेनेत्यर्थः। तत्र तु न शक्तिरिति मञ्जूषायां प्रतिपादितम्। भाष्ये। (जात्याख्यायामिति)। व्यक्तौ पदार्थे सम्पन्ना व्रीहय इति व्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचनं सिद्धमेवेति व्यर्थं तत्स्यादिति भावः। सरूपाणामिति। आकृतरेकत्वादेवैकशब्दप्रयोगोपपत्तौ तदुक्तिसंभवा व्यक्तिपक्ष एवेति भावः। न चाकृतिपक्षेऽपि अक्षाः पादा इत्याद्यर्थं स आवश्यक इति वाच्यम्। तावतीषु काञ्चिदेकां जातिं स्वीकृत्य तस्या एव शब्दवाच्यत्वं परम्परयात्र व्यक्तिप्रत्यय इति सरूपसूत्रे कैयटेनैव वक्ष्यमाणत्वात्। जातौ न जातिरिति परेषां दर्शनं नास्माकमिति च तत्रोक्तम्। विप्रतिपत्त्येति। शब्दानां नित्यत्वे व्यर्थं व्याकरणशास्त्रमिति प्रश्नाशयः। केचिद् मीमांसकाः वर्णात्मकमिति। पदवाक्ये च वर्णसमूहरूपे एवेति तदाशयः। अत्र मते एकं पदपदार्थमित्याद्यनुपपत्तेराह। अन्ये वैयाकरणाः। अपरे त एव मुख्याः। पदे वर्णानामिव वाक्ये पदानां कल्पितत्वात्। तेषामर्थवत्त्वमपि काल्पनिकमिति वाक्यस्यैव शब्दत्वमिति तद्भावः। अन्ये त्विति। वैशेषिकादयः। ध्वनिरिति। स च वर्णावर्णात्मकत्वेन द्विविधः। एवञ्च कण्ठादिवच्छास्त्रमपि तस्य कारणमित्याशयः। संग्रहो व्याडिकृतो लक्षश्लोकसंख्यको ग्रन्थ इति प्रसिद्धिः। भाष्ये (उभयथापीति) एवञ्च निष्फलोऽयं विचार इति भावः। साधुत्वज्ञानाय उभयथापि शास्त्रमावश्यकमिति तात्पर्यम्। अथ पाणिनिसूत्रव्याख्यानभूतं वार्त्तिकमवतारयति। (कथं पुनरिति)। अत एवात्रैव पाणिनिनामग्रहणम्। इतः पूर्वन्तु सवार्त्तिकशास्त्रान्वाख्यानप्रयोजनविषयप्रदर्शनपरो भाष्यकारस्यैव ग्रन्थ इति बोध्यम्। शब्दार्थसंबन्धानामिति। शब्दश्चार्थश्च संबन्धश्चेति

पदार्थः । नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः । कथं ज्ञायते । यत्कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । तद्यथा । सिद्धा द्यौः सिद्धा पृथिवी सिद्धमाकाशमिति । ननु च भोः कार्येष्वपि वर्तते । तद्यथा । सिद्ध ओदनः सिद्धः सूपः सिद्धा यवागूरिति । यावता कार्येष्वपि वर्तते । तत्र कुत एतन्नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणम् । न पुनः कार्ये यः सिद्धशब्द इति । संग्रहे तावत्कार्यप्रतिद्वन्द्विभावान्मन्यामहे नित्यपर्यायवाचिनां ग्रहणमिति । इहापि तदेव । अथवा सन्त्येकपदान्यप्यवधारणानि । तद्यथा । अब्भक्षो वायुभक्ष इति । अप एव भक्षयति वायुमेव भक्षयतीति गम्यते । एवमिहापि सिद्ध एव न साध्य इति । अथवा पूर्वपदलोपोऽत्र

ब्दिकानामपि मते प्रवाहनित्यतया अर्थस्यापि जातिलक्षणस्य नित्यत्वम् । द्रव्यपक्षेऽपि सर्वशब्दानामसत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्म वाच्यमिति नित्यता । प्रवाहनित्यतया वा सम्बन्धस्यापि व्यहारपरम्परया अनादित्वान्नित्यता । सिद्धशब्दस्य नित्याऽनित्ययोर्दर्शनात् पृच्छति । अर्थेति । नित्येति । नित्यलक्षणस्यार्थस्य पर्यायेण वाचकस्तमेवार्थं कदाचिन्नित्यशब्द आह कदाचित् सिद्धशब्द इत्यर्थः । कूटस्थेष्विति । अविनाशिषु । अविचालिष्विति । देशान्तरप्राप्तिरहितेषु । ननु चेति । सिद्धशब्दात्क्रियानिष्पन्नोऽप्यर्थोऽवगम्यत इत्यर्थः । संग्रहे तावदिति । तत्र हि किं कार्यः शब्दोऽथ सिद्ध इति पक्षद्वयविचारः कृतः । तत्र कार्यप्रतिपक्षार्थाभिधायी सामर्थ्यात्सिद्धशब्द इति स्थितम् । तत्समानतन्त्रत्वादिहापि तथैव युक्तमित्यर्थः । अथवेति । एवशब्दप्रयोगे द्विपदमवधारणम् । द्योतकत्वेन एवशब्दस्यापेक्षणात् । यदा तु द्योतकमन्तरेण सामर्थ्यात् अवधारणं गम्यते तदा तदेकपदमित्युच्यते । तत्र सर्व एवापो भक्षयन्तीत्यब्भक्षश्रुतिः सामर्थ्यान्नियममवगमयत्यप एव भक्षयतीति । इहापि नित्यानित्यव्यतिरेकेण राश्यन्तराभावात् सिद्धशब्दोपादानान्नियमोऽवगम्यते । सिद्ध एवेति । कार्याणां तु पदा-

---

द्वन्द्वः । एवञ्च किमपूर्वशब्दनिष्पादनद्वारार्थविशेषसंबन्धनिष्पादकत्वं शास्त्रस्य, किं वा सिद्धशब्दार्थसंबन्धबोधकत्वमिति प्रश्नार्थ इति तात्पर्यम् । सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे इति वार्त्तिके समाहारद्वन्द्वात्सप्तमी । संबन्धश्च प्रत्यासत्त्या शब्दार्थयोरेव, त्रयाणामात्यन्तिकाविश्लेषप्रदर्शनाय समाहारनिर्देश इति बोध्यम् । व्यक्तिस्फोटेति । सा पदवाक्यरूपा नित्यैवेति तद्भावः । एतच्चोपपादितं प्राक् । कार्यशाब्दिकानामिति । कार्यशाब्दिकानामिति स्वपपाठः । उत्तरपदवृद्धेर्दुर्लभत्वात् । असत्योपाधीति । जातिरूपेत्यर्थः । जातिर्हि तन्मते आविद्यको धर्मविशेषः । यद्वा सर्वेषां धर्माणां ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन शुक्तिरजतादिज्ञाने शुक्त्यादीनां विशेष्यत्ववत् सर्वत्राधिष्ठानभूत ब्रह्मैव विशेष्यं, विशेष्यमेव च द्रव्यमिति भावः । शब्दार्थयोर्नित्यत्वपक्षे तत्संबन्धस्य नित्यत्वेऽप्यनित्यत्वपक्षे कथं संबन्धस्य नित्यत्वमत आह । संबन्धस्येति । प्रवाहनित्यतया तयोरिव तस्यापि नित्यत्वमिति भावः । शब्दार्थयोः संबन्धश्च शक्तिरूपस्तादात्म्यमेवेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । भाष्ये (सिद्धशब्दस्य कः पदार्थ) इति । अत्र पदार्थशब्दो रूढः । सिद्धशब्दसंबन्धी कः पदार्थ इत्यर्थः । (कूटस्थेष्विति) कूटमयोघनस्तद्वत्तिष्ठन्ति ये तेषु संसर्गिनाशेऽपि स्वयमनष्टेष्वित्यर्थः । नन्वयोघनस्यापि तर्हि नित्यत्वं स्यादत आह । (अविचालिष्विति) । भाष्ये द्यावापृथिव्याद्यपि व्यावहारिकनित्यत्वाभिप्रायेण दृष्टान्तितम् । आकाशस्यापि व्यावहारिकनित्यत्वमेवाचार्याभिमतम् । एवञ्च तत्र रूढत्वान्नित्यवाचकस्यैव ग्रहणमिति भावः । मन्थान्तरानालोचनेऽपि नियामकमाह । भाष्ये (अथवेति) एतेन तत्समानतन्त्रत्वाद् व्यक्तिपदार्थवादेऽपि तत्र स्यादित्यपास्तम् । ननु एकपदानीत्युक्त्वा, अब्भक्ष इत्यस्य पदद्वयात्मकस्योदाहरणत्वमसङ्गतमत आह । एवशब्देति । नियमप्रत्यायकसामर्थ्यं दर्शयति । इहापीति । कार्यवाचिन एव ग्रहणाभावे मूलमाह ।

द्रष्टव्यः । अत्यन्तसिद्धः सिद्ध इति । तद्यथा । देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति । अथवा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः । किं पुनरनेन वर्ण्येन, किं न महता कण्ठेन नित्यशब्द एवोपात्तः । यस्मिन्नुपादीयमानेऽसन्देहः स्यात् । मङ्गलार्थम् । माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं सिद्धशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते । मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्युरिति । अयं खलु नित्यशब्दो नावश्यं कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । किं तर्ह्याभीक्ष्ण्येऽपि वर्तते ।

र्थानां प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरपि सत्त्वात्सिद्धता नास्तीति न तेऽपि सिद्धा एव । अथवेति । कथं पुनर्देवदत्तशब्दे संज्ञात्वेन विनियुक्ते एकदेशः प्रयुज्यते । न ह्यसौ संज्ञात्वेन विनियुक्तः । न चैकदेशात्स्मर्यमाणस्य समुदायस्य वाचकत्वमुपपद्यते । प्रतीयमानस्य प्रत्यायकत्वासम्भवादुच्चार्यमाणस्यैव वाचकत्वात् । एवं तर्ह्यनुनिष्पादिन्योऽवयवसरूपाः संज्ञा विनियोगकाले विनियुक्ता एव । लोपस्तु वर्णानां साधुत्वं माभूदित्यन्वाख्यायते । इहापि नित्यानित्ययोर्निष्पन्नत्वाविशेषात्सिद्धश्रुतिरुपात्ता प्रकर्षं गमयति । अत्यन्तसिद्ध इति । न्यायाद्वा नित्यत्वं शब्दादीनां स्थितमित्याह । अथवेति । नहि सन्देहमात्रादलक्षणता भवति पुनः प्रमाणान्तरेण निश्चयोत्पादात् । वर्ण्येनेति । प्रयत्नव्याख्यातव्येनेत्यर्थः । माङ्गलिक इति । अगर्हिताभीष्टार्थसिद्धिर्मङ्गलं तत्प्रयोजन आचार्यो माङ्गलिकः । प्रथन्त इति । अध्ययनस्याऽविच्छेदात् । वीरपुरुषाणीति । श्रोतॄणां परैरपराजयात् । आयुष्मत्पुरुषाणीति । शास्त्रानुष्ठाने धर्मोपचयादायुर्वर्द्धनात् । सिद्धार्था इति । अध्ययननिष्पत्तिरेव तेषां सिद्धिः । नावश्यमिति । ततश्चाभीक्ष्ण्येन ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते आगोपालाऽङ्गनं तेषामेवान्वाख्यानं स्याद्, न विरलप्रयोगाणाम् । विनापि च क्रियापदप्र-

---

कार्याणामिति । प्राक्प्रध्वंसावस्थयोरिति पाठः । भाष्ये (अप एवेति गम्यते इति) वाक्ये इव समासेऽपि सामर्थ्यात् तदतिरिक्तभक्षणाभावो गम्यत इत्यर्थः । अथवेति । मनुष्यवृक्षाद्यपेक्षयाऽऽकाशादीनामप्यत्यन्तसिद्धत्वमिति भावः । प्रतीयमानस्येति । एतदणुदित्सूत्रे उपपादयिष्यते । एवन्तर्हीति । एवमेव घटपदं कलशपर्याय इत्यादिप्रयोगाः । अन्यथा पर्यायवाचीति प्रयोज्यं स्यात् । विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोप इति लोपविधायकं तर्हि किमर्थमत आह । लोपस्त्विति । वर्णानाम् । दे इत्यादीनाम् । तत्राऽपि क्व चित्पूर्वपदस्यैव क्व चिदुत्तरपदस्यैव क्वचिदुभयोरितिलोकव्यवहारेण निर्णेयम् । एवं वर्णानां शक्त्यभावोपि तत एव निर्णेय इति तत्त्वम् । निष्पन्नत्वेति । विद्यमानकालसंबन्धो निष्पन्नत्वम् । ननु निर्युक्तिकं व्याख्यानमयुक्तम् । विपरीतस्यापि संभवादत आह । न्यायाद्वेति । वृद्धव्यवहारादेव पदार्थसंबन्धानां नित्यत्वं सङ्ग्रहादौ स्थितमिति व्याख्यानतः सिद्धशब्देन तदेवोपात्तमित्यर्थः । सिद्धिर्मङ्गलमिति । तस्या मङ्गलत्वञ्च कार्ये कारणरूपोपचारादिति बोध्यम् । तत्प्रयोजनमस्येति प्राग्वतीयष्ठञ् । तत्र मङ्गलानुष्ठानप्रयोजनान्याह । भाष्ये (मङ्गलादीनीत्यादिना) । ग्रन्थे तन्निबन्धनस्य फलमाह । अध्येतारश्चेत्यादिना । आनुषङ्गिकमङ्गलसंपत्त्येत्यर्थः । अध्ययननिर्वृत्तिः । तत्समाप्तिः । सिद्धिः । सिद्धिविषयोऽर्थः । मङ्गलार्थमित्यनेनेत एव वार्त्तिकप्रवृत्तिः सूचिता । असन्दिग्धो नित्यशब्दः किं न प्रयुक्त इत्युक्तम् । तत्रापि सन्देहमाह । भाष्ये (अयं खल्विति) । आभीक्ष्ण्येन = बाहुल्येन । अभीक्ष्णमिति पाठेऽव्ययमेवाऽर्थः । प्रयुज्यत इति । साक्षाच्छब्दे आभीक्ष्ण्यासम्भवा-

तद्यथा। नित्यप्रहसितो नित्यप्रज्वलित इति। यावता आभीक्ष्ण्येऽपि वर्तते। तत्राऽप्यनेनैवार्थः स्यात्। व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणमिति। पश्यति त्वाचार्यो मङ्गलार्थश्चैव सिद्धशब्द आदितः प्रयुक्तो भविष्यति। शक्ष्यामि चैनं नित्यपर्यायं वर्णयितुमिति। अतः सिद्धशब्द एवोपात्तो न नित्यशब्दः। अथ कं पुनः पदार्थं मत्वा एष विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति। आकृतिमित्याह। कुत एतत्। आकृतिर्हि नित्या। द्रव्यमनित्यम्। अथ द्रव्ये पदार्थे कथं विग्रहः कर्तव्यः। सिद्धे शब्दे अर्थसम्बन्धे चेति। नित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभिसम्बन्धः। अथवा द्रव्ये एव पदार्थे एष विग्रहो न्याय्यः। सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति। द्रव्यं हि नित्यमाकृतिरनित्या। कथं ज्ञायते। एवं हि दृश्यते लोके। मृत् कयाचिद् आकृत्या युक्ता पिण्डो भवति। पिण्डाकृतिमुपमृद्य घटिकाः क्रियन्ते। घटिकाकृतिमुपमृद्य कुण्डिकाः क्रियन्ते। तथा सुवर्णं कयाचिद् आकृत्या युक्तं पिण्डो भवति। पिण्डाकृतिमुपमृद्य रुचकाः क्रियन्ते। रुचकाकृतिमुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते। कटकाकृतिमुपमृद्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते। पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः पुनरपरया आकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवतः। आकृतिरन्या चान्या च भवति, द्रव्यं पुनस्तदेव। आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यते।

योगेणाभीक्ष्ण्यवृत्तिर्नित्यशब्दः प्रयुज्यते। यथा, आश्चर्यमनित्ये, नित्यवीप्सयोरिति। अर्थसम्बन्धे चेति। द्रव्यपक्षे द्रव्यस्यानित्यत्वादर्थग्रहणं सम्बन्धविशेषणार्थमुपात्तम्। अनित्येऽर्थे कथं सम्बन्धस्य नित्यतेति चेत्। योग्यतालक्षणत्वात्सम्बन्धस्य। तस्याश्च शब्दाश्रयत्वाच्छब्दस्य च नित्यत्वाददोषः। द्रव्यं हि नित्यमिति। असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थः। आकृतिरिति। संस्थानम्। ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातेरप्यसत्त्वादनित्यत्वम्। आत्मैवेदं सर्वमिति वचनात्।

त्प्रयोगद्वारा तद् ग्राह्यम्। एवञ्च नित्यशब्दोपादानेऽपि सप्रयोजनकोऽव्यन्तरसंभवेन तत्रापि सन्देह एवेति भावः। नित्ये शब्दार्थसम्बन्धे इत्यस्य शब्दार्थसम्बन्धे ज्ञाने सति नित्ये नित्यप्रयोगविषये शब्दे शास्त्रं प्रवृत्तमित्यर्थः स्यादिति तात्पर्यम्। नन्वाभीक्ष्ण्यवाचिनो नित्यं क्रियापदसाकाङ्क्षतया कथं केवलस्य प्रयोगोऽत आह। विनापि चेति। नन्वेवमर्थग्रहणं व्यर्थमत आह। द्रव्यपक्षे इति। योग्यता बोधजनकत्वयोग्यता तादात्म्यम्। तदुक्तं भाष्ये (नित्यो ह्यर्थवतामिति) शब्दानामित्यर्थः। ननु तादात्म्यस्य सम्बन्धत्वे कथं तस्य नित्यत्वमिति चेन्न। नष्टभाविवस्तुनोऽपि शब्देन बोधाद् बौद्धार्थेन तस्य तादात्म्यं नित्यमित्याशयात्। शब्दवृत्तिधर्मस्यैवार्थवृत्तिधर्माभेदमापन्नस्य तादात्म्यत्वेनादोषाच्च। शब्दस्य च नित्यत्वादिति। आकाशवत् तन्निष्ठः शब्दोऽपि नित्यः। व्यञ्जकाभावात्तु न सर्वदोपलम्भ इति भावः। ननु घटादिद्रव्यस्य कथं नित्यत्वमत आह। असत्येति। स च कम्बुग्रीवादिमदाकारादिरूपस्तद्व्यङ्ग्यजातिरूपो वा। भाष्ये यद्याकृतिशब्देन तद्व्यङ्ग्यमुच्यते तर्हि तदप्यावियकत्वेन व्यञ्जकाऽनित्यत्वेन चानित्यमित्याह। जातेरपीति। अनेनैतत्प्रकरणस्थाकृतिपदस्य व्यङ्ग्यव्यञ्जकोभयपरतां सूचयति। गौतमेनाप्युक्तं "जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ" इति। भाष्ये खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवत इति प्रयोगादच्यन्ते विकृतेः कर्तृत्वं बोध्यम्। आ-

आकृतावपि पदार्थे एष विग्रहो न्याय्यः। सिद्धे शब्दे अर्थसम्बन्धे चेति। ननु चोक्तमाकृतिरनित्येति। नैतदस्ति। नित्याऽऽकृतिः। कथम्। न क्व चिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति द्रव्यान्तरस्था तूपलभ्यते। अथवा नेदमेव नित्यलक्षणम्। ध्रुवं कूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्ध्यव्यययोगि यत्तन्नित्यमिति। तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते। किं पुनस्तत्त्वम्। तद्भावस्तत्त्वम्। आकृतावपि तत्त्वं न विहन्यते। अथवा किं न एतेन, इदं नित्यमिदमनित्यमिति। यन्नित्यं तं पदार्थं मत्वैष विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धे चेति कथं पुनर्ज्ञायते सिद्धः शब्दोऽर्थः सम्बन्धश्चेति। लोकतः। यल्लोकेऽर्थमर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते। नैषां निर्वृत्तौ यत्नं कुर्वन्ति। ये पुनः कार्या भावाः निर्वृत्तौ तावत्तेषां यत्नः क्रियते। तद्यथा। घटेन कार्यं करिष्यन् कुम्भकारकुलं गत्वाऽऽह कुरु घटं कार्यमनेन करिष्यामीति। न तद्वच्छब्दान् प्रयुयुक्षमाणो वैयाकरणकुलं गत्वाऽऽह कुरु शब्दान् प्रयोक्ष्य इति। तावत्येवार्थमुपादाय शब्दान् प्रयुञ्जते। यदि तर्हि लोक एषु शब्देषु प्रमाणं किं शास्त्रेण क्रियते। लोकतोऽर्थप्र-

---

न क चिदुपरतेति। अनभिव्यक्तेत्यर्थः। अद्वैतेन लोकव्यवहाराभावाद् व्यवहारे चाकृतेरेकाकारपरामर्शहेतुत्वान्नित्यत्वम्। अथवेति। असत्यत्वेऽपि तत्त्वतो लोकव्यवहाराश्रयणेन जातेर्नित्यत्वं साध्यते। त्रिविधा चानित्यता। संसर्गानित्यता यथा स्फटिकस्य लाक्षाद्युपधाने स्वरूपतिरोधानेन पररूपभासः। उपधानापगमे स्वरूपप्रतिभासात्परिणामाभावः। परिणामानित्यता यथा बदरीफलस्य श्यामतातिरोभावे लौहित्यस्याविर्भावः। प्रध्वंसानित्यता सर्वात्मना विनाशः। एतत्त्रिविधानित्यताप्रतिक्षेपेण नित्यतां प्रतिपादयितुमुक्तं—ध्रुवमित्यादि। तत्र ध्रुवं कूटस्थमिति संसर्गानित्यता परिहृता। अविचालीति परिणामानित्यता। अनपायेत्यादिना प्रध्वंसानित्यता। यन्नित्यमिति। बुद्धिप्रतिभासः शब्दार्थौ यदा यदा शब्द उच्चारितस्तदा

कृतिपदेन जातिरित्यभिप्रायेण भाष्ये (आकृतावपि पदार्थ इति) न क्वचिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्रोपरतेत्यन्वयः। ननूपरमो नाशश्चेत्तत्काले एवान्यत्र सत्त्वं विरुद्धमत आह। अनभीति।

नतु परमार्थदृष्ट्या सर्वमनित्यमत आह। अद्वैतेनेति। नित्यत्वमिति। सर्वदा एकाकारपरामर्शदर्शनेन यावद्व्यवहारकालं तस्या अपि ध्रुवादित्वेन नित्यत्वमिति भावः। अथावयवसंस्थानरूपाया जातिव्यञ्जिकाया आकृतेर्यावद्व्यवहारकालं मध्ये मध्ये उत्पत्तौ नाशेऽपि प्रकारान्तरेण नित्यत्वमाह। भाष्ये [अथवेति]। नित्यत्वलक्षणे ध्रुवपदस्यैव व्याख्यानं कूटस्थमिति। रूपान्तरापत्तिर्विचालः। यथा पयसो दध्यादिरूपता। अनेन परिणामानित्यता परास्ता। उत्पत्तेः सत्तापर्यन्तत्वादनुत्पत्तीत्यनेन जन्मसत्तारूपौ भावविकारौ निरस्तौ। अवृद्धीत्यनेन तृतीयो वृद्धिलक्षणः। अनुपजनेति चतुर्थः परिणामः। अनपायेति। पञ्चमोपचयः। एतद्रूपविकाररहितमिति तदर्थः। अव्ययेति षष्ठो विनाशः। इदञ्च ब्रह्मविषयं नित्यत्वं यावद्व्यवहारमेकरूपस्थितपदार्थविषयञ्च। अयमेव न नित्यशब्दार्थः। प्रवाहाविच्छेदेऽतादृश्यपि नित्यत्वव्यवहारादित्याह भाष्ये (तदपीति)। यस्मिंस्तत्त्वमिति। प्रवाहनित्यता चानेनोक्ता। तन्नाशेऽपि तद्धर्मो न नश्यति। आश्रयप्रवाहाविच्छेदादिति भावः। यन्नित्यमिति। व्यक्तिजात्याकृतीनां मध्ये यन्नित्यमित्यर्थः। ननु शशशृङ्गादिपदार्थानां कथं नित्यत्वं तेषां स्वरूपस्यैवाभावादत आह। बुद्धिप्रतिभास इति। बाह्यः

युक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते। किमिदं धर्मनियम इति। धर्माय नियमो धर्मनियमः। धर्मार्थो वा नियमो धर्मनियमः। धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः। यथा लौकिकवैदिकेषु। प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः। यथा लोके वेदे चेति प्रयोक्तव्ये यथा लौकिकवैदिकेष्विति प्रयुञ्जते। अथवा युक्त एवात्र तद्धितार्थः। यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु।

तदा तदर्थाकारा बुद्धिरुपजायत इति प्रवाहनित्यत्वादर्थस्य नित्यत्वमित्यर्थः। लोकत इति। अन्यथा कार्येषु वस्तुषु लोकव्यवहारोऽन्यथा नित्येषु। शाब्दश्च व्यवहारोऽनादिवृद्धपरंपराव्युत्पत्तिपूर्वक इति शब्दादीनां नित्यत्वम्। घटादयस्त्वर्थक्रियार्थिभिरन्यत आनीयन्ते, उत्पादविनाशयुक्ताश्चोपलभ्यन्ते, नैवं शब्दादयः। तावत्येवार्थमिति। बुद्ध्या वस्तु निरूप्येत्यर्थः। अत्र भाष्यकारेण संभवन्तीमप्येकवाक्यतामनाश्रित्य वाक्यत्रयं व्यवस्थापितम्। सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे प्रवृत्तमित्येकं वाक्यम्। कथं ज्ञायत इति प्रश्ने लोकतो ज्ञायत इति द्वितीयम्। लोकत इत्यस्यावृत्त्या लोकतोऽर्थप्रयुक्त इत्यादि तृतीयम्। शब्दप्रयोग इति। प्रयोगग्रहणेन प्रयोगाद्धर्मो, न तु ज्ञानमात्रादित्युक्तं भवति। अर्थेन आत्मप्रत्यायनाय प्रयुक्तोऽर्थप्रयुक्तः। धर्माय नियम इति। चतुर्थ्या तादर्थ्यं प्रतिपाद्यते। सम्बन्धसामान्ये तु षष्ठीं विधाय समासः कर्तव्यः। चतुर्थीसमासस्य प्रकृतिविकारभाव एव विधानात्। धर्मार्थ इति। धर्मार्थत्वान्नियम एव धर्मशब्देनाभिधीयते इति कर्मधारयः समासः। धर्मप्रयोजन इति। लिङादिविषयेण नियोगाख्येन धर्मेण प्रयुक्त इत्यर्थः। प्रियतद्धिता इति। नायमपशब्दः, किन्तु ये लोकवेदयोर्भवा अवयवास्ते लोकवेदशब्दाभ्यामभिधातुं शक्यन्ते। आधाराधेयभावकल्पनया तु तद्धितप्रयोगः प्रियतद्धितत्वनिमित्तः। यथा कश्चिद् वनस्पतय इति

पदार्थो न शाब्दबोधे विषयः, किन्तु बौद्धः स च प्रवाहनित्य इति भावः। एतच्च मञ्जूषायां विस्तरेण निरूपितम्। शब्दादीनां नित्यत्वमिति। व्याकरणानिष्पाद्यत्वमित्यर्थः। तावत्येवेति। वैयाकरणकुलमगत्वैवेत्यर्थः। ननु सकृदन्वितस्य लोकत इत्यस्य पुनरर्थप्रयुक्ते इत्यनेनान्वयः कथम्। वार्तिके चैकवाक्यतयैवान्वयः प्रतीयतेऽत आह अत्रेति। अनाश्रित्येति। न्यूनतापरिहारायेत्यर्थः। लोकत इत्यस्य च लोकव्यवहारत इत्यर्थः। भाष्ये (अर्थप्रयुक्ते इति) अर्थ ज्ञानप्रयोजनेन कृत इत्यर्थः। परस्य विशिष्टार्थबोधो भवत्विति शब्दः प्रयुज्यते। प्रयोगेणाविर्भूतशब्दज्ञानेनार्थज्ञानादिति भावः। एवं प्राप्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेणास्येयं प्रकृतिरयं प्रत्यय इत्यादिप्रकृत्यादिविभागज्ञानद्वारा गवादय एव प्रयुक्ता धर्मजनका, न गाव्यादय इति नियमः क्रियत इति तात्पर्यम्। विधानादिति। तादर्थ्यस्य षष्ठ्यर्थत्वबोधनाय स्वेवं प्रयोग इति भावः। चतुर्थीति योगविभागो न भाष्यारूढः। सुप्सुपेति समास इत्यप्यगतिकगतिरित्येवं व्याख्यातम्। द्वितीयपक्षात् तृतीये विशेषं दर्शयति। लिङादीति। प्रभाकराङ्गीकृतमतेनेदम्। तन्मते हि लिङादीनामपूर्वरूपं कार्यं वाच्यम्। तदेव च स्वस्मिन् पुरुषं प्रयुञ्जानं नियोग इत्युच्यते। स एव धर्मस्तेन प्रयुज्यते आक्षिप्यते इति कर्मल्युडन्तः प्रयोजनशब्दः। स चासाधुनिवृत्तिरूपो नियमः। धर्मप्रयोजन इति षष्ठीसमासः। एवञ्च द्वितीये धर्मफलको नियम इत्यर्थः। तृतीये धर्मप्रयोज्य इत्यर्थ इति भेदः। केचित्तु धर्माय नियम इत्यनेन प्रत्यवायपरिहाररूपधर्मायायं नियमः। असाधुप्रयोगेऽधर्मोत्पत्तेः। धर्मार्थो नियम इत्यनेन धर्मस्य यज्ञादेरङ्गभूत इत्यर्थः। नानृतं वदेदिति क्रत्वङ्गवाक्येन क्रतुवैगुण्यस्य बोधनात्। धर्मप्रयोजनो नियम इत्यनेनैकः शब्द इति श्रुतेर्नियमादृष्टं पुरुषार्थकरं सूचितमित्याहुः। नन्वीदृशो धर्मनियमः क्व दृष्टोऽत आह। भाष्ये (यथेति) ननु लोकवेदयोरित्येव सिद्धे तद्धितनिर्देशोऽयुक्तोऽत आह। प्रियतद्धिता इति। नन्वन्यार्थेऽन्यशब्दप्रयोगेऽपशब्दत्वं स्यादत आह। नायमिति। ते वेदलोकेति। अनयैव समुदायशब्दप्रयोगदर्शनादितिभावः।

लोके तावदभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः, अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युच्यते। भक्ष्यं च नाम क्षुत्प्रतिघातार्थमुपादीयते। शक्यं चानेन श्वमांसादिभिरपि क्षुत् प्रतिहन्तुम्। तत्र नियमः क्रियते। इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यमिति। तथा खेदात् स्त्रीषु प्रवृत्तिर्भवति। समानश्च खेदविगमो गम्यायां चागम्यायां च। तत्र नियमः क्रियते। इयं गम्या इयमगम्येति। वेदे खल्वपि। पयोव्रतो ब्राह्मणो यवागूव्रतो राजन्य आमिक्षाव्रतो वैश्य इत्युच्यते। व्रतं च नामाभ्यवहारार्थमुपादीयते। शक्यं चानेन शालिमांसादीन्यपि व्रतयितुम्। तत्र नियमः क्रियते। तथा बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यादित्युच्यते। यूपश्च नाम पश्वनुबन्धार्थमुपादीयते। शक्यं चानेन यत् किं चिदेव काष्ठमुच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वा पशुरनुबन्धुम्। तत्र नियमः क्रियते। तथाऽग्नौ कपालान्यधिश्रित्याभिमन्त्रयते। भृगूणामङ्गिरसां घर्मस्य तपसा तप्यध्वमिति। अन्तरेणापि मन्त्रमग्निर्दहनकर्मा कपालानि सन्तापयति। तत्र च नियमः क्रियते। एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति। एवमिहापि समानाया-

---

प्रयुङ्क्ते। कश्चिद्वानस्पत्यमिति समूहप्रत्ययान्तम्। अथ वेति। नात्रावयवावयविविभागः, किं तर्हि लोकवेदव्यतिरिक्तसिद्धान्तशब्दार्थौ भवरूप इत्यर्थः। लौकिकः स्मृत्युपनिबद्धः। वैदिकः श्रुत्युपनिबद्धः। शक्यं चानेनेति। शकेः कर्मसामान्ये लिङ्गसर्वनामनपुंसकयुक्ते कृत्यप्रत्ययः। ततः पदान्तरसंबन्धादुपजायमानमपि स्त्रीत्व बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गसंस्कारं न बाधते इति शक्यं क्षुदित्युक्तम्। यदा तु पूर्वमेव विशेषविवक्षा तदा शक्या क्षुदिति भवत्येव। यदा तु प्रतिघातस्यैव क्षुत् कर्म, शकेस्तु प्रतिघातस्तदा क्षुध प्रतिहन्तुं शक्यमिति भवति। खेदादिति। खेदयतीति खेदो रागः। इन्द्रियनियमासामर्थ्यं वा खेदः। पयोव्रत इति। सत्यामर्थितायां पय एव व्रतयतीति नियमोऽयं, न तु विधिः। अर्थित्वाभावे कारणाभावात्। समानायामिति। यद्यपि साक्षादपभ्रंशा न वाचकास्तथापि स्मर्यमाणसाधुशब्दव्यवधानेनार्थ

आधराधेयकल्पनया स्थिति। लोकरूपसमुदायतदवयवयोरित्यादिः। नात्रावयवावयविविभाग इति। तत्र भव इत्यादिव्यवहारप्रयोजको विभागारोपोऽवयवावयविनोर्नेत्यर्थः। कृतान्तेषु। कृतान्तः सिद्धान्तस्तत्प्रतिपादकवाक्येष्वित्यर्थः। भक्ष्यञ्च नामेत्यस्य तद् भवति यदिति शेषः। शक्यं क्षुदिति सामानाधिकरण्यं कथंभिन्नलिङ्गत्वादत आह। शकेरिति। तदा क्षुधमिति। ननु प्रधानक्रियानिरूपितशक्तेरभिधाने गुणक्रियानिरूपितशक्तेरनभिहिताया अभिहितवत्प्रकाशस्य, स्वादुमि णमुलित्यत्र वक्ष्यमाणत्वेन कथमेतदिति चेन्न। प्रधानतिङन्तार्थक्रियानिरूपितशक्तेरवायं स्वभावो यत्स्वसमानाधिकरणगुणशक्तेरभिहितवत्प्रकाश इत्यभिमानात्। वस्तुत इदमयुक्तमेवेति स्वादुमीत्यत्र निरूपयिष्यामः। खेद इति। एवञ्च ग्राम्यकुक्कुटपरदारादौ विशेषनिषेधस्येतराभ्यनुज्ञाफलकतया आरण्यकतद्भक्षणस्वदारगमनयोर्यथा दोषाभावो, यथा च ग्राम्यकुक्कुटभक्षणपरदारगमनयोरधर्मस्तथा शास्त्रजनितज्ञानपूर्वके गवादिप्रयोगे अपूर्वोत्पत्तिरूपं फलं शास्त्रेण बोध्यते। तेषां साधुत्वबोधनादर्थादपशब्दानामधर्मजनकत्वं बोध्यते। एकविधेस्तदितरनिषेधफलकत्वात्। यथैकनिषेधस्यापराभ्यनुज्ञाफलकत्वमिति भावः। दृष्टान्तता त्वंशेन, वक्ष्यमाणवैदिकानां तु सर्वांशेनेति बो-

मर्थावगतौ शब्देन चापशब्देन च तत्र धर्मनियमः क्रियते । शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देनेति । एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति । अस्त्यप्रयुक्तः । सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ताः । तद्यथा । ऊष तेर चक्र पेचेति । किमतो यत्सन्त्यप्रयुक्ताः । प्रयोगाद्धि भवाञ्छब्दानां साधुत्वमध्यवस्यति । य इदानीमप्रयुक्ता नामी साधवः स्युः । इदं तावद्विप्रतिषिद्धम् । यदुच्यते सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ता इति । यदि सन्ति, नाप्रयुक्ताः । अथाप्रयुक्ता, न सन्ति । सन्ति चाप्रयुक्ताश्चेति विप्रतिषिद्धम् । प्रयुञ्जान एव खलु भवानाह सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता इति । कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यात् । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । सन्तीति तावद् ब्रूमः । यदेतान् शास्त्रविदः शास्त्रेणानुविदधते । अप्रयुक्ता इति ब्रूमः । यल्लोके ऽप्रयुक्ता इति । यदप्युच्यते । कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यादिति । न ब्रूमोऽस्माभिरप्रयुक्ता इति । किं तर्हि लोकेऽप्रयुक्ता इति । ननु च भवानप्यभ्यन्तरो लोके ।

प्रत्याययन्ति । के चिच्चापभ्रंशाः परंपरया निरूढिमागताः साधुशब्दानस्मारयन्त एव अर्थं प्रत्याययन्ति । अन्ये तु मन्यन्ते साधुशब्दवदपभ्रंशा अपि साक्षादर्थस्य वाचका इति । अस्त्यप्रयुक्त इति । प्रयोगमूलत्वादस्याः स्मृतेरप्रयुक्तानामन्वाख्यानस्याप्रामाण्यमाशङ्कते, यथा घटादीनां विनाऽप्यर्थक्रियया सत्त्वं गम्यते । नैवं शब्दानां, ये हि सर्वदा व्यवहाराय प्रयुज्यमानाः सन्तः सत्त्वेनावसीयन्ते इत्याह । इदमिति । कश्चेदानीमिति, उपहासपरम् । उत्तरन्तु शास्त्रदृष्ट्या प्रकृतिप्रत्ययादिसंभवादनु-

---

ष्ठम् । व्रतयतीति । अभ्यवहार्यत्वेनोपादत्ते इत्यर्थः । भाष्ये [उच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वेति] सन्तक्ष्यासन्तक्ष्य वेत्यर्थः । निखन्यानिखन्य वेत्यर्थ इत्यन्ये । ननु अपभ्रंशा न वाचकाः, वाच्यप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानशक्तेः शिष्टप्रयुक्तसंस्कृतेष्वेव कल्पनात् । तदनुसारेणैव चापभ्रंशानां साधुस्मरणेन बोधकत्वोपपत्तेः समानायामित्यनुपपन्नमिति शङ्कते । यद्यपीति । तथापीति ।

एवञ्च वाचकत्वाभावेऽप्यर्थप्रत्यायकत्वाविशेषेण समानायामित्युक्तम् । निरूढिमागता इति । ते च शक्तिभ्रमेण बोधका इति भावः । शक्तिभ्रमश्चेत्थं, केनचिद् गावीति प्रयुक्ते गौरिति साधुस्मरणात् प्रयोक्तुस्तस्य बोधेऽपि तटस्थस्य गावीशब्दादेवास्य गोबोध इति भ्रमस्तन्मूलको ऽन्येषामपि भ्रम इति । वस्तुतो 'विनिगमनाविरहाद् भाषाशब्देष्वपि शक्तिरेवेत्याह । अन्ये त्विति । साधुत्वं चैतन्मते शब्दगतधर्मसाधनतावच्छेदकं जात्यमेव । यद्यपि साधूनेव भाषेतेति न श्रूयते तथापि फलनिर्देशवाक्ये तन्निर्देशादेवेदृशविधिः कल्प्यते । तत्र के साधव इत्याकाङ्क्षायामित एव साधव इति व्याकरणेन निष्पादनात्तद्द्वारा शास्त्रेण धर्मनियमो विधीयत इति बोध्यम् । भाष्ये (शब्देनैवेति) । साधुनेत्यर्थः । एवं क्रियमाणमिति । शास्त्रज्ञानपूर्वकमुच्चार्यमाणमित्यर्थः । अस्त्यप्रयुक्त इत्यादेः प्रकृतोपयोगमाह । प्रयोगमूलत्वादिति । लोकतोऽर्थऽप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियम इत्यनेन प्रयुक्तेषु साध्वसाधुषु प्रयुक्तसाध्वन्वाख्यानेन तेषु धर्मो युक्तोऽसाधुष्वधर्म इत्यर्थकेनेदं सूचितम् । एवञ्चाप्रयुक्तानामप्रयोगेणैवासाधुत्वानुमानादसाधूनामप्यनेनान्वाख्यानादप्रामाण्यमिति भावः । वार्त्तिकोक्तनियमानुपपत्तिश्चेत्यपि बोध्यम् । भाष्ये (किमत) इति । अप्रयुक्तसत्त्वं नास्माकमनिष्टं साधुमात्रार्थत्वाद्व्याकरणस्येत्यर्थः । उत्तरम् । प्रयोगादिति । तथाचाप्रयोगादसाधुत्वानुमानमिति भावः । विप्रतिषिद्धत्वमुपपादयति । एवञ्च सत्त्वे प्रयोग आवश्यक एव अप्रयोगे च सत्त्वमेव न स्यादिति भावः । ननु लक्षणवशेन सत्त्वं, केनाप्यप्रयोगाच्चाप्रयुक्तत्वमिति न विरोधोऽतो भाष्ये (प्रयुञ्जान एवेति) । ननु मया प्रयुक्तश्चेत्किं तत्र, सोपहासमाह ॥ (कश्चेदानीमिति) ॥ स्वयमेव प्रयोगं कृत्वा सन्ति चाप्रयुक्ता इत्यादीनां शब्दानां प्रयो

अभ्यन्तरो ऽहं लोके न त्वहं लोकः। अस्त्यप्रयुक्त इति चेन्नार्थे शब्दप्रयोगात्। अस्त्यप्रयुक्त इति चेत्। तन्न। किं कारणम्। अर्थे शब्दप्रयोगात्। अर्थे शब्दाः प्रयुज्यन्ते। सन्ति चैषां शब्दानामर्थाः येष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते। अप्रयोगः प्रयोगान्यत्वात्। अप्रयोगः खल्वप्येषां शब्दानां न्याय्यः। कुतः। प्रयोगान्यत्वात्। यदेतेषां शब्दानामर्थेऽन्याञ्छब्दान् प्रयुञ्जते। तद्यथा। ऊषेत्यस्य शब्दस्यार्थे क्व यूयमुषिताः। तेरेत्यस्यार्थे क्व यूयं तीर्णाः। चक्रेत्यस्यार्थे क्व यूयं कृतवन्तः। पेचेत्यस्यार्थे क्व यूयं पक्ववन्त इति। अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवत्। यद्यप्यप्रयुक्ता अवश्यं दीर्घसत्रवल्लक्षणेनानुविधेयाः। तद्यथा दीर्घसत्राणि वार्षशतिकानि वार्षसहस्त्राणि च, न चाद्यत्वे कश्चिदपि व्यवहरति केवलमृषिसम्प्रदायो धर्म इति कृत्वा याज्ञिकाः शास्त्रेणानुविदधते। सर्वे देशान्तरे। सर्वे खल्वप्येते शब्दा देशान्तरेषु प्रयुज्यन्ते। न चैवोपलभ्यन्ते। उपलब्धौ यत्नः क्रियताम्। महान् शब्दस्य प्रयोगविषयः। सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्याः बहुधा भिन्नाः एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्त्रवर्त्मा सामवेदः एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाथर्वणो

मितिसत्त्वात्। व्यवहारे तु न दृश्यन्त इत्युक्तम्। न त्वहं लोक इति। यथा लोकोऽर्थावगमाय शब्दान् प्रयुङ्क्ते नैवं मयैतेऽर्थे प्रयुक्ता अपि तु स्वरूपपदार्थका इत्यर्थः। अर्थे शब्दप्रयोगादिति। अर्थसद्भावः शब्दप्रयोगे लिङ्गं, न हि विना शब्देनार्थप्रत्यायनमुपपद्यते। इतरोऽन्यथासिद्धतामाह। अप्रयोग इति। यतोऽन्ये तेषामर्थानां सन्ति वाचकास्ततो नैषामनुमानमुपपद्यते। यद्यप्यूषेत्यस्य उषिता इति समानार्थो न भवति परोक्षतादेर्विशेषस्यानवगमात् तथापि तत्प्रत्यायनाय पदान्तरसहितः प्रयुज्यते। संप्रत्यप्रयुज्यमानानामपि पूर्वं प्रयुक्तत्वादनुशासनं कर्त्तव्यमित्याह। अप्रयुक्ते इति। ऋषिसंप्रदाय इति वेदाध्ययनमित्यर्थः। सर्व इति। इदमत्र तात्पर्यं

गे साधुर्योग्यः स्यादित्यर्थः। स्वत्प्रयोगेणैव प्रयुक्तत्वावगमे ऽप्रयुक्तत्वोक्तिर्विरुद्धेति भावः। ननु लोकान्तर्भूतस्य, न त्वहं लोक इति वचो विरुद्धमत आह। यथेति। अर्थबोधाय शब्दान्प्रयुञ्जानो हि मम लोकत्वेन अभिमत इत्यर्थः। भाष्ये (ऽर्थे शब्दप्रयोगादिति) अर्थविषयकज्ञानाय शब्दप्रयोगादित्यर्थः। तदाशयमाह। अर्थसद्भावइति। भाष्ये [प्रयोगान्यत्वादिति] प्रयुज्यत इति प्रयोगः शब्दः सोऽन्यो यस्यार्थस्यास्ति तत्त्वादित्यर्थः। सर्वनाम्नः परनिपातः पूर्वनिपातप्रकरणानित्यत्वात्। पदान्तरसहित इति। पदान्तरं क्व यूयमिति। तत्र क्वेत्यनेन साधनपारोक्ष्यं निष्ठया भूतत्वं कर्तृत्वञ्च यूयमित्यनेन मध्यमपुरुषबोध्यमाभिमुख्यं चेतनत्वं च साक्षाद्। गत्यर्थाकर्मकेत्यत्र निर्देशात् तरतेर्गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः। नन्वाख्याते क्रियाविशेष्यको बोधोऽत्र च कर्तृविशेष्यक इति कथं लिडन्तसमानार्थत्वमिति चेन्न। विषयताविशेषानादरेण तथोक्तेः। न चाख्याते क्रियाविषेष्यकबोधे पक्ष्यति भवति अपाक्षीद्भवतीति भूवादिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगविरोधः। अतीतानागतपाककर्तृकसत्ताया वर्त्तमानत्वासङ्गतेरिति वाच्यम्। वर्त्तमानसामीप्ये तत्र लटः सत्त्वात्। तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते इत्यादौ यत्कर्तृकं तरणमिति बोधः। अत एव ह्रस्वोनपुंसके इति सूत्रे रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानमिति भाष्ये उक्तम्। नन्वप्रयुक्तानुशासने निर्मूलत्वाच्छास्त्रस्य अप्रामाण्यं स्यादत आह। संप्रतीति। पाणिनेर्व्याकरणप्रणयनकाले इत्यर्थः। पूर्वप्रयोगसत्ता च व्याकरणप्रणयनादेवानुमीयत इति भावः। इदमपि यत्र भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामप्रयुक्तत्वं नोक्तं तदभिप्रायकमनुमानं बोध्यम्। वार्षशतिकानीति। वर्षशब्दो दिवसपरः। यथाश्रुत एव वा। आहरति।

वेदः। वाकोवाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावाञ्छब्दस्य प्रयोगविषयः। एतावन्तं शब्दस्य प्रयोगविषयमननुनिशम्य सन्त्यप्रयुक्ता इति वचनं केवलं साहसमात्रमेव। एतस्मिंश्चातिमहति शब्दस्य प्रयोगविषये ते ते शब्दास्तत्र तत्र नियतविषया दृश्यन्ते। तद्यथा। शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति। विकार एनमार्या भाषन्ते शव इति। हम्मतिः सुराष्ट्रेषु, दात्रमुदीच्येषु, रंहतिः प्राच्यमध्येषु, गमिमेव त्वार्याः प्रयुञ्जते। दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु। दात्रमुदीच्येषु। ये चाऽप्येते भवतोऽप्रयुक्ता अभिमताः शब्दा एतेषामपि प्रयोगो दृश्यते। क्व। वेदे। तद्यथा। सप्तास्ये रेवती रेव दूष, यद्वा रेवती रेवत्यां तमूष, यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र, यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनामिति। किं पुनः शब्दज्ञाने धर्म आहोस्वित् प्रयोगे कश्चात्र विशेषः। ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाऽधर्मः। ज्ञाने धर्म इति चेत्तथा अधर्मः प्राप्नोति। यो हि शब्दाञ्जानात्यपशब्दानप्यसौ जानाति। यथैव शब्दज्ञाने धर्मः। एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः प्राप्नोति। अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति। भूयांसो ह्यपशब्दाः अल्पीयांसः शब्दाः। एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः तद्यथा। गौरित्यस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः।

यस्य कस्य चिद्वचनात्प्रयोगाप्रयोगौ न व्यवतिष्ठेते अपि तु शिष्टानामेव वचनात्। वाकोवाक्यमिति। वाकोवाक्यशब्देनोक्तिप्रत्युक्तिरूपो ग्रन्थ उच्यते। यथा किं स्विदावपनं महद् भूमिरावपनं महदिति। पूर्वचरितसंकीर्तनमितिहासः। वंशाद्यनुकीर्तनं पुराणम्। विकार इति। जीवतो मृतावस्था विकारस्तत्रेत्यर्थः। किं पुनरिति। एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवतीति श्रुतिः। तत्र किं सम्यग्ज्ञातः कामधुग् भवति सुप्रयोगात्तु सम्यग्ज्ञातत्वानुमानमित्यर्थः। आहोस्वित्सुप्रयुक्तः कामधुग् भवति सुप्रयुक्तत्वं तु सम्यग् ज्ञानादित्यर्थ इति प्रश्नः। ज्ञाने धर्म इति चेदिति। यथा श्लेष्मणः प्रकोपनं स्नेह-

---

सामग्र्यभावादिति भावः। ननु सूत्राणां बहुयजमानकानामृषिभिर्वसिष्ठादिभिः संप्रदीयमानत्वाभावादृषिसंप्रदाय इत्ययुक्तमत आह। वेदेति। भाष्ये (कृत्वे) त्यनन्तरमधीयत इति शेषः। याज्ञिकाश्च कल्पसूत्रेणान्वाचक्षत इत्यर्थः। तत्र सूत्राणां कर्मत्वम्, अनुपलब्ध्या अप्रयुक्तत्वं शङ्कते। भाष्ये (न चैवेति) इतरलोकापेक्षया वसुमत्यां शब्दबाहुल्यात्तस्याः पृथग् ग्रहणम्। अनेनान्त्यपातालपर्यन्तसङ्ग्रहः। (त्रयो लोकाः) स्वस्स्वेनोपरितनसकलसङ्ग्रहः। (रहस्यम्) उपनिषत्। मन्वादिस्मृतयो वा। वेदनिगूढार्थप्रकाशकत्वात्। एवञ्च देशान्तरशब्दः शास्त्रान्तरवेदान्तरोपलक्षकइति बोध्यम्। भाष्ये हंमतिरित्यत्र रंहतिरित्यत्र च गतिकर्मेत्यनुकर्षः। दातिर्लवनार्थ इति। क्तिन्नन्तं क्तिजन्तं वा। लवनेऽर्थे दातिशब्दं प्राच्याः प्रयुञ्जते तत्रार्थे दात्रशब्दमुदीच्या इत्यर्थः। वार्त्तिकोक्तौ धर्मनियमः श्रुतिसिद्धस्तस्यामुभयोः श्रवणात्प्रश्न इत्याह। एकः शब्द इति। तत्र यदेकस्मादपूर्वन्तदेतरत्तदर्थमिति न्यायाद् द्वयोः साम्येन फलसंबन्धाभावाद्विकल्पायोगेनैकस्य प्राधान्यमपरस्याङ्गत्वं तत्र प्रथमं वा नियम्यतेति न्यायाश्रयेणाह। तत्र किमिति। सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गण्यते। पराङ्गं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यतामिति न्यायेन ज्ञानस्य ज्ञेयशेषतया धर्मतुल्यत्वाभावात्। प्रयोगाङ्गतयाऽदृष्टार्थत्वाच्च प्रयोगस्य फलं प्रति संनिहितत्वाच्चाह। आहोस्विदिति। यथा श्लेष्मण इति। तथा धर्मजनकज्ञानविपरीतत्वात् तद्विपरीतजनकत्वं नापशब्दज्ञानादधर्मप्राप्तिरित्यर्थः। प्रयोगे इति। एवञ्च प्रयोगादेवाधर्मवद-

आचारे नियमः। आचारे। पुनर्ऋषिर्नियमं वेदयते। ते ऽसुरा हेऽलयो हेऽलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुरिति। अस्तु तर्हि प्रयोगे। प्रयोगे सर्वलोकस्य। यदि प्रयोगे धर्मः सर्वो लोको ऽभ्युदयेन युज्येत। कश्चेदानीं भवतो मत्सरः, यदि सर्वो लोको ऽभ्युदयेन युज्येत। न खलु कश्चिन्मत्सरः। प्रयत्नानर्थक्यं तु भवति। फलवता च नाम प्रयत्नेन भवितव्यम्। न च प्रयत्नः फलाद् व्यतिरेच्यः। ननु च ये कृतप्रयत्नास्ते साधीयःशब्दान् प्रयोक्ष्यन्ते। त एव साधीयोभ्युदयेन योक्ष्यन्ते। व्यतिरेको ऽपि वै लक्ष्यते। दृश्यन्ते हि कृतप्रयत्नाश्चाप्रवीणा अकृतप्रयत्नाश्च प्रवीणाः। तत्र फलव्यतिरेकोऽपि स्यात्। एवं तर्हि नाऽपि ज्ञान एव धर्मो नाऽपि प्रयोगे एव। किं तर्हि। शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देन *। शास्त्रपूर्वकं यः शब्दान् प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यते, तत्तुल्यं वेदशब्देन। वेदशब्दा अप्येवमभिवदन्ति। योऽग्निष्टोमेन यजते। य उ चैनमेवं वेद। योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवं वेद। अपर आह। तत्तुल्यं वेदशब्देनेति। यथा वेदशब्दा नियमपूर्वमधीताः फलवन्तो भवन्ति। एवं यः शास्त्रपूर्वकं शब्दान् प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यते इति। अथ वा पुनरस्तु ज्ञान एव धर्म इति। ननु चोक्तं ज्ञाने धर्म इति चेत्तथा ऽधर्म इति। नैष दोषः। शब्दप्रमाणका वयम्। यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम्। शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह, नापशब्दज्ञाने ऽधर्ममाह। यच्च पुनरशिष्टाप्रतिषिद्धं नैव तद्दोषाय भवति नाभ्युदयाय। तद्यथा। हिक्कितहसितकण्डूयितानि नैव तद्दोषाय भवन्ति नाभ्युदयाय। अथ वाभ्युपाय एवापशब्दज्ञानं शब्दज्ञाने।

द्रव्यं, रूढं तु वायोस्तथेहापि प्राप्तमिति भावः। आचारे। प्रयोगे। ऋषिर्वेदः। न च प्रयत्न इति। यदि प्रयत्नेन विना फलं स्यात्प्रयत्नवैयर्थ्यमापद्येतेत्यर्थः। व्यतिरेक इति। परिहासः। तत्तुल्यमिति। वेदः शब्दो यस्यार्थस्य स वेदशब्दः तस्य यथा ज्ञात्वाऽनुष्ठानं तथा शब्दानामपि प्रकृत्यादिविभागज्ञानपूर्वकः प्रयोग इत्यर्थः। अपर आहेति। वेदश्चासौ शब्दश्च वेदशब्द इति कर्मधारयः। अथवेति। अपशब्दज्ञाननान्तरीयकत्वाच्छ-

---

ऽधर्मोऽपीति ज्ञानाद्धर्म इति वेदविरुद्धमिति भावः। भाष्ये [फलाद्व्यतिरेच्य इति] फलवद्वृत्त्यभावप्रतियोगी न कार्य इत्यर्थः। प्रयत्नवैयर्थ्यमिति। व्याकरणाध्ययनविषयकप्रयत्नवैयर्थ्यमित्यर्थः। साधीय इति। क्रियाविशेषणम्। शास्त्रसंस्कारवतां प्रभूतशब्दप्रयोगजन्यबह्वपूर्वद्वारा बहुतराभ्युदययुक्तत्वमित्यर्थः। भाष्ये [तत्र फलव्यतिरेक इति] कौशलव्यतिरेकवत् फलव्यतिरेकोऽपि स्यादिति तस्य व्याकरणाध्ययनं व्यर्थमेव स्यादिति भावः। शास्त्रपूर्वके इति। व्याकरणाध्ययनपूर्वके इत्यर्थः। तत्र वेदाङ्गत्वादेतद्व्याकरणाध्ययनपूर्वकप्रयोगे एव धर्म इति प्रामाणिकाः। वेद इति। बोधक इत्यर्थः॥ प्रमाणमित्यर्थो वा। तस्य यथेति। तस्य यथा, य उ चैनमेवं वेदेति मन्त्रेण वेदतो ज्ञात्वानुष्ठानं फलायोक्तम्॥ तथास्यापि शास्त्रज्ञानपूर्वकप्रयोगः फलायेत्येकः शब्द इत्यादिनोक्तमित्यर्थः॥

भाष्ये [प्रमाणमिति]॥ प्रामाणिकमित्यर्थः॥ शब्दश्च शब्दज्ञाने इति। एकः शब्दः सम्यग् ज्ञात इत्यादिः। हेलयो हेलय इत्यादि तु अपशब्द प्रयोगे ऽधर्ममाह न तु ज्ञाने इति भावः। यद्यपि तत्र प्रयुक्तइत्यप्युक्तं तथाप्यवैयाकरणस्य सम्यक् प्रयोगादपि धर्माभावेन ज्ञानमेव तद्धेतुः। प्रयोगस्तु तस्य द्वारमिति भावः॥ भाष्ये [अभ्युपाय एवेति] अपशब्दज्ञाननान्तरीयकं शब्दज्ञानमिति। शब्दज्ञा-

यो ह्यपशब्दान् जानाति। शब्दानप्यसौ जानाति। तदेवं ज्ञाने धर्म इति ब्रुवतो ऽर्थादापन्नं भवति अपशब्दज्ञानपूर्वके शब्दज्ञाने धर्म इति। अथ वा कूपखानकवदेतद्भविष्यति। तद्यथा। कूपखानकः कूपं खनन् यद्यपि तदीयमृदा पांसुभिश्चावकीर्णो भवति। सोऽप्सु सञ्जातासु तत एव तं गुणमासादयति येन स च दोषो निर्हण्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भवति। एवमिहापि। यद्यप्यपशब्दज्ञाने ऽधर्मः, तथापि यस्त्वसौ शब्दज्ञाने धर्मस्तेन स च दोषो निर्घानिष्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भविष्यति। यदप्युच्यते आचारे नियम इति। याज्ञे कर्मणि स नियमः। अन्यत्रानियमः। एवं हि श्रूयते। यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुः प्रत्यक्षधर्माणः परावरज्ञाः विदितवेदितव्या अधिगतयाथातथ्याः। ते तत्र भवन्तो यद्वानस्तद्वान इति प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इति प्रयुञ्जते। याज्ञे कर्मणि पुनर्नापभाषन्ते। तैः पुनरसुरैर्याज्ञे कर्मण्यपभाषितं ततस्ते पराभूताः। अथ व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः। सूत्रम्। सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो ऽनुपपन्नः *। सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते व्याकरणस्य सूत्रमिति। किं तर्हि तदन्यत्सूत्राद्

ब्दज्ञानस्य पृथक् फलमपशब्दज्ञानस्य नास्तीत्यर्थः। दोष इति। उत्कृष्टधर्मफलावाप्तौ स्वल्पमधर्मफलमुत्पन्नमप्यनुत्पन्नकल्पं भवतीत्यर्थः। प्रत्यक्षधर्माण इति। योगिप्रत्यक्षेण सर्वं विदितवन्तः। परावरज्ञा इति। विद्याविद्याप्रविभागज्ञाः। अथेति। उक्तमिदं न चान्तरेण व्याकरणमित्यादि। तत्र पक्षद्वयेऽपि दोषदर्शनात्प्रश्नः। षष्ठ्यर्थ इति। द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यामष्टाध्याय्याः प्रतिपादनाद् व्यतिरेका-

---

नेन फले जननीये सहकारितैवापशब्दज्ञानस्य, न पृथक् फलतेति भावः। अपशब्दज्ञानम्। अपशब्दत्वेन तज्ज्ञानम्। एवं शब्दज्ञाने इत्यपि। अपशब्दत्वेन तज्ज्ञाने हि तद्भिन्नत्वेन शब्दज्ञानं भवति। यो हीति भाष्यस्य य एव अपशब्दाञ्जानाति। असावेव शब्दाञ्जानाति तज्ज्ञानसमानाधिकरणशब्दज्ञानादेव धर्म इति न ततो विपरीतफलकल्पना युक्तेति भावः। तदाह। अपशब्दज्ञाननान्तरीयकत्वादिति। बहुव्रीहिः। नहि वह्न्यानयननान्तरीयकं पात्रानयनं ततः पृथक्फलं भवति। तुष्यतु दुर्जन इतिन्यायेनापशब्दज्ञानस्य विपरीतत्वमात्रेणाधर्मसाधनत्वमभ्युपगम्यापि भाष्ये समाध्यन्तरमाह। [अथ वा कूपेति] मृद् आर्द्रा। पांसुः शुष्का। यत्कर्मनान्तरीयककर्मजन्यो यो विपरीतत्वमात्रेण कल्प्यो वैधो यो दोषः स तत्कर्मजन्यफलनाश्यो यथा कूपखनननान्तरीयकशरीरव्यापारजन्यो मृल्लेपस्तत्फलजलनाश्य इति सामान्यतो दृष्टानुमानात्तन्नाशानुमानमिति बोध्यम्। उत्कृष्टधर्मेति। धर्मस्य विधिबोध्यत्वादुत्कृष्टत्वम्। अधर्मस्य तु वचनाबोध्यत्वेन विपरीतत्वमात्रेण कल्प्यस्याल्पत्वेन तत्फलधर्मनाश्यत्वम्। यागीयहिंसाया, न हिंस्यादितिवचनेन दुष्टताबोधनाद् दुष्टत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः। भाष्ये [ऽन्यत्रानियम इति] यज्ञे सुशब्दप्रयोगाद्धर्मो ऽपशब्दप्रयोगादधर्म इति तत्रैव तयोः प्रयोगनियमः। तद्व्यतिरिक्तस्थले तु सुशब्दापशब्दयोःप्रयोगेऽनियमः। योऽपि यज्ञे दोषः सोऽपि तदङ्गभूतसंकल्पोहादिविषये एव। श्रुतौ; हेलयोहेलयो नश्यध्वमित्यूह एव। [विदितवेदितव्या] इत्यनेन श्रवणमनननिदिध्यासनसंपदुक्ता [अधिगतयाथातथ्या] इत्यनेन साक्षात्कार उक्तः। याथातथ्ये स्वार्थे ष्यञ्। वेदितव्यस्य यद्यथास्वरूपं सत्यं स्वरूपं शुद्धचिदानन्दरूपं तदधिगतं प्रत्यक्षेण प्राप्तं यैरित्यर्थः। यज्ञे पुनरिति। अनेन तत्त्वज्ञानामपि कर्माधिकारं सूचयति। प्रयुञ्जत इति वर्त्तमानसमीपे भूते लट्। एवं नापभाषन्त इत्यपि। अत एव तन्नामानो बभूवुरित्यर्थः। व्याकरणपदार्थविचारस्य सङ्गतिं दर्शयितुमाह। उक्तमिदमिति। आदिना तस्मादध्येयं व्याकरणम् इत्यादिपुन पुनरु-

व्याकरणं यस्याद: सूत्रं स्यात् । शब्दाप्रतिपत्तिः * । शब्दानां चाऽप्रतिपत्तिः प्राप्नोति । व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामहइति । नहि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते । किं तर्हि व्याख्यानतश्च । ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम् । वृद्धिः आत् ऐजिति । किं तर्ह्युदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति । एवं तर्हि शब्दः । शब्दे ल्युडर्थः * । यदि शब्दो व्याकरणं ल्युडर्थो नोपपद्यते । व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणं, नहि शब्देन किं चिद् व्याक्रियते । केन तर्हि । सूत्रेण । भवे * । भवे च तद्धितो नोपपद्यते । व्याकरणे भवो योगो वैयाकरण इति । नहि शब्दे भवो योगः । क्व तर्हि, सूत्रे । प्रोक्तादयश्च तद्धिताः * । प्रोक्तादयश्चतद्धिता नोपपद्यन्ते । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् आपिशलङ्काशकृत्स्नमिति । नहि पाणिनिना शब्दाः प्रोक्ताः । किं तर्हि । सूत्रम् । किमर्थमिदमुभयमुच्यते भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति । न प्रोक्तादयश्च तद्धिता इत्येव भवेऽपि तद्धितश्चोदितः स्यात् । पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं भवे च तद्धित इति तत्पठितम् । तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति । तदपि पठितम् । न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति । अयं तावददोषः । यदुच्यते

ऽभावः । सामान्यविशेषशब्दतया तु द्वयोः सहप्रयोगो न विरुध्यते । यदा त्वष्टाध्याय्येकदेशः सूत्रशब्देनोच्यते तदा षष्ठ्यर्थोऽप्युपपद्यते । शब्दाप्रतिपत्तिरिति । नहि व्याख्यानरहितसूत्रमात्रश्रवणाच्छब्दाः प्रतीयन्ते । समुदितमिति । समुदायादेवार्थावसायोत्पादादित्यर्थः । शब्द इति । करणे ल्युड् विधीयते । शब्दश्च व्याक्रियमाणत्वात्कर्म न तु करणमिति भावः । भवे चेति । शब्देऽप्यन्वाख्यायमानत्वेन भवो योग इति चेन्मीमांसादियोगस्यापि शब्दं प्रति विचारकत्वाद्व्याकरणत्वप्रसङ्गः । नचेदानीमिति । लक्षणप्रपञ्चाभ्यां मूलसूत्रवद्वार्तिकानामुपपत्त्या दोषाभावः ।

क्तिर्गृह्यते । ननु सूत्रसमुदायस्य व्याकरणस्येदं सूत्रमित्युपपद्यतेऽतआह । द्वाभ्यामिति । सूत्रपदेनाप्यष्टाध्याय्येव यदोच्यते तदापीष्यते ऽयं प्रयोगः, स न सिध्येदित्यर्थः । ननु किमुच्यते षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नइति पर्यायतया सहप्रयोगोपि न स्यादत आह । सामान्यविशेषेति । सूत्रं सामान्यं, व्याकरणं विशेषः । सूत्रशब्देनाष्टाध्याय्येव तदेकदेशे तु योगव्यवहार एव योगे योगे उपतिष्ठतइत्यादौ । यदा त्विति । सूत्राणि चाप्यधीयान इति भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । वस्तुत एकदेशस्या ऽसूत्रत्वेऽपि तस्यापिसाक्षात्परंपरया वा व्याकरणत्वात् षष्ठ्यर्थानुपपत्तिरेवेति तत्त्वम् । समुदायस्यातिरिक्तत्वेपि दोषमाह भाष्ये [शब्दाप्रतिपत्तिरिति] व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामहइति शब्दविषयव्यवहारासिद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः । यतः केवलसूत्रेभ्यः शब्दप्रतिपत्तिर्न दृश्यते व्याकरणस्य शब्दप्रतिपत्तिहेतुत्वं च लोकसिद्धम् । व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामहइति व्यवहारात् । सेयं प्रतिपत्तिसाधनता सूत्राद्व्यावर्त्तमाना तद्व्याख्यायां व्याकरणशब्दवाच्यतां व्यावर्त्तयतीति भावस्तदाह । नहीति । भाष्ये [चर्चापदानि) चर्च्यमानानि विभज्यमानीत्यर्थः । शब्द इति । लक्ष्यमित्यर्थः । अत्र पक्षे षष्ठ्यर्थ उपपद्यते । शब्दाप्रतिपत्तिहेतुता तु तदवस्था । वाक्याध्याहार इति । वाक्यघटकपदानां सूत्रान्तरे श्रुतानां स्वरितप्रतिज्ञयाध्याहारः कल्पनामित्यर्थः । यद्वा वाक्याध्याहार इत्यनेन वार्त्तिककृद्वाक्यानां सूत्रतात्पर्यविषयता वाक्यैकदेशन्यायेन सूचिता । ननु राजभोजना इतिवत्कर्मणि ल्युटि न दोषाऽत आह । करण इति कर्मणि स तु क्वाचित्क इति भावः । लक्षणप्रपञ्चाभ्यामिति । यथा कर्मधारयप्रकरणे अलुक्प्रकरणे च । विजिगीषुकथाया हि अभिहिताभिधानमशक्तिसूचक-

शब्दे ल्युडर्थ इति । नावश्यं करणाधिकरणयोरेव ल्युड् विधीयते । किं तर्हि । अन्येष्वपि कारकेषु । कृत्यल्युटो बहुलमिति । तद्यथा । प्रस्कन्दनम्प्रपतनमिति । अथ वा शब्दैरपि शब्दा व्याक्रियन्ते । तद्यथा । गौरित्युक्ते सर्वे सन्देहा निवर्तन्ते नाश्वो न गर्दभ इति । अयं तर्हि दोषः । भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति । एवं तर्हि । लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् * । लक्ष्यं च लक्षणं चैतत्समुदितं व्याकरणं भवति । किं पुनर्लक्ष्यं लक्षणं च । शब्दो लक्ष्यः सूत्रं लक्षणम् । एवमप्ययं दोषः । समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवे नोपपद्यते । सूत्राणि चाऽप्यधीयान इष्यते वैयाकरण इति । नैष दोषः । समुदायेषु हि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा । पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शुक्लो नीलः कृष्ण इति । एवमयं समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेपि प्रवर्तते । अथवा पुनरस्तु सूत्रम् । ननु चोक्तं सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो ऽनुपपन्न इति । नैष दोषः । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति । यदप्युच्यते शब्दाप्रतिपत्तिरिति । न हि सूत्रत एव शब्दान् प्रतिपद्यन्ते किं तर्हि व्याख्यानतश्चेति । परिहृतमेतत् । तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवतीति । ननु चोक्तं न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानं वृद्धिः आत् ऐजिति । किं तर्हि उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहारश्चेत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवतीति । अविजानत एतदेवं भवति । सूत्रत एव हि शब्दान् प्रतिपद्यन्ते । आतश्च सूत्रत एव । यो ह्युत्सूत्रं कथयेन्नादो

मिति । यद्यप्ययं भीमादिस्तथापि कृत्यल्युटो बहुलमित्यस्यैव भीमादयोपादानइत्ययं प्रपञ्च इति भावः । गौरित्युक्तेइति । सास्नादिमति यदा कञ्चित्प्रत्ययं गौरित्युच्यते तदा तत्र वाचकान्तराणां निवृत्तिः कृता भवति । एवमेकस्मिन्नुदाहरणे उपन्यस्ते सर्वाणि तत्सदृशानि शब्दान्तराणि प्रतीयन्ते । पूर्वे पञ्चाला इति । जनपदान्तरनिवृत्तिविवक्षायामेकदेशेपि समुदायरूपारोपात्प्रयोगः । तैलमिति । यदौषधसंस्कृता घृततैलमात्रा भवति तदेदमुदाहरणम् । आकृतिवाचित्वे तु घृततैलशब्दयोः संस्थानप्रमाणनिरपेक्षा सर्वत्र मुख्या वृत्तिः । शुक्ल इति । अशुक्लेप्यवयवे ऽवयवान्तरस्य शौक्ल्यात्समुदायस्य शुक्लत्वे सत्यारोपात्प्रयोगः । व्यपदेशिवद्भावेनेति । यथा राहोः शिर इत्येकस्मिन्नपि वस्तुनि शब्दार्थभेदाद्भेदव्यवहारः एवमिहापि व्याकरणशब्देन शास्त्रस्य व्याकृतिक्रियायां करणरूपत्वमुच्यते । सूत्रशब्देन

स्वाद्दोषाय । इह तु व्युत्पादनार्थत्वान्न दोषकृदिति भावः । पूर्वं सामान्ये उक्ते पश्चाद्विशेषकथनमत्र प्रपञ्चार्थमिति । युज्यत अत्र तु विपरीतमिति न तत्साम्यमित्यन्ये । प्रतीयन्तइति । एवञ्च विपरीतव्यावृत्तिः सदृशसंग्रहश्च व्याकृतिरिति भावः । एतेन शब्दाप्रतिपत्तिरप्यत्र पक्षे उद्धृता । व्यावर्त्यव्यावर्त्तकरूपलक्षणास्यातिप्रसक्तत्वात् पृच्छति । भाष्ये [किं पुनरिति] जनपदान्तरेति । भावप्रधानो निर्देशः । यदेति । मात्रा । परिच्छिन्नोंशः । औषधसंस्कृते तत्र समुदाय घृतादिशब्दस्य रूढिरिति भावः । अशुक्लेऽप्यवयवे इति । प्रयोग इत्यनेनान्वेति । आरोपादिति । समुदायस्य शुक्लत्वे अशुक्लावयवे प्रयोगे च हेतुरवयवान्तरस्य शौक्ल्यादिति । वनैकदेशे पुष्पितं वनमितिवदेकदेशेपि शुक्ले शुक्लः पट इति व्यवहार इति बोध्यम् । शब्दार्थभेदादिति । अनेकावस्थायुक्तशिरो राहुशब्दार्थः । यत्किंचिदेकावस्थायुक्तं तच्छिरःशब्दार्थः । तादृश-

गृह्णेत । अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः । वृत्तिसमवायार्थ उपदेशः * । वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः । किमिदं वृत्तिसमवायार्थ इति । वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायः । वृत्त्यर्थो वा समवायो वृत्तिसमवायः । वृत्तिप्रयोजनो वा समवायो वृत्तिसमवायः । का पुनर्वृत्तिः । शास्त्रप्रवृत्तिः । अथ कः समवायः । वर्णानामानुपूर्व्येण संनिवेशः । अथ क उपदेशः । उच्चारणम् । कुत एतत् । दिशिरुच्चारणक्रियः । उच्चार्य हि वर्णानाह । उपदिष्टा इमे वर्णा इति । अनुबन्धकरणार्थश्च * । अनुबन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः । अनुबन्धानासङ्क्ष्यामीति । न ह्यनुपदिश्य वर्णाननुबन्धाः शक्या आसङ्क्तुम् । स एष वर्णानामुपदेशो वृत्तिसमवायार्थश्चानुबन्धकरणार्थश्च, वृत्तिसमवायश्चानुबन्धकरणं च प्रत्याहारार्थं, प्रत्याहारो वृत्त्यर्थः । इष्टबुद्ध्यर्थश्च * इष्टबुद्ध्यर्थश्च वर्णानामुपदेशः । इष्टान् वर्णान् भोत्स्यामह इति । न ह्यनुपदिश्य वर्णानिष्टा वर्णाः शक्या विज्ञातुम् । इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः * । इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः कर्तव्यः । एवंगुणा अपि हि वर्णा इष्यन्ते । आकृत्युपदेशात्सि-

---

तु समुदायरूपतेति भेदव्यवहार उपपद्यते । सूत्रत एवेति । पदच्छेदादिभिः सूत्रार्थस्यैवाभिव्यञ्जनात् । आत इति निपातः । अतश्च हेतोरित्यर्थः । नाद इति । नैतदित्यर्थः । अथ वा नादोऽर्थरहितत्वादघोषमात्रमेवेत्यर्थः । किमर्थ इति । न हि वर्णोपदेशेन कस्य चित्साधुशब्दस्यानुशासनमिति भावः । वृत्तिसमवायार्थ इति लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । धर्मनियमवत्समासः । वृत्त्यर्थ इति । शास्त्रप्रवृत्तिप्रत्यासन्नत्वं समवायस्य दर्शयति ॥ इग्यण इत्यादौ हि यथासंख्यशास्त्रं वर्णसन्निवेशमात्रादेवावतिष्ठते । वृत्तिप्रयोजन इति । पारम्पर्येण शास्त्रप्रवृत्तावस्याङ्ग

राहुशब्दार्थस्य तादृशशिरः पदार्थोऽवयव इति षष्ठ्यर्थोपपत्तिरिति भावः । सूत्रशब्देन तु समुदायरूपतेति । अनेकावस्थायुक्तस्य तस्य व्याकृतिक्रियाकरणावस्थाविशिष्टमवयव इति तद्रूपावयवस्याय समुदाय इत्यर्थः । ईदृशस्थले विकल्पात्मकं ज्ञानं वस्तुशून्यमेव । व्यपदेशिवद्भावविषयेऽप्येवमेव "शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प" इति योगसूत्रे पतञ्जल्युक्तेरित्यन्ये । भाष्ये [अविजानत इति] । मन्दबुद्धेरित्यर्थः । सूत्रत एवेति । एतन्मूलकमेव पठ्यते "सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्त्तिके" इति । ननु लोकप्रसिद्धमातृकापाठेनैव वर्णज्ञानसंभवाद्माहेश्वरो वर्णसमाम्नायः किमर्थ इति पृच्छति । भाष्ये [किमर्थ इति] । पाणिनये महादेवकृत इत्यर्थः । ननु साधुत्वान्वाख्यानं फलमत आह । नहीति । उत्तरम् । [वृत्तिसमवायार्थ इति] । शास्त्रप्रवृत्तिस्तदुपयोगिसमवायो वर्णगतः क्रमविशेषः स बोध्यत्वेनार्थः प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः । सति ह्यक्षरसमाम्नायेऽजादिसंज्ञाभिर्लाघवेन शास्त्रप्रवृत्तिरिग्यणइत्यादौ यथासङ्ख्यप्रवृत्तिश्चेति भावः । अनेनास्य शास्त्रबहिर्भूतत्वं सूचितम् । अत एव मङ्गलार्थं महतः शब्दौघस्यादितो वृद्धिशब्दं पठतीति वक्ष्यति । अन्यकर्तृकत्वञ्च सूचितम् । पाणिनिशास्त्रप्रवृत्त्यर्थउपदेश इत्युक्ते उपदेशे गुरुकर्तृकतायाः स्वरसतः प्रतीतेः सिद्धोच्चारणेऽपि मन्त्रोपदेशे इत्यादावुपदेशव्यवहारात् । अनुबन्धकरणार्थइत्यत्र करणपदेनेतरस्य सिद्धत्वसूचनात् । तत्करणं चोपदेशकर्तृकर्तृकमेव प्रत्यासत्तेरित्याहुः । भाष्य [किमिदमिति] । कोयं समास इति प्रश्नः । धर्मनियमवदिति । षष्ठीसमासः । पक्षत्रयभेदमुपपादयति शास्त्रेति । आद्यतात्पर्यं तूक्तं लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इति । ननु नेदमाद्योच्चारणमस्यानादित्वात् तत्कथमुपदेशत्वव्यवहारोत आह । भाष्ये

द्धम् * । अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति । तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः । आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत् संवृतादीनां प्रतिषेधः * । आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत् संवृतादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । के पुनः संवृतादयः संवृतः, कलो, ध्मात, एणीकृतो, ऽम्बूकृतो, ऽर्द्धको, ग्रस्तो, निरस्तः प्रगीत, उपगीतः, क्ष्विण्णो, रोमश, इति । अपर आह । ग्रस्तं निरस्तमविलम्बितं निर्हतमम्बूकृतं ध्मातमथो विकम्पितम् । संदष्टमेणीकृतमर्धकं द्रुतं विकीर्णमेताः स्वरदोषभावना इति । अतोन्ये व्यञ्जनदोषाः । गर्गादिबिदादिपाठात्संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति । अस्त्यन्यद् गर्गादिबिदादिपाठे प्रयो-

---

त्वम् । सति हि समावाये इत्संज्ञा तत आदिरन्त्येनेति ततो हलोपइत्यादिशास्त्रप्रवृत्तिः । प्रत्याहारार्थमिति । प्रत्याहारशब्देनाणादिकाः संज्ञा उच्यन्ते । इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति । सति ह्युपदेशे कालादिदोषरहिता ये वर्णा निर्दिष्टास्तथैव प्रयोक्तव्या इत्युक्तं भवति । एकश्रुत्या हि सूत्राणां पाठात्सर्वेषामुदात्तादीनामुपदेशः कर्त्तव्य इत्याह इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदिति । आकृत्युपदेशादिति । उपात्तोपि विशेषो नान्तरीयकत्वाज्जातिप्राधान्यविवक्षायामविवक्षित इत्यर्थः । संवृतादीनामिति । एकारादीनां संवृतत्वं दोषो न त्वकारस्य तस्य संवृतगुणत्वात् । तत्र सन्ध्यक्षरेषु विवृततमेषूच्चार्येषु संवृतत्वं दोषः । कलः स्थानान्तरनिष्पन्नः काकलीत्वेन प्रसिद्धः । ध्मातः श्वासभूयिष्ठतया ह्रस्वोपि दीर्घ इव लक्ष्यते । एणीकृतोऽविशिष्टः किमयमोकारअथोकार इति यत्र सन्देहः । अम्बूकृतो यो व्यक्तोऽप्यन्तर्मुख इव श्रूयते । अर्द्धको दीर्घोपि ह्रस्व इव । ग्रस्तो जिह्वामूले निगृहीतः । अव्यक्तइत्यपरे । निरस्तो निष्ठुरः । प्रगीतः सामवदुच्चारितः । उपगीतः समीपवर्णान्तरगीत्यनुरक्तः । क्ष्विण्णः कम्पमान इव । रोमशो गम्भीरः । अविलम्बिते वर्णान्तरासम्भिन्नः । निर्हतो रूक्षः । सन्दष्टो वर्द्धितइव । विकीर्णो वर्णान्तरे प्रसृतः । एकोप्यनेकनिर्भासीत्यपरे । स्वरदोषभावना इति । स्वरदोषगोत्राणि अनन्ता हि दोषा अशक्तिप्रमादकृताः । अस्त्यन्यदिति । गर्ग इत्यादिनैव सन्निवेशेन गर्गादीनां सा-

---

(उच्चारणमिति) ढक्कानिनादेनाभिव्यक्तिरित्यर्थः । फलान्तरमाह अनुबन्धकरणार्थश्चेति । अनुबन्धबोधनार्थ इत्यर्थः । चेनाकारस्य विवृतगुणत्वसङ्ग्रहः । उपलक्षणत्वेन वा । अनुबन्धत्वञ्च समुदायान्त्यत्वे सति नान्यथेति तात्पर्यम् । ननु प्रत्याहारशब्देन सूत्रं चेत् तादर्थ्यमनुबन्धानामनुपपन्नमत आह । प्रत्याहारशब्देनेति । अधिकरणव्युत्पत्त्या भर्शआद्यचा वेति भावः । भाष्ये (वृत्त्यर्थ इति) लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थइत्यर्थः । एतेन प्रत्याहारद्वारा समवायस्य वृत्त्यर्थता दर्शिता । भोत्स्यामहे इति । अन्तर्भावितण्यर्थः । बोधयिष्यामह इत्यर्थः । एवं विज्ञातुमित्यस्य विज्ञापयितुमित्यर्थः । सति ह्युपदेशे इति । एवं च व्याकरणाध्येतॄणामक्षरसमाम्नायेनैवावश्यकेनेष्टवर्णज्ञाने सिद्धे न तदर्थं मातृका पठनीयेति भावः । एकश्रुत्येति । त्रैस्वर्येण पाठे तु द्वयोरेव कर्त्तव्यतां वदेदित्यर्थः । तेषां लोकतः सिद्धौ तु दोषरहितानामपि तत एव सिद्धेरुपदेशवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । त्रैस्वर्येण पाठेपि अन्यतमपाठे ऽन्यस्य कर्त्तव्यत्वाभिप्रायेण सर्वेषां ग्रहणमित्यन्ये । आकृत्युपदेशे किमिति । अकारादिह्रस्वव्यक्तिविशेषोपादाने तदुपादाने व्यक्त्यन्तरग्रहणानापत्तिश्चेत्यत आह उपात्तमिति । नान्तरीयकत्वं च तं विना जातेरुच्चारयितुमशक्यत्वात् । संवृतादीनामिति । भाष्ये तादृशदोषसहितानामाकृतिग्रहणात्प्राप्तस्य ग्रहणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । तदाह । एकारादीनां संवृतत्वमिति । अविश्लिष्ट इति । संश्लिष्टः संदिग्ध इति यावत् । ह्रस्व इवेति । तद्वत्कालसङ्कोचेनोच्चारित इत्यर्थः । निष्ठुर इति । त्वरित इत्यन्ये । गोत्राणीति स्वरदोषजातय इत्यर्थः । भाष्ये (गर्गादिबिदादिपाठादिति) संवृतादिदोषरहितानामेव तत्र पाठादिति भावः । साधुत्वमिति । निवृत्तकलादिदोषवत्त्वमित्यर्थः । गार्ग्य इत्यादीनामिति ।

जनम् । किं, समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति । एवं तर्ह्यष्टादशधाभिन्नां निवृत्तकलादिकामवर्णस्य प्रत्यापत्तिं वक्ष्यामि । सा तर्हि वक्तव्या । लिङ्गार्था तु प्रत्यापत्तिः । लिङ्गार्था सा तर्हि भवति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते । अथ वैतर्हि अनेकमनुबन्धशतं नोच्चार्यमित्संज्ञा च न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः । यदनुबन्धैः क्रियते तत्कलादिभिः करिष्यते । सिध्यत्येवम् । अपाणिनीयं तु भवति । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमाकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेध इति । परिहृतमेतत् । गर्गादिबिदादिपाठात् संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति । ननु चान्यद् गर्गादिबिदादिपाठे प्रयोजनमुक्तं, किं समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति । एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते । पाठश्चैव विशेष्यते कलादयश्च निवर्त्स्यन्ते । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । द्विगता अपि हेतवो भवन्ति । तद्यथा । आम्राश्च सिक्ताः पित-

---

धुत्वं यथा स्यात् । गार्ग्य इत्यादीनां मा भूत् ततश्च गर्गादिस्थानामेवाकारादीनां दोषनिवृत्तिः कृता स्यात् । न तु समुदायान्तरस्थानाम् । यद्यपि प्रत्ययविध्यर्थो गर्गादीनां पाठस्तथापि प्रसङ्गात्समुदायसाधुत्वायापि भवति । निवृत्तकलादिकामिति । अकारस्य संवृतत्वान्निवृत्तसंवृतत्वादिकामिति नोक्तम् । अकारस्य निदर्शनार्थत्वात्सर्ववर्णानां शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिरित्यर्थः । यदनुबन्धैरिति । यथ स्वरितत्वमधिकारार्थमेवमात्मनेपदाद्यर्थं कलादिकं प्रतिज्ञाय कलादात्मनेपदमित्यादि करिष्यते न त्वनुदात्तङित इत्यादि । ननु चानुबन्धाभावे कथमणादिकाः संज्ञा उपपद्यन्ते । आदिरन्त्येनेत्यत्रादिः कलैः सहेत्युक्त्वा अ इ उ इत्यादिकाः संज्ञाः करिष्यन्ते । स्वरसन्धिश्चासन्देहाय न करिष्यत इत्यदोषः । उभयमिति । यथाभूता गर्गादिस्था अकारादयस्तथाभूता एव सर्वत्र प्रयोक्तव्या इति प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । द्विगता इति । द्वावर्थौ गताः प्र-

---

तत्रत्यानां कलादिदोषनिवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । तदाह । ततश्चेति । परे तु समुदायानामेतत्प्रकृतिकयत्न्नसमुदायानां साधुत्वं यथा स्यादित्यर्थं पाठश्चरितार्थो न कलादिदोषं निवर्त्तयेदित्येव भाष्यार्थः । पाठश्चैव विशेष्यत इत्यग्रिमभाष्यस्वरसादित्याहुः । निदर्शनार्थत्वादिति । तत्रावर्णस्य अ अ इति कृतेव तद्वत्तदनन्तरमन्येषामपि करिष्यामीति भावः । एतेनावर्णप्रतिपत्तेः कृतत्वाद्वक्ष्यामीत्यनुपपन्नमिति परास्तम् । भाष्ये (सा तर्हि वक्तव्येति) । तथा च प्रत्यापत्त्यर्थैत्यर्थः । नाकृतिनिर्देशप्रयुक्तदोषपरिहारमात्रप्रयोजना प्रत्यापत्तिः किं तु सर्वानुबन्धेत्संज्ञाशास्त्राद्यकरणफलिकापीति न गौरवमिति भावः । तदेव विवृणोति तत्तर्हीत्यादिना । धात्वादिगतकलादिलिङ्गमित्यर्थः । अथ वैतर्हीत्यस्य तथापीत्यर्थः । अनेकमनुबन्धशतमिति । एकैकस्यानुबन्धस्य शतश उच्चारणं तादृशाश्चानेक उच्चारणीया इत्यर्थः । यथेति । एधत्यादयोनुदात्तङितः कलदोषयुक्ताः पाठ्याः । स्वरितञितश्च ध्माताः । तत्र कलादात्मनेपदं, ध्मातात्कर्तृगामिनि क्रियाफले इति सूत्रे कार्ये एवं टकितौ कलध्मातौ पठित्वाद्यन्तौ कलध्मातावीति पाठ्यमेवं ड्वितोर्द्धकदोषयुक्तान्पठित्वा अर्द्धकात् क्त्रिरिति द्वितश्च ग्रस्तान् पठित्वा ग्रस्तादथुजित्यादि बोध्यम् ॥ एते कलादयः प्रक्रियादशायामेव । प्रयोगे तु शुद्धा एव शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिकरणात् । आदिः कलैः सहेति पाठः ॥ भाष्ये [अपाणिनीयमिति] वर्णसमाम्नायसमर्थनाय प्रवृत्तस्य एकदोषपरिहाराय सकलशास्त्रस्य व्याख्यानसापेक्ष्यगुरुप्रकारेणान्यथाकरणे वृश्चिकभियेत्यादिन्याय आपततीति भावः ॥ नन्वपठितेषु दोषनिवृत्तिर्न कृता स्यादत आह । यथा भूता इति । गर्गाद्यकारादिषु एकरूपेण पठितेषु तज्जातीया एव ते सर्वत्र साधव इत्यनुमातुं शक्यत इति भावः । भाष्ये [पाठश्चैवेति] विशेष्यते तत्तत्प्रत्ययवैशिष्ट्येन बोध्यते इत्यर्थः । (द्विगतानीत्यस्य) द्वयोरर्थयोस्तिष्ठ-

रश्च प्रीणिता इति । तथा वाक्यानि द्विष्ठानि भवन्ति । श्वेतो धावति अलम्बुसानां यातेति । अथ वा इदं तावदयं प्रष्टव्यः । क्वेमे संवृतादयः श्रूयेरन्निति । आगमेषु । आगमाः शुद्धाः पठ्यन्ते । विकारेषु तर्हि विकाराः शुद्धाः पठ्यन्ते । प्रत्ययेषु तर्हि । प्रत्ययाः शुद्धाः पठ्यन्ते । धातुषु तर्हि । धातवोऽपि शुद्धाः पठ्यन्ते । प्रातिपदिकेषु तर्हि । प्रातिपदिकान्यपि शुद्धानि पठ्यन्ते । यानि तर्ह्यग्रहणानि प्रातिपदिकानि । एतेषामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्त्तव्यः शशःषष इति मा भूत् पलाशः पलाष इति मा भूत् मञ्चको मञ्जक इति मा भूत् । आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः । उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादयः ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममान्हिकम् ।

अइउण् ॥ १ ॥ अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः * । अकारस्य विवृतोपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । आकारग्रहणार्थः । अकारः सवर्णग्रहणेन आकारमपि यथा गृण्हीयात् । किं च कारणं न गृण्हीयात् । विवारभेदात् ।

योजनद्वयसम्पादका इत्यर्थ. । तथा वाक्यान्यपीति । शब्दस्याऽप्यर्थवद् द्विगतत्वमित्यर्थः । अथ वेति । केवलानां वर्णानां लोके प्रयोगाभावाद्धात्वादीनां च शुद्धानां पाठात् तत्स्थत्वाच्च वर्णानां न कश्चिद्दोषः । यानि तर्हीति । डित्थादीनाम् । एतेषामपीति । शिष्टप्रयुक्तत्वेनोणादीनां पृषोदरादीनां च साधुत्वाभ्यनुज्ञानात्सर्वेषामत्र सङ्ग्रहः सिद्धः इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममान्हिकम् ॥ १ ॥

अइउण् ॥ सर्ववर्णानविशेषेण विचार्य विशेषेणात्र विचारः क्रियते । अकारस्येति । अत्राकारादीनां स्वरूपेणानुकार्येण वा सतोऽप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वाद्विभक्त्यनुत्पत्तिः । स्वरसन्धिस्तु न प्रवर्तते । वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादात्तत्राकारस्य संवृ-

---

न्तीत्यर्थ इत्याह । शब्दस्यापीति । तत्र कः कीदृशो धावतीति प्रश्ने श्वेत इति उत्तरं श्वा इत इति च्छेदेन क इत्यस्योत्तरं, श्वेत इति च्छेदेन कीदृश इत्यस्योत्तरमिदम् । एवं केषां जनपदानां गन्ता को वा समर्थ इति प्रश्ने उत्तरम् । अलमित्यादि । अलंबुसा देशविशेषाः । बुसानां पलालवर्णानां याता प्राप्तिमान् अलं समर्थ इति चार्थः । यातेति क्वचित्पाठः । या रक्षणे इत्यस्य रूपम् । केवलानामिति । एवञ्च कलादिदोषाणां न कुत्रापि प्रसक्तिरिति भावः । भाष्ये [यानि तर्ह्यग्रहणानीति] । कार्यविधावकृतानुवादानीत्यर्थः । उपदेश इति । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यादावनुवादरूपेण ग्रहणमित्यर्थः । एतेनोद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश इत्यादिच इति सूत्रस्यभाष्यविरोध इत्यपास्तम् । नन्वेवमतिप्रसङ्गः स्यादत आह । शिष्टेति । एवं संवृतादीनां प्रतिषेध इत्यस्मिन् प्रत्याख्याते इष्टबुद्ध्यर्थ इत्यपि प्रत्याख्यातप्रायमेवेत्यलम् ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भसम्भवनागोजीभट्टेन कृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे आद्यमान्हिकम् ॥

ननु चतुर्दशसूत्र्याः प्रयोजनमुक्तमेव तत्किं पुनरत्र यद्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह । सर्वेति । विशेषेण तत्तद्रूपेण । प्रत्येकं वर्णेभ्यो विभक्तिमाशङ्क्याह स्वरूपेणेति । शब्दजन्यज्ञानाविषयो हि शब्दस्यार्थः । एवञ्च स्वरूपमपि स्वजन्यबोधाविषयत्वेनार्थः । अनुकार्यमर्थ इति तु स्पष्टमेव । एवं विद्यमानस्याप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वादर्थवत्सूत्रे ऽग्रहादित्यर्थः । स्वरूपस्य श्रोत्रगृहीतस्यैव शाब्दे भानोपपत्तौ न तत्र शक्तिः कल्प्या । अनुकार्यञ्च सादृश्येनोपस्थापयतीति न तत्रापि वृत्तिः वृत्त्यार्थबोधकत्वञ्चार्थवत्त्वमर्थवत्सूत्रे निविष्टमिति भावः ।

किमुच्यते विवारभेदादिति न पुनः कालभेदादपि, यथैव ह्ययं विवारभिन्न एवं कालभिन्नोपि। सत्यमेवमेतत्। वक्ष्यति तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्रास्यग्रहणस्य प्रयोजनम्। आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञा भवन्तीति। बाह्यश्च पुनरास्यात्कालः। तेन स्यादेव कालभिन्नस्य ग्रहणं न पुनर्विवार-

---

तत्वाद्दीर्घप्लुतयोर्विवृतत्वात्प्रयत्नभेदात्सवर्णसंज्ञाया अप्रसङ्गात्प्रदेशेष्वकारेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं न प्राप्नोति विवृतत्वमस्योपदिश्यते। विवृतस्य गुणस्योपदेशो विवृतोपदेशः। तत्र गुणस्य नित्यसापेक्षत्वादकारापेक्षत्वेपि समासः। यथा देवदत्तस्य गुरुकुलमिति। आकारग्रहणार्थ इति। विवृतोपदेशे आकारग्रहणार्थ इति सामानाधिकरण्येन निर्देशादाकारग्रहणं विवृतोपदेशस्य प्रयोजनमिति सामर्थ्यादवगमाच्चोद्यानुरूपमुत्तरं न भवतीति न चोदनीयम्। सवर्णग्रहणेनेति। येन शास्त्रेणाणुदित्सवर्णस्येत्यनेन सवर्णा गृह्यन्ते तेन करणेनेत्यर्थः। किं च कारणमिति। आकृतिपक्षाश्रयेण ग्रहणकशास्त्रस्य प्रत्याख्यानादाकारस्याप्यत्वजातिसद्भावात् सिद्धं ग्रहणमिति भावः। अत्र च निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति प्रथमा कृता तेन कस्मात्कारणादित्यर्थ सम्पद्यते। विवारभेदादित्यत्र तु कारणशब्दप्रयोगाभावात्प्रायग्रहणादसर्वनाम्नो वा प्रथमाद्वितीययोरभावाद् विभाषा गुणे स्त्रियामिति पञ्चमी विहिता। विवारयति विकासयति आस्यमिति विवारः प्रयत्नः। व्यक्तिपक्षे ग्रहणकशास्त्रारम्भाद्दोषापत्तिः। व्यक्तिपक्षे भेदान्तरसद्भावादाह किमुच्यतइति। बाह्यश्चेति। प्रयत्नाभिनिर्वृत्तत्वात्कालस्य प्रयत्नत्वमभ्युपगम्य बाह्यत्वेन परिहारः। प्रसिद्धपरिमाणवस्त्वन्तरगतपरिच्छेदकक्रियान्तरापेक्षणात्कालव्यवहारस्य बाह्यत्वं कालस्य, यथा व्रीहेः प्रस्थादिव्यवहारः

अनुकरणत्वभङ्गान्न विभक्तिरिति तत्त्वम्। सौत्रत्वाद्वा। क्तारप्रत्ययोपि बाहुलकात्। स्वरसन्धिस्त्विति। सौत्रत्वात्संहिताया अविवक्षणाद्वेति भावः। अजादिसंज्ञानामनिष्पादादिति तु चिन्त्यं वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामच्प्रत्याहारे च निष्पन्ने प्रवर्त्तमानानां यणादीनां सुध्युपास्य इत्यादौ तटस्थ इवोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात्। अन्यथा तुल्यास्यप्रयत्नमित्यादौ सवर्णदीर्घादि न स्यात्। अत्र। तत्रेति पाठव्यत्ययमेवार्थः। वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेनेह ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तेः सावर्ण्येऽपि नात्र तज्ग्रहणमिति व्यर्थो विवृतोपदेशोत आह। प्रदेशेष्विति। अकः सवर्णइत्यादौ। तत्राप्यकारः संवृत एवेति भावः। ननु विवृतपदस्य गुणिपरत्वे सविशेषणत्वात्समासो न स्यादत आह। विवृतस्य गुणस्येति। भाष्ये [कर्त्तव्य इति] अस्य प्रतिज्ञेय इत्यर्थः। एतेन तस्योच्चारयितुमशक्यत्वमित्यपास्तम्। भाष्ये [किं प्रयोजनम्] इत्यत्र उद्दिश्यतेत्यध्याहारः कर्त्तव्य इत्यनुषङ्गः॥ नन्वाकारग्रहणं सवर्णग्रहणमेवेति भेदाभावात्कथन्तस्य करणत्वमत आह येन शास्त्रेणेति॥ नन्वाकृतिभेदात् कथं तत्पक्षेप्यकारेणाकारग्रहणमत आह आकारस्यापीति। केवलकण्ठ्यत्वे सति स्वरत्वमत्वजातिव्यञ्जकमिति दीर्घप्लुतयोरपि सेति भावः। प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमायां यथाश्रुतेऽन्वयो न जायतेऽत आह अत्र चेति। उक्तेऽपि तर्हि प्रथमा कुतो नेत्यत आह प्रयोगाभावादिति। निमित्तादिशब्दप्रयोगाभावेपि तदर्थे गम्यमाने स्यादेव विभक्तिरत आह प्रायग्रहणादिति। विभाषा गुण इति। निमित्तेत्यादिवार्त्तिके सर्वासामित्येतन्न पञ्चमीतृतीयाविधायकं किन्तु हेताविति विभाषागुणेति सिद्धयोस्तयोरन्याभिरबाधायानुवादकमेवेति भावः। विवारयतीति। स चाभ्यन्तरप्रयत्नः। दोषापत्तिरिति। दण्डाढकमित्यादौ दीर्घानापत्तिर्दोष इत्यर्थः। ननु प्रयत्नभेदेपि जातिसद्भावात्स्यादेव ग्रहणमत उक्तं व्यक्तिपक्षे इति। ननु कालस्य व्यापकत्वाद् बाह्यत्वेन समाधानमयुक्तम्। किं च कालो न प्रयत्न इति तद्भेदे कथं सवर्णत्वाप्राप्तिरत आह। प्रयत्नानीति। बाह्यत्वं व्युत्पादयति प्रसिद्धेति। प्रसिद्धपरिमाणं यद्वस्त्वन्त-

भिन्नस्य । किं पुनरिदं विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते । अहोस्वित् संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यते । विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते । कथं ज्ञायते । यदयं अ अ इत्यकारस्य विवृतस्य संवृतताप्रत्यापत्तिं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं, किम् । अतिखट्वः । अतिमाल इत्यत्रान्तर्यतो विवृतस्य विवृतः प्राप्नोति संवृतः स्यादिसेवमर्था प्रत्यापत्तिः नैतदस्ति । नैव लोके न च वेदे अकारो विवृतोस्ति । कस्तर्हि संवृतः, योस्ति स भविष्यति । तदेतत्प्रत्यापत्तिवचनं ज्ञापकमेव भविष्यति विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत इति । कः पुनरत्र विशेषः । विवृत-

---

परिमाणद्रव्यकृत एवमङ्गापि मात्रादिव्यपदेशो निमेषादिक्रियाभेदकृतः । अथ वा नाभिप्रदेश एव विशिष्टप्रयत्नारम्भाद्दीर्घादिनिष्पत्त्या नाभेश्चास्याद्बाह्यत्वात्कालस्य बाह्यत्वम् । विवृतत्वादीनां चास्यवर्तिप्रयत्ननिष्पाद्यत्वादाभ्यन्तरत्वम् । द्रुतादिवृत्तयस्तु यथा न भेदिकास्तथा तपरसूत्रे वक्ष्यते । किं पुनारिति । किं सूत्रकारेणैव विवृतोपदेशः कृतो वार्तिककारेण तु तस्य प्रयोजनमुक्तम् । अथाकृत एव विवृतोपदेशो वार्तिककृता चोद्यत्वेनोपन्यस्त इति प्रश्न । दुरवधारत्वादुपदिष्टोपि विवृतो व्याख्यानेन विना न शक्यते ज्ञातुमिति प्रत्यक्षेप्यकारे प्रश्नोयं नासमञ्जसः । तत्र प्रत्यापत्त्या पूर्वः पक्ष आश्रितः । अन्यथा शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिवचनमनर्थकं स्यात् । स्वरूपप्रत्ययवाभावात् । अस्ति ह्यन्यदिति । प्रयोगएव प्राप्ते विवृतत्वे संवृतत्वप्रत्यापत्तिः स्यादित्यज्ञापकमेतादित्यर्थ । नन्विहासति विवृतोपदेशे सावर्ण्याभावादकारेणाकारस्याग्रहणादच्त्वाभावात्कथमतिखट्व इति ह्रस्वः । नैष दोषः । उदीचामातः स्थाने इति ज्ञापकाद्भवत्याकारस्य ह्रस्वः । नैव लोक इति । प्रयुक्तानामनुशासनात् प्रयोगे च विवृतस्याकारस्यासंभवात्संवृत एव भविष्यतीति प्रत्यापत्तिर्ज्ञापिकैव । कः पुनरिति । विवृतोपदेशे इत्यत्र कृत इति वा कर्त-

---

गतं परिच्छेदकक्रियान्तरं परिच्छेद्यक्रियापेक्षयान्यत्तदपेक्षणादित्यर्थः । एवञ्च बाह्यापरिच्छेदकापेक्षया क्रिया बाह्यत्वोक्तिरिति भावः । क्रियैव कालो नातिरिक्त इति मते इदम् । अतिरिक्तः क्षणसमूहः काल इति मते परिहरति अथ वेति । अयं भावः । नाभिप्रदेशावच्छिन्नयत्नेन प्रेरितो वायुस्तत्तत्स्थानाभिघातोत्तरं वर्णाभिव्यञ्जक इति शिक्षादौ स्पष्टम् । वायोरल्पत्वाधिक्यानि च ह्रस्वत्वदीर्घत्वादिरूपकालव्यञ्जकानीति । ननु ह्रस्वदीर्घयोः कालभेदादतोभिस इत्यादौ दीर्घग्रहणस्य विलम्बितवृत्त्योच्चारितस्य ह्रस्वाकारस्यापि द्रुतमध्यापेक्षया कालाधिक्यादैस्भावविधायके ग्रहणानापत्तिरत आह द्रुतादीति । उपदिश्यमानस्येत्यत्र वार्त्तिककृतः कर्तृत्वे पक्षयोर्भेदो न स्यादत आह किं सूत्रकारेणेति । सूत्रकारो महेश्वरो वेदपुरुषो वा "येनाक्षरसमाम्नायमि"त्याद्युक्तेरित्याहुः । ननु प्रत्यक्षतोकारे श्रुते तद्गतगुणस्यापि ज्ञातत्वात्प्रश्नो ऽयमसङ्गतोत आह दुरवधारत्वादिति । विवृतत्वादीनां श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाभावादिति भावः । अन्यथा संवृतत्वे । स्वरूपप्रत्यये हि पुनः संवृतविधानं युक्तं स्यादिति भावः । प्रयोगे एवेति । अतिखट्व इत्यादिप्रयोगे ह्रस्वेनानन्तरतम्याद्विवृतोऽकारः प्राप्तः संवृत एव भवत्वित्यर्थं प्रत्यापत्तिवचनमिति भावः । नन्विति । अचश्चेत्युक्तेरच एव ह्रस्वत्वेन भाव्यमिति भावः । गोस्त्रियोरित्यत्रैतद्वारणार्थमत्रोपस्थितिः स्यादिति तात्पर्यम् । उदीचामात इति । न चापोन्यतरस्यामिति ह्रस्वे चरितार्थमिदम् । न चात्राच् परिभाषोपतिष्ठेत । फलाभावादिति वाच्यम् । शास्त्रस्याल्पविषयतापत्तेर्गोशब्दसाहचर्येण स्त्र्यंशेप्यचश्चेत्यस्याप्रवृत्तेश्च । तदंशे हि फलाभावान्न प्रवर्त्तते इति दिक् । नन्वाद्यपक्षे प्रयोजनान्वाख्यानमात्रपरत्वं द्वितीये विवृतोपदेशपरत्वमपीति विशेषस्य स्पष्टत्वादत आह विवृतोपदेशइत्यत्रेति । आहोपुरु-

स्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायेत । संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदे-
शश्चोद्येतेति । न खलु कश्चिद्विशेषः । आहोपुरुषिकामात्रं तु भवानाह संवृतस्यो-
पदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यतइति । वयं तु ब्रूमो विवृतस्योपदिश्यमानस्य
प्रयोजनमन्वाख्यायतइति । तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सवर्ण-
ग्रहणार्थः * । तस्यैतस्याक्षरसमाम्नायिकस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोप-
देशः कर्तव्यः । क्वान्यत्र । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य । किं प्रयोजनं, सवर्ण-
ग्रहणार्थः । आक्षरसमाम्नायिकेनास्य ग्रहणं यथा स्यात् । किञ्च कारणं न स्यात् ।
विवारभेदादेव । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्याक्षरसमाम्नायिकेन धात्वादिस्थस्य
ग्रहणमिति । यदयमकः सवर्णे दीर्घ इति प्रत्याहारे अको ग्रहणं करोति । कथं
कृत्वा ज्ञापकम् । न हि द्वयोराक्षरसमाम्नायिकयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति । नैत-
दस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं, किं, यस्याक्षरसमाम्नायिकेन
ग्रहणमस्ति तदर्थमेतत्स्यात् । खट्वाढकं मालाढकमिति । सति प्रयोजने न ज्ञापकं
भवति । तस्माद्विवृतोपदेशः कर्तव्यः क एष यत्नश्चोद्यते विवृतोपदेशो नाम । विवृतो

व्य इति वाक्यशेषाध्याहारे न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः । आहोपुरुषिकेति । अहो अहं पुरुष
इत्यहङ्कारवानहोपुरुषस्तस्य भाव इति मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । अहंकारवत्त्वमित्यर्थः । त-
स्येति । यदा प्रत्याहारे विवृतो ऽकार उपदिष्टस्तदा प्रयत्नभेदात्तेन संवृतस्याकारस्य
ग्रहणाभावादच्कार्यं न स्यादिति तत्सिद्धये सर्वसर्वस्याकारस्य विवृतत्वं कर्तव्यमि-
त्यर्थः । तेन शाम्यतीत्यादौ दीर्घादि सिध्यति । ननु च सर्वेषामकाराणां यत्सामान्यं त-
दनुकरणमत्राकार । तस्य च विवृतत्वे प्रतिज्ञायमाने सर्वेषां तत्प्रतिज्ञातं भवतीति किमु-
च्यते तस्य विवृतोपदेशादिति । एवं तर्हि यदा कस्यचिदेवाकारस्येदमनुकरणं स्वरूपप-
दार्थको वाकारस्तदेदमुच्यते इत्यदोषः । यदयमिति । अत्र हि ककारेण चिह्नेन प्रत्याहा-
रस्थो विवृतो निर्दिष्टः । तेन च संवृतस्याग्रहणे इकः सवर्णइति वक्तव्यम् । नहि द्वयोरिति ।
यद्यप्येकोपि विवृतो नास्ति तथापि द्व्यधिष्ठानत्वादेकादेशस्य द्वयोरित्युक्तम् । नैत
दिति । अक इत्यकारेण विवृतेन दीर्घस्य विवृतस्य ग्रहणादज्ञापकमेतादित्यर्थः । क एष

षिकेत्यत्र वुञः प्राग् मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । अहो इति । अहमित्यर्थे । तत्र प्रयोजनान्वाख्यान-
मित्यव ज्यायः । प्रत्यापत्तेः । अकर्तृके आज्ञापालनाभावाच्चेत्याहुः । प्रत्यापत्त्या अइउणित्यत्रैव प्रक्रिया-
दशायां सर्वत्राकारो विवृतः प्रतिज्ञात इत्यजानन् शङ्कते । भाष्ये (तस्य विवृतोपदेशादिति) । तस्येत्यस्य
वर्णसमाम्नायस्थस्येत्यर्थः । संवृतस्येति । धात्वादिस्थस्येत्यर्थः । ननु अइउणित्यादौ कस्यानुकरणमि-
त्यत्र विनिगमकाभावादाह स्वरूपपदेति । स्वरूपपदार्थकत्वं यथा तथोक्तम् । भाष्ये (विवारभेदादिति)
प्रयत्नभेदादित्यर्थः । ग्राहकस्य विवृतत्वाद् ग्राह्यस्य संवृतत्वादिति भावः । प्रत्याहारेइति । संग्राहके शास्त्र
इत्यर्थः । वक्तव्यमिति । एवञ्च प्रयत्नभेदेनासवर्णस्यापि अत्त्वजात्याक्रान्तस्य विवृतेनाकारेण ग्रहणं ज्ञा-
प्यत इत्यर्थः । यद्यप्येकोपीति । प्रत्युच्चारणं वर्णान्यत्वादाक्षरसमाम्नायिकस्य प्रयोगे ऽभावादिति भावः ।
आदिरन्त्येनेत्यस्य चान्त्यसदृशेन सहोच्चार्यमाण आदिसदृश इत्याद्यर्थः । तत्र ककारादिचिह्नेनागामिशब्द-
स्थस्तत्सदृशत्वाद्विवृत एव । सादृश्यञ्च व्यक्तिभेदे सति सर्वधर्मसाम्यप्रयुक्तं ग्राह्यन्तस्य च प्रयोगस्थले
ऽभावेप्यनेन तद्ग्रहणं ज्ञाप्यतइति तात्पर्यम् । केचित्तु देवदत्त अजस्तीत्यादौ प्रत्याहारलिङ्गेनैकआक्षरसमा-
म्नायिकोऽस्ति तदर्थं भाष्ये द्वयोरित्युक्तमित्याहुः । भाष्ये (युगपत्समवस्थानमिति) । अस्य प्रयोगइत्यादिः ।

वोपदिश्येत संवृतो वा को न्वत्र विशेषः। स एष सर्व एवमर्थो यत्नः क्रियते। यान्येतानि प्रातिपदिकान्यग्रहणानि तेषामेतेनाभ्युपायेनोपदेशश्चोद्यते तद् गुरु भवति। तस्माद्वक्तव्यं धात्वादिस्थश्च विवृत इति। दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थः * दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थो विवृतोपदेशः कर्त्तव्यः। दीर्घप्लुतौ संवृतौ मा भूतामिति वृक्षाभ्यां देवदत्ता ३ इति। नैव लोके न च वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः। कौ तर्हि। विवृतौ। यौ स्तस्तौ भविष्यतः। स्थानी प्रकल्पयेदेतावनुस्वारो यथा यणम् *। संवृतः स्थानी संवृतौ दीर्घप्लुतौ प्रकल्पयेत्। अनुस्वारो यथा यणम्। तद्यथा। सय्ँयन्ता सव्ँवत्सरः यल्ँलोकं तल्ँलोकमिति। अनुस्वारस्थानी यणमनुनासिकं प्रकल्पयति। विषम उपन्यासः। युक्तं यत्सतस्तत्र प्रक्लृप्तिर्भवति। सन्ति हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च। दीर्घप्लुतौ पुनर्नैव लोके न च वेदे संवृतौ स्तः। कौ तर्हि विवृतौ यौ स्तस्तौ भविष्यतः। एवमपि कुत एतत्तुल्यस्थानौ प्रयत्नभिन्नौ भविष्यतः। न पुनस्तुल्यप्रयत्नौ स्थानभिन्नौ स्यातां ईकार ऊकारो वेति। वक्ष्यति स्थानेन्तरतम इत्यत्र स्थानइत्यनुवर्त्तमाने पुनः स्थानेग्रहणस्य प्रयोजनं यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयो भवतीति। तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमणूत्वात् *। तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं

यत्न इति। धात्वादयः पठितास्तत्राकारो विवृतः पठ्यतां न हि किंचिद् गौरवं भवति तत्किमुच्यते ऽन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्य इति प्रश्नः। यानीति। प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वात्तस्य विवृतोपदेशादित्यनेन सर्वस्याकारस्य विवृतोपदेशः कार्यतया चोद्यतइत्यर्थः। धात्वादिस्थ इति। अग्रहणप्रातिपादिकार्थं विवृतत्वेऽवश्यचोदनीये धात्वादिस्थस्यापि संवृतस्यैव पठितस्य कार्यार्थं विवृतत्वं प्रतिज्ञेयम्। अन्यथा दोषरूपाविवृतोच्चारणप्रयत्नस्य गौरवं स्यात्। विवृतत्वप्रतिज्ञाने प्रयोजनान्तरमाह दीर्घेति। असति विवृतत्वप्रतिज्ञाने संवृतस्याकारस्य स्थाने सावर्ण्यात्संवृतयोरेव दीर्घप्लुतयोः प्रसङ्ग इत्यर्थः। नैव लोकइति। असत्यपि सावर्ण्येर्थे लिङ्गादकारस्य संवृतस्य विवृतौ दीर्घप्लुतौ भविष्यतः। यदयमतो दीर्घो यञि, अतोरोरप्लुतादप्लुतइत्याहेति भावः। सतस्तत्रेति। अशक्यत्वाद्दीर्घप्लुतयोः संवृतयोरुच्चारणस्येत्यर्थः। एवमपीति। असति विवृतत्वप्रतिज्ञाने संवृतस्याकारस्य संवृतावेव इकारोकारौ प्राप्नुतः। प्रवृतः संवृता अन्यत्राभेवसाम्न इति

एवमर्थ इति। वृत्तावेवंशब्दः प्रकारवति वर्त्तते इति बहुव्रीहिः। प्रातिपदिकानीति। धातुप्रत्यययोरप्युपलक्षणं बोध्यम्। सर्वाण्यग्रहणानि प्रातिपदिकादीनि विवृताकारयुक्तानि पठनीयानीत्यर्थः। तद्गुरु भवति तस्मादिति। यतः सर्वोच्चारणं गुरु अतो धात्वादिस्थ इति वाच्यमित्यर्थः। ननु धातूनां बहुधा पाठाद् धात्वादीति अयुक्तमत आह अग्रहणेति। प्रातिपदिकेत्युपलक्षणम्। धात्वादिस्थस्यापीति। पठितधात्वादिस्थस्यापीत्यर्थः। एतेनाग्रहणधात्वादीत्येव वक्तुमुचितमित्यपास्तम्। संवृतस्यैवेति। एवञ्च धात्वादिस्थश्च विवृतवत् कार्यं लभत इत्यतिदेशोयमिति भावः। अन्यथेति। गुणोच्चारणाद्दोषोच्चारणे यत्नाधिक्यमिति भावः। ननु संवृतयोस्तयोरभावेपि संवृतस्य निवृतौ न स्यातामेव। आन्तरतम्याभावात्। न चेको यणिव एच इगिवानन्तरतमावपि भविष्यतः। सामर्थ्येन तत्र तथाङ्गीकारेपि खट्वाढकामित्यादौ चरितार्थस्याकः सवर्ण इत्यादेर्विषये तथा कल्पने मानाभावादत आह असत्यपीति। सावर्ण्ये इति। आन्तरतम्ये इत्यर्थः। एवञ्चातो दीर्घ

न प्राप्नोति । अस्य च्वौ, यस्येति च । किं कारणम् । अनणुत्वात् । न ह्येते ऽणः येनुवृत्तौ । किं तर्हि । ये ऽक्षरसमाम्नाये उपदिश्यन्ते । एकत्वादकारस्य सिद्धम् * । एकोयमकारो यश्चाक्षरसमाम्नाये यश्चानुवृत्तौ यश्च धात्वादिस्थः । अनुबन्धसंकरस्तु * । अनुबन्धसङ्करस्तु प्राप्नोति कर्मण्यण्, आतोनुपसर्गे क इति । केपि णित्कृतं प्राप्नोति । एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिः * । एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिर्भवति । तत्र को दोषः । किरिणा गिरिणेत्येकाज्लक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । इह च घटेन तरति घटिक इति द्व्यज्लक्षणः ष्ठन् न प्राप्नोति । द्रव्यवच्चोपचाराः * । द्रव्यवच्चोपचाराः प्राप्नुवन्ति । तद्यथा । द्रव्येषु नैकेन घटेनानेको युगपत्कार्यं करोति । एवमिममकारं नानेको युगपदुच्चारयेत् । विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धम् * । यदयं विषये विषये नानालिङ्गमकारं करोति । कर्मण्यण्, आतोनुपसर्गे क इति । तेन ज्ञायते नानुबन्धसङ्करोस्तीति । यदि हि स्यात् नानालिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् । एकमेवायं सर्वगुणमुच्चा-

---

केश्चिदीकारोकारयोः संवृतत्वस्याभ्युपगमात् । तत्रानुवृत्तिनिर्देशइति अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादावयमेवाकारोनुकृत इति ककारादिना चिन्हेन ज्ञायते ततश्चाणुत्वात्तस्य ग्राहकत्वमस्तु । अस्य च्वावित्यादौ त्वकारस्यानणुत्वाद् ग्राहकत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । वृत्तिः शास्त्रस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिः । तदनुगतो निर्देशोनुवृत्तिनिर्देशः । एकत्वाकारस्येति । एकैवाकारव्यक्तिः । उदात्तादिभेदप्रतिभासस्तु व्यञ्जकध्वनिकृत । खड्गतैलादर्शादिभेदे प्रतिबिम्बप्रतिभासभेदवत् । अकारस्य निदर्शनार्थत्वादिकारादीनामप्यैक्यं बोद्धव्यम् । अनुबन्धसङ्कर इति । एकत्वे कणटगादीनां भेदाभावाद् गोदादौ ङीबादिः प्राप्नोति । किरिणेति । नगोश्वन्नन्सावबर्णेति । प्रतिषेधादकारो नोदाहृतः । घटेनेति । एक एवाकारो द्विरुच्चार्यतइति द्व्यच्त्वाभावः । ठंस्तु बाहुकादिषु कृतार्थः । द्रव्यवदिति । उपचारो व्यवहारः यथैकेन घटेनोदकाहरणादिक्रियां युगपदनेको न करोति तथैवैकमकारं युगपदनेको नोच्चारयेदित्यर्थः । विषयेणेति । वार्त्तिकका-

---

इति । अतो रोरित्यत्राप्लुतादित्यतो विशेषणञ्च सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भावः । संवृतदीर्घादिवदनुनासिकयवलानामपि वेदलोकयोरसत्त्वं मन्यमान आह । भाष्ये (स्थानी प्रकल्पयेदित्यादि । तद्वद् निवृत्तौ दीर्घप्लुतावपि कुतो न सन्तावित्यत आह आशक्यत्वादिति । के चित्तु शिष्टसंमतत्वात्ते सन्तः । इमौ तु न तथेति भाव इत्याहुः । सन्ति हि यण इति । भाष्ये यण इति बाहुल्याभिप्रायेण रेफस्यानुनासिकत्वाभावादिति बोध्यम् । नन्वीकारोकारयोः कथं संवृतत्वमत आह । य्वृतः । संवृताइति ईऊॠत इत्यर्थः । क्व चितु य्वत इति पाठः । इकारोकारा इत्यर्थः । एवञ्चाद्यप्रयोजनार्थमेव सर्वत्राकारस्य विवृतत्वं प्रतिज्ञेयमिति स्थित शङ्कते । भाष्ये (तत्रानुवृत्तीति) । एतद्विशेषणोपादानस्य फलमाह अकः सवर्ण इति । अनणुत्वादिति । अक्षरसमाम्नाये ऽपठितत्वादाकारस्यैवानणुत्वमित्यर्थः । प्रत्युच्चारणं वर्णभेदेपि अक इत्यादौ ककारेण चिह्नेनतदनुकरणत्वानुमानामिति भावः । तदनुगत इति । साक्षाल्लक्ष्यसंस्कारकबोधजनक इत्यर्थः । नन्वुदात्ता॰ दिविरुद्धधर्माध्यासाद्भेदः स्यादत आह उदात्तादीति । प्रतिबिम्बप्रतिभासभेदवदिति । भिन्नभिन्नाकारप्रतिबिम्बप्रतिभासवदित्यर्थः । इकारादीनपीति । सर्वध्वनिभिरेकस्य स्फोटस्यैव तत्तद्रूपेणाभिव्यञ्जनात् । तत्तद्रूपाभिव्यक्तिकृतश्च परस्परभेदव्यवहारोपीति भावः । भाष्ये (अनुबन्धसंकर इति) । अस्यानुबन्धकार्यसंकर इत्यर्थः । ङीबादीति । टिड्ढेत्यादिना । आदिना णित्वप्रयुक्तयुक्पर्यायेण कित्वाणित्वप्रयुक्तकार्ययोरप्यवि

रयेत्। नैतदस्ति ज्ञापकम्। इत्संज्ञाप्रक्लृप्त्यर्थमेतत्स्यात्। न ह्ययमनुबन्धैः शल्यकवच्छक्य उपचेतुम्। इत्संज्ञायां हि दोषः स्यात्। आयस्य हि द्वयोरित्संज्ञा स्यात्। कयोः। आद्यन्तयोः। एवं तर्हि विषयेण तु पुनर्लिङ्गकरणात्सिद्धम् *। यदयं विषये विषये पुनर्लिङ्गमकारं करोति प्राग्दीव्यतोऽण्, शिवादिभ्योऽणिति। तेन ज्ञायते नानुबन्धसङ्करोऽस्तीति। यदि हि स्यात्पुनर्लिङ्गकरणमनर्थकं स्यात्। अथवा पुनरस्तु विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धमित्येव। ननु चोक्तमित्संज्ञाप्रक्लृप्त्यर्थमेतत् स्यादिति। नैष दोषः। लोकत एतत्सिद्धम्। तद्यथा। लोके कश्चिदेवं देवदत्तमाह इह मुण्डो भव, इह जटिलो भव, इह शिखी भवेति, यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तल्लिङ्गस्तत्रोपतिष्ठते। एवमयमकारो यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तल्लिङ्गस्तत्रोपस्थास्यते। यदप्युच्यते एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिरिति। एकाजनेकाज्ग्रहणेष्वावृत्तिसंख्यानात् *। एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चावृत्तेः संख्यानादने

रेण करणत्वेन सामान्यरूपतया चाभेदेन विषयो निर्दिष्टः। भाष्यकारस्त्वधिकरणत्वं व्यक्तिभेदाद्वीप्सां च प्रतिपादयति विषये विषयइति। सर्वगुणमिति। गुणा अनुबन्धाः कार्याश्रितत्वादुपकारकत्वात्तत्र कर्माणि कणितिब्रूयादित्यर्थः। शल्यकवदिति। शल्यकः प्राणिविशेषः। स यथा कण्टकतुल्यैः पत्त्रैर्व्याप्यते नैवं सर्वानुबन्धयुक्तोऽकारः शक्यो निर्देष्टुम्। आद्यन्तयोरेवेत्संज्ञाविधानान्मध्यपातिनां श्रवणप्रसंगादित्संज्ञैवायच्छते व्याप्रियतइत्येककर्तृकत्वादायस्येत्युक्तम्। एवं तर्हीति। विषयेणेत्येतदन्यथा व्याचष्टे। नानाशब्दमपनीय पुनःशब्दं पठित्वा। यद्यनुबन्धसंकरः स्यात् अकारमेव शिवादिभ्यो विदध्यात्। अथोच्येत णित्कृतमेव यथा स्यात् ञित्कृतं मा भूदिति नियमार्थमेतत्स्यात्, तन्न। नियमाद्विधेर्बलीयस्त्वात्। अथवेति। न ब्रूम सर्वगुणमुच्चारयेदिति, किं तु यथा लोके इह मुण्डो भव इह नग्नो भवेति यद्गुणको यत्रोच्यते तद्गुणक एव तत्र भवति एवमिहापि याभ्यः प्रकृतिभ्यो यदनुबन्धविशिष्टो विधीयते तासु तदनुबन्धनिमित्तमेव कार्यं सम्पादयति। आवृत्तिसंख्यानादिति। यथा विकृतियागे त्रयोदश सामिधेन्यः प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्या सप्तदश सम्पद्यन्ते। तथा घटेन तरतीति द्व्यज्लक्षणः ष्ठन् भवति। ननु मुख्ये विषये कृतार्थत्वाद्वचनस्य गौणं द्व्यच्

रोध इति भावः। भाष्ये [अनुपपत्तिरिति]। इष्टव्यवस्थाया इति भावः। अव्याप्त्यतिव्याप्त्योः प्रसङ्गादिति तात्पर्यम्। प्रतिषेधादिति। सावकाश इति प्राप्तस्येत्यर्थः। ठंस्त्विति। नौद्व्यचष्ठन्निति विहितः। करणत्वेनेति। अधिकरणस्य करणत्वविवक्षयेत्यर्थः। सामान्यरूपतयेति विषयत्वरूपेणेत्यर्थः। भाष्यकारास्त्विति। एकविषये नानालिङ्गकरणादर्शनाद्विषयभेदेन तदित्यत्र तात्पर्यम्। गुणा उदात्तादय इति भ्रमं व्यावर्त्तयति गुणा अनुबन्धा इति। तेषां गुणत्वमुपपादयति कार्येति। व्याप्रियते। विषयत्वेन गृह्णातीत्यर्थः। एककर्तृकत्वादिति। स्यादित्यनेनेत्संज्ञारूपैककर्तृकत्वादित्यर्थः। नानेति स्थिते कथमन्यथा व्याख्यानमत आह नानाशब्दमिति। नियमार्थेति। ज्ञापकत्वे हि विध्यर्थत्वमिति भावः। अत्र वाक्यत्रयेऽपि तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्तौ। यथा लोकेइति। प्रभ्वाज्ञया गूढचारादिरिति शेषः। एवञ्च लोकव्यवहारदृष्टान्तेनैवासंकरः सिद्ध इत्यर्थः। यत्र। देशे काले वा। तद्गुणएवेति। भाष्येऽपि तल्लिङ्गस्तत्रेति सावधारणं व्याख्येयमिति भावः। यथा विकृतियागेइति। तत्र हि प्राप्तसामिधेन्यनुवादेन सप्तदशत्वं विहितं तत्र त्रिः प्रथमामिन्वाहेत्यादिवाक्यबोधितया प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्यैवेति भावः। त्रिरावृत्त्येति। आवृत्तिः पुनरुच्चारणम्। तत्र

काच्त्वं भविष्यति। तद्यथा। सप्तदश सामिधेन्यो भवन्तीति, त्रिःप्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामित्यावृत्तितः सप्तदशत्वं भवति, एवमिहाप्यावृत्तितोऽनेकाच्त्वं भविष्यति। भवेदावृत्तितः कार्यं परिहृतम्। इह तु खलु किरिणा गिरिणेत्येकाज्लक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोत्येव। एतदपि सिद्धं, कथं, लोकतः। तद्यथा। ऋषिसहस्रमेकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्त्वा तया सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः संपन्ना, एवमिहाप्यनेकाच्त्वं भविष्यति। यदप्युच्यते। द्रव्यवच्चोपचाराः प्राप्नुवन्तीति। भवेद्यदसंभवि कार्यं तन्नानेको युगपत्कुर्यात्। यत्तु खलु संभवि कार्यमनेकोऽपि तद्युगपत्करोति। तद्यथा। घटस्य दर्शनं स्पर्शनं वा, संभवि चेदं कार्यमकारस्योच्चारणं नामानेकोऽपि तद्युगपत्करिष्यति। आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात् *। आन्यभाव्यं त्वकारस्य। कुतः। कालशब्दव्यवायात्। कालव्यवायाच्छब्दव्यवायाच्च।

त्वं कथं कार्यस्य निमित्तम्। उच्यते। गोष्वच इत्यत्राश्वशब्दप्रतिषेधाल्लिङ्गादावृत्तिभेदेनापि भेदाश्रयकार्यप्रवृत्तिः। भवेदिति। गिरिणेत्यावावृत्तिभेदेऽपि मुख्यमेकाच्त्वं न निवर्त्तत इति भावः। एतदपीति। लोके पूर्वा संख्या संख्यान्तरेण मुख्येन गौणेन च बाध्यत इत्यर्थः। ऋषिसहस्रमिति। वित्तेन क्रीत्वा प्रत्येकन्दत्त्वा सहस्रदक्षिणा ऋषयः संपन्ना इत्यर्थः। ऋषयः सहस्रमृषिसहस्रमिति कर्मधारये संपन्ना इत्यस्य साक्षादृषिभिः संबन्धः षष्ठीसमासे तु सामर्थ्यलक्षणः संबन्धो यथा ब्राह्मणशतं भोज्यतामिति भुजेर्ब्राह्मणैः सह। संभवि चेति। एकस्यैवाकारस्य युगपत् स्थानकरणनिष्पन्नध्वनिव्यङ्ग्यत्वात्सर्वैरुच्चारणं शक्यमित्यर्थः। एवं परिहृतेष्वपि दोषेषु तत्र न्यायेनाकारस्य भेदं साधयति आन्यभाव्यमिति। अन्यस्य भावोऽन्यभावः ततो ब्राह्मणादिषु स्वार्थे विधानार्थात्पाठात् स्वार्थे ष्यञ्। अथवा अन्यो भावोऽन्यद्वस्तु तस्य

न्यसङ्ख्यया सप्तदशत्ववदत्रानेकाच्त्वमिति भावः। भाष्ये [आवृत्तेः सङ्ख्यानाद्] । गणनादित्यर्थः। भवेदावृत्तितः कार्यं परिहृतमिति]। आवृत्त्या कार्यं सिद्धमिति कृत्वा दूषणं परिहृतं भवेदित्यन्वयः। लिङ्गादिति। अनेन लिङ्गेन श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादस्य व्यवहारस्य गौणत्वमेव नेति ज्ञाप्यत इति भावः। मुख्यमिति। आवृत्तिकृतबहुच्त्वेन स्वगतैकाच्त्वस्य बाधायोग इति भावः। ननु स्वस्य प्रतिग्रहीतृत्वासंभवादेकन्यूनता. न च पुनर्दानं दत्तस्यान्यस्वत्वाक्रान्ततया पुनर्दानसंभवादत आह वित्तेनेति। ननु षष्ठीसमासे सहस्रसंख्याया विशेष्यत्वात्कथं दानेन सम्बन्धः। कथं वा सपन्ना इति बहुवचनान्तेन सामानाधिकरण्यमत आह ऋषयः सहस्रमिति। अत एव सर्वे ते इत्यनेन सामानाधिकरण्यं परनिपातो भाष्यप्रामाण्यात्। एकैकश इत्यत्र उभयोरपि द्योतकत्वेन द्योतकसमुच्चयस्य च बहुशो दृष्टत्वेन द्विर्वचनशसोर्यौगपद्यम्। यथा यथाजातीको गार्ग्यायणीत्यादौ। तत्र च यथा ष्फसत्त्वे समुच्चित्य द्योतकता तदभावे गार्गीति ङीपैव तथा प्रकृतेऽपि शसो वैकल्पिकत्वात्पक्षे एकैकमित्यपि। द्व्यादिशब्दविषये तु न समुच्चित्य द्योतकता अनभिधानात्। एकशब्दे तु समुच्चित्य प्रत्येकं च द्योतकता अभिधानस्वभावात्। यत्र तद्धितनानुक्ता वीप्सा तत्र द्विर्वचनं भवत्येव यथैकैकशो देहीति। भाष्यस्याप्ययमाशयः। यत्र तद्धितमात्रेण लोके वीप्सानभिधानं तत्र द्विर्वचनमपि। यत्र माषश इत्यादौ तावतैव वीप्साभिधानं तत्र न कदापि तयोः समुच्चय इति दिक्। सामर्थ्यलक्षण इति। सामर्थ्यकृतो गुणभूतैर्ऋषिभिः संबन्ध इत्यर्थः। सर्वे ते इत्यत्र तच्छब्देन गुणभूतस्यापि परामर्शोऽत्र पक्षे बोध्यः। अत एव दत्त्वेति समानकर्तृकेति रुक्ता। सहस्रदक्षिणा इति। सहस्रं दक्षिणा गोरूपा येषां दातृणान्ते इत्यर्थः। तेन गोसहस्रदानफला एव ते, न त्वेकगोदानमात्रफला इति व्यवहारो यथा स्मृतौ, तथा प्रकृतेऽपीति भावः। भुजेर्ब्राह्मणैरिति। सङ्ख्यायां भोक्तृत्वानुपपत्तेर्गुणभूतब्राह्मणैरेव भुजेः सम्बन्ध इति भावः। भाष्ये

कालव्यवायात् । दण्ड अग्रम् । शब्दव्यवायात् । दण्डः । न चैकस्यात्मनो व्यवायेन भवितव्यम् । भवति चेद्भवत्यान्यभाव्यमकारस्य । युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शनात् * । युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शनान्मन्यामहे आन्यभाव्यमकारस्येति । यदयं युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभ्यते, अश्वः अर्कः अर्थ इति । न ह्येको देवदत्तो युगपत्स्रुघ्ने च भवति मथुरायां च । यदि पुनरिमे वर्णाः शकुनिवत्स्युः । तद्यथा । शकुनय आशुगामित्वात्पुरस्तादुत्पतिताः पश्चाद् दृश्यन्ते । एवमयमकारो द इत्यत्र दृष्टो ऽण्ड इत्यत्र दृश्यते । नैवं शक्यम् । अनित्यत्वमेवं स्यात् । नित्याश्च शब्दाः नित्येषु च शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनाविकारिभिः यदि चायं

भाव इति भावे ष्यञ् । इह कालशब्दाभ्यां व्यवधानं भिन्नानां दृष्टं यथा असंहितायां अ इ उ इत्यादीनां कालव्यवायः । इतिरित्यादौ शब्दव्यवायः । तत्र तकारेण इकारेकारयोर्व्यवधानात् । एकत्वे तु व्यवधानं न दृष्टम् । यथा अ इति केवलाकार उच्चार्यते तस्मादुदात्तादिगुणभेदात्कालशब्दव्यवायाच्च नानात्वमकारस्य, प्रत्यभिज्ञानं चात्वादिसामान्यनिबन्धनम् । यद्यपि शब्दव्यवायेऽपि कालव्यवायोऽस्ति तथापि कालव्यवाय एव द्विधा दर्शितः शब्दशून्यः शब्दवांश्च । यदि पुनरिति । कालशब्दाभ्यां व्यञ्जकानामेव ध्वनीनां व्यवायो न व्यङ्ग्यस्येति व्यक्तिस्फोटवादिनो भावः । यथा शकुनिः पङ्क्त्यादौ स्थित आशुसंचारात्तदन्ते भवति एवं व्यञ्जकध्वनिसंनिधानासंनिधानाभ्यामकारस्योपलम्भानुपलम्भावित्यर्थः । जातिस्फोटवादी व्यक्तिस्फोटवादिनं पर्यनुयुङ्क्ते अनित्यत्वमिति । भवता जातिस्तावन्नाभ्युपगम्यते व्यक्तेरेवैकत्वनित्यत्वप्रतिज्ञानात्तस्यैकत्वं नित्यत्वं च नोपपद्यते । दण्ड इत्युदात्तानुदात्तस्वरादिभेदेन भिन्नत्वान्न ह्येकस्यैवोदात्तत्वपरित्यागेनानुदात्तत्वं युक्तं रूपान्तरपरिग्रहाद-

---

[नेकाच्त्वमिति] । तन्मात्रमित्यर्थः । एकस्यैवेति । व्यापकस्येत्यपि बोध्यम् । अकारस्येत्यप्युपलक्षणमित्युक्तम् । भाष्ये [उच्चारणंनामे] त्युत्तरमत इति शेषः । आन्यभाव्यमित्यस्यान्यत्वत्वमित्यर्थो नेत्याह । अन्यस्येति । अथ वेति । भावशब्दः कर्तृसाधन इति भावः । एवञ्च प्रतिप्रयोगमकारस्यान्यत्वमित्यर्थः । यथेति । एवञ्चाग्र इत्याद्यकारो दण्डेत्यकाराद्भिन्नः । दण्ड अग्रमित्यादौ कालव्यवधानात् । दण्ड इहेति प्रयोगे इकारवत् तथा दण्ड इत्यत्राद्याकारोऽन्त्याकाराद्भिन्नः शब्दव्यवायात् । कृतिरित्यादौ तकारव्यवहितेकारवदित्यनुमानैर्भेदे सिद्धे उदात्तादिविरुद्धधर्मप्रत्ययोऽपि पारमार्थिक एवेत्याशयेन तद्भेदादपि भेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह उदात्तादीति । नानात्वमकारस्येति । युक्तमिति शेषः । ननु य एवोदात्तोऽकारः स एव देवदत्तेनानुदात्तः कृत इति प्रत्यभिज्ञाविरोधोत आह प्रत्यभिज्ञानं चेति । विभुत्वं निराचष्टे । भाष्ये [युगपच्च देशेति] । अकारादिशब्दा एवं देशपदेनोच्यन्ते । देशपृथक्त्वेष्विति । देशानां पृथक्त्वेषु भेदेषु सत्स्वित्यर्थः । एवं वर्णानामनेकत्वे परेण साधिते वर्णैकत्ववादी एकत्वं स्थापयितुं तद्दूषणोद्धारमाह । भाष्ये (यदि पुनरिति) तत्र शकुनिवदिति दृष्टान्तस्य तद्वत्परिच्छिन्नत्वे न तात्पर्यं, तन्मते तस्य विभुत्वादिति ध्वनयन्नाह कालशब्दाभ्यामिति । व्यक्तिस्फोटवादिन इति । व्यक्तेर्नित्यत्वैकत्ववादिन एकैव शब्दव्यक्तिरिति वादिन इत्यर्थः । अनेनाद्यं दूषणं परिहृतम् । द्वितीयं परिहरति यथेति । एवमिति । अस्यानेकदेशेषु युगपदुपलम्भो व्यञ्जकवशादिति शेषः । पूर्वदृष्टस्य पश्चाद्दर्शनेऽपि अव्यवहितस्य व्यवधानेऽपि न भेद इत्येतन्मात्रेण दृष्टान्त इति भावः । नन्वेवं विभुत्वे नित्यत्वे च सर्वत्र देशे सर्वदोपलम्भापत्तिरत आह । व्यञ्जकेत्यादि । जातिस्फोटेति । जातिरेव एका शब्दव्यक्तयस्त्वनन्ता इति वादीत्यर्थः । भाष्ये (अनित्यत्वमेवं स्यादिति) व्यक्तेरेकत्ववादी तस्या नित्यत्वं मन्यते इति भावः । ननु विभोरेकस्यापि व्यञ्जकवशादनेकत्रोपलब्धौ कथमनित्यतेत्यत आह भवतेति । भाष्येऽपि (नित्याश्च शब्दा) इत्यस्य तेनेत्यादिः । भाष्योक्तकूटस्थत्वाभावबु-

द इत्यत्र दृष्टो ण्ड इत्यत्र दृश्येत नायं कूटस्थः स्यात्। यदि पुनरिमे वर्णा आदित्यवत्स्युः। तद्यथा। एक आदित्यो ऽनेकाधिकरणस्थो युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभ्यते। विषम उपन्यासः। नैको द्रष्टा आदित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभते अकारं पुनरुपलभते आकारमपि नोपलभते, किं कारणम्। श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलित आकाशदेशः शब्दः। एकं च पुनरा-

---

नित्यत्वप्रसङ्गात्तस्माद्भिन्ना एवानित्या एवाकारा। प्रत्यभिज्ञा त्वाकृतिनिबन्धनेति जातिस्फोटपक्षो ऽत्र व्यवस्थितः। व्यक्तिस्फोटवाद्याह अकारमपीति। श्रोत्रोपलब्धिरिति। श्रोत्रोपलब्ध्या आकाशदेशत्वं शब्दस्य प्रतिपादयति। आकाशप्रदेशविशेषस्य श्रोत्रत्वादिन्द्रियाणामसंबद्धविषयाग्रहणाच्छ्रोत्रस्य निष्क्रियत्वाद् गमनाभावादाकाशदेशत्वं शब्दस्यावश्यमभ्युपेयम्। बुद्धिनिर्ग्राह्यइति। पूर्वपूर्वध्वन्युत्पादि ताभिव्यक्तिजनितसंस्कारपरम्पराप्राप्तपरिपाकान्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्य इत्यर्थः। प्रयोगेणेति। प्रयुज्यतइति प्रयोगो ध्वनिः तेनाभिव्यक्तः देशभेदेन तु प्रतिभासो भिन्नदेशावस्थितपुरुषोदीरिता-

---

पपादयति रूपान्तरेति। तस्माद् भिन्ना एवानित्या एवाकारा इति पाठः। नित्या एवेति पाठस्त्वयुक्तः। अनन्तवर्णवादे तदनित्यत्वस्यैवेष्टत्वादिति बोध्यम्। यद्यप्यनुदात्तत्वादीनां ध्वनिनिष्ठत्वाङ्गीकारान्न दोषस्तथापि स्फटिकस्येवास्यापि इतरसंनिधानेन तद्रूपपरिग्रहे संसर्गोऽनित्यताविरोधिकूटस्थत्वाभाव इति भावः। पुनरप्येकत्वनित्यत्वे साधयति। भाष्ये [यदि पुनरित्यादिना]। एकस्यैवाकारस्यानेकदेशेषूपलब्धिरादित्यस्येव संभवतीति न तावद्व्यक्तिभेदः सिध्यति। अन्यथा आदित्यस्याप्यनेकत्वापत्तिरनित्यत्वापत्तिश्च। तत्तद्देशसंसर्गेणाल्पप्रकाशत्वाधिकप्रकाशत्वादिगुणसंसर्गादिति भावः। विषम इति। आदित्यदृष्टान्तेनानेकदेशोपलभ्यमानाकारादिपक्षैक्यसाधकः प्रत्यभिज्ञायमानत्वहेतुरनेकद्रष्टृकाले एकदेशोपलब्धिविषयत्वरूपोपाधियुक्त इति न तेन भेदसाधकशब्दव्यवायहेतोः सत्प्रतिपक्षता युक्तेति भावः। अकारः पुनरुपलभत इत्यस्यैको द्रष्टानेकाधिकरणस्थामिति शेषः। शब्दस्याकाशरूपैकाधिकरणत्वेनानेकाधिकरणत्वे युक्तमित्याशयेनाह। भाष्ये [अकारमपि नोपलभते इति]। अकारमप्यनेकाधिकरणस्थं नोपलभते इत्यर्थः। श्रोत्रोपलब्धिरिति। श्रोत्र एव उपलब्धिर्यस्येत्यर्थः। करणक्तिन्नन्तेन समानाधिकरणबहुव्रीहिर्वा। एतद्विशेषेण फलं दर्शयति श्रोत्रेति। ननु दिश एव श्रोत्रत्वात् कथं तत्रोपलब्ध्याकाशदेशत्वसिद्धिरत आह आकाशेति। कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभ एव श्रोत्रम्। चक्षुरादिवच्छ्रोत्रस्यापि भूतत्वमावश्यकमिति भावः। दिशोनतिरिक्तमेव चाकाशमिति तत्त्वम्। ननु तथाप्येतज्जोशगतघटादिरूपस्य तैजसचक्षुर्ग्राह्यत्ववदनाकाशदेशगतस्यापि शब्दस्याकाशात्मकश्रोत्रग्राह्यत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य किमसंबद्धं तद् ग्राहकं सबद्धं वा, नाद्य इत्याह। असंबद्धेति। अन्यथा रामेश्वरादिप्रदेशावच्छिन्नशब्दस्यापि श्रवणप्रसंगः। द्वितीये ऽपि किं श्रोत्रस्य विषयदेशागमनात्संबन्ध उत शब्दस्य श्रोत्रदेशगमनाद्, नोभयमपीत्याह गमनाभावादिति। श्रोत्रस्य चेति। चेन शब्दपरिग्रहः। उभयोरपि गमनाभावे हेतुर्निष्क्रियत्वं दूरदेशस्य शब्दाग्रहणन्तु दूरत्वादिदोषस्य प्रतिबन्धकत्वाच्छ्रोत्रदेशेऽनभिव्यक्तेः आकाशदेशत्वे च तद्वदेव तस्यापि व्यापकत्वेन श्रोत्रदेशेऽभिव्यक्तस्य तेन ग्रह इति भावः। आहङ्कारकाणीन्द्रियाणीति साङ्ख्यमतेपि इन्द्रियाणां स्वाधिष्टानभूतवृत्तिगुणग्राहकत्वनियमादाकाशदेशत्वं श्रोत्रोपलब्ध्या शब्दस्य सिध्यतीति बोध्यम। श्रोत्रोपलब्धिरित्येव बुद्धिनिर्ग्राह्यत्वस्योक्तत्वात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह, पूर्वपूर्वेति। एवञ्चाशुतिरोधीयमानानेकवर्णवद् घटकलशादिशब्दग्रहणासंभवदर्शनाय तदुक्तमिति न पौनरुक्त्यम्। प्राप्तपरिपाकेति। तत्सहकृतेत्यर्थः। अन्त्यबुद्धिरन्त्यवर्णबुद्धिः। एवञ्च तादृशसंस्कारविशिष्टान्तःकरणसंयुक्तेन सादृश्यसंस्कारविशिष्टेन श्रोत्रेणान्त्यवर्णसंबद्धेन वर्णसमुदायप्रतिबिम्बवदखण्डस्फोटरूपपदादिप्रत्यक्षमिति भावः। नन्वेवं सर्वदाशब्दोपलम्भः स्यादतो भाष्ये (प्रयोगेणाभिज्वलित इति)। तद्व्याचष्टे प्रयुज्यत इति। ध्वनिरिति। वर्ण इत्यर्थ। भाष्ये (एकञ्च पुनराकाशमिति)। एवञ्चैकस्मिन्नाम्रफले एक एव यथा रूपरसगन्धादिस्तथा तदाश्रयस्यैकत्वात्तद्गतशब्दोऽप्येक एव तत्रैव च तस्योपलम्भ इति भिन्नदेशो

काशम् । आकाशदेशा अपि बहवः । यावता बहवः । तस्मादान्यभाव्यमकारस्य । आकृतिग्रहणात्सिद्धम् * । अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः । तद्वच्च तपरकरणम् * । एवं च कृत्वा तपराः क्रियन्ते आकृतिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति । ननु च सवर्णग्रहणेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा तपराः क्रियेरन् । प्रत्याख्यायते तत्सवर्णेण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वाच्चेति । हल्ग्रहणेषु च * । किम् । आकृतिग्रहणात्सिद्धमित्येव । झलो

भिव्यञ्जकध्वनिकृतः । भेदबाधाह आकाशदेशा इति । यथा पृथिव्या एकत्वेपि स्रुघ्नमथुरादिदेशव्यवहार एवमाकाशस्यापि संयोगिघटादिपदार्थावच्छेदेन भेदव्यवहार इत्यर्थः । एवं व्यक्तिस्फोटपक्षे निराकृते जातिस्फोटपक्ष एवाश्रीयते आकृतिग्रहणादिति । अकारजातिः सर्वप्रदेशेषु निर्दिश्यते । नान्तरीयकस्तु व्यक्तिनिर्देश । तत्र प्रत्याहारे ऽकारजातेर्निर्देशात्तस्याश्च विवृतत्वप्रतिज्ञानाच्छास्त्रान्ते तस्याएव प्रत्यापत्तिविधानम् । तदेवं जातिनिर्देशादनुवृत्तिनिर्देशस्थेनाकारेण ग्रहणमाकारस्य सिद्धम् । अष्टन आविभक्तावित्यत्र सत्यपि जातिनिर्देशे दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद् ह्रस्वस्य ग्रहणं न भवति । अन्यथा ह्रस्वमेवोच्चारयेत् । प्लुतश्च विषये स्मृत इति न्यायात् प्लुतस्याग्रहणम् । तद्वच्चेति । स आकृतिपक्षो यत्रास्ति तत्तद्वत् । अथवा वत्यन्तमेतत्तद्वत् । तत्र न्यायेनाकृतिपक्षस्य स्थापितत्वात्तपरेष्वपि स एव पक्षः स्थित इत्यर्थः । हल्ग्रहणेषु चे-

---

पलम्भ एवासिद्ध इति भावः । नन्वेकत्वे ऽयं पूर्वो ऽयं परो ऽयं देवगृहे ऽयं राजगृह इति भेदप्रतिभासः कथमत आह देशभेदेन त्विति । औपाधिको भेदस्तु आकाशस्यैव न शब्दस्याप्येकत्वे बाधकः । एवं संसर्गानित्यतापि तस्यैव नास्यापि बाधिका तस्यापि नीलं नभ इत्यादि संसर्गानित्यताप्रतीतिरित्याशयः । अत्र शब्द इत्येकवचनेन स्फोटस्यैकत्वमखण्डत्वञ्च ध्वनितम् । ननु निरवयवस्य कथं प्रदेशबाहुल्यमत आह यथेति । एवञ्चौपाधिकभेदेन भेदो दुर्वारः । सर्वत्र भेद औपाधिक एव स एव च व्यवहारोपयोगीत्याशयः । श्रोत्रसम्बन्धस्तु प्रदेशान्तरोत्पन्नशब्दस्यापि वीचीतरङ्गन्यायेन कदम्बमुकुलन्यायेन वा तन्त्रान्तरे व्युत्पादित एव । तत्रापि पक्षे ऽस्यच्वावित्यादौ दोषो नेत्याह, भाष्ये (आकृतिग्रहणादिति) । तदाह अकारजातिरिति । सर्वप्रदेशेष्विति । प्रत्याहारे ऽस्य च्वावित्यादौ च अकारव्यक्तीनामानन्त्यमाश्रित्य वार्त्तिककृता वर्णसमाम्नायस्थस्य विवृतत्वेपि धात्वादिस्थस्यापि विवृतोपदेशो नोक्तः । भाष्यकृता तु प्रयोगस्थानां प्रत्याहारस्थैर्ग्रहणाय तत्र जातिनिर्देश आवश्यके जातेर्विवृतत्वप्रतिज्ञानेनैव सर्वसिद्धे स दोषो वारितः । अस्य च्वावित्यादौ तु सत्यपि विवृतत्वे ऽनण्त्वात्सवर्णग्रहणं न स्यादित्यपि जातिनिर्देशेनैव परिहृतम् । एवं चाणुदित्सूत्रे ऽण्ग्रहणं न कार्यमित्याशयः । तस्याश्चेति । स्वाश्रयव्यक्तिद्वारेत्यर्थः । तत्र । प्रत्यापत्तिवाक्ये तपरनिर्देशात् षण्णामेकशेषनिर्देशाद्वा ह्रस्वस्यैव संवृतत्वं बोध्यम् । ननु जातिनिर्देशे ऽतिप्रसङ्ग इत्याह अष्टन इति । अन्यथा ह्रस्वमेवेति । न च तन्निर्देशेऽन्तरतमपरिभाषया दीर्घो न स्यादिति दीर्घविधानं, दीर्घनिर्देशे तत्सामर्थ्यात्तस्यापि विधानं जातिग्रहणादन्यस्याप्राप्ति वाच्यम् । दीर्घनिर्देशसामर्थ्येनान्तरतमपरिभाषाबाधकल्पनापेक्षया ह्रस्वानुपस्थितेरेव कल्पने लाघवमित्याशयात् । ननु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्मा भूद्ध्रस्वः प्लुतस्तु स्यादत आह प्लुतश्चेति । विषये दूराद्धूतादौ । अनेनापि प्लुतविधानेशे ऽनुवाददोषः स्यादिति भावः । सर्वत्राकृतिनिर्दिष्टेत्यत्र ज्ञापकमाह भाष्ये (तद्वच्चेति) सादृश्ये वतिभ्रमं व्यावर्तयति स इति । अथवा वत्यन्तमेतदिति । तदा तद्वदित्यस्यास्य च्वावित्यादिवदित्यर्थः । तदाह तत्र न्यायेनेति । तत्रास्य च्वावित्यादौ । आकृतिग्रहणप्रयुक्तातिप्रसङ्गनिवारणार्थमेव हि तत्रतत्र तपरकरणम् । जातिपक्षेपि विवृतत्वप्रतिज्ञाकः सवर्ण इत्यादेर्दण्डानातिरित्यादौ दीर्घार्थमावश्यिकैव । एवं प्रत्यापत्तिवचोप्यावश्यकमेव तुल्यन्यायाज्जातिग्रहणप्रयुक्तातिप्रसङ्गनिवारणाय तपरत्ववद्विधये स्यदादीनाम इत्यादौ तद्वारणायाप्रत्यय इत्येतादिति बोधितम् । अत्र पक्षेणग्रहणप्रत्या-

झलि अवात्ताम् अवात्तम् अवात्त । यत्रैतन्नास्ति अण् सवर्णान् गृह्णातीति । रूपसामान्याद्वा * । रूपसामान्याद्वा सिद्धमेतत् । तद्यथा । तानेव शाटकानाच्छादयामः ये मथुरायां, तानेव शालीन् भुञ्जमहे ये मगधेषु । तदेवेदं भवतः कार्षापणं यन्मथुरायां गृहीतम् । अन्यस्मिंश्चान्यस्मिन् रूपसामान्यात्तदेवेदमिति भवति । एवमिहापि रूपसामान्यात्सिद्धम् ।

ऋलृक् ॥२॥ अथ लृकारोपदेशः किमर्थः । किं विशेषेण लृकारोपदेशश्चोद्यते न पुनरन्येषामपि वर्णानामुपदेशश्चोद्यते । यदि किं चिदन्येषामपि वर्णानामुपदेशे प्रयोजनमस्ति लृकारोपदेशस्यापि तद् भवितुमर्हति । को वा विशेषः। अयमस्ति विशेषः। अस्य हि लृकारस्याल्पीयांश्चैव प्रयोगविषयः । यश्चापि प्रयोगविषयः सोऽपि क्लृपिस्थस्यैव । कृपेश्च लत्वमसिद्धं तस्यासिद्धत्वादृकारस्यैवाच्कार्याणि भविष्यन्ति नार्थ लृकारोपदेशेन। अत उत्तरं पठति। लृकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुताद्य-

---

ति । अवश्याश्रयणीयतामाकृतिपक्षस्य दर्शयति । व्यक्तिपक्षे ह्येकस्यैव तकारस्यानुकरणं खफछठेत्यत्र त इति द्वयोस्तकारयोर्झल्त्वं न स्यात् अपि त्वेकस्यैवेत्यवात्तामित्यत्र सिज्लोपो न स्यादभित्था इत्यादाविव स्यात् । रूपसामान्यादिति । व्यक्तिनिर्देशेऽपि भेदापरामर्शेन लोकवदभेदव्यवहारोऽस्तीति सिद्धमिष्टम् । व्यक्तिव्यतिरिक्तं सामान्यं भवतु वा मा भूत्सर्वथा लोकइव शास्त्रे व्यवहार इत्यर्थः ॥१॥

ऋलृक् ॥ अल्पीयानिति । ऋकारापेक्षः प्रकर्षः । ऋकारस्याल्पः प्रयोगस्ततोऽप्यस्याल्पतर इत्यर्थः । अल्पप्रयोगस्यापि कार्यार्थं उपदेशः कर्त्तव्य इत्याशङ्क्याह यश्चापीति । तत्र ऋकारावस्थायामेवोदात्तादिषु कृतेषु स्थानेन्तरतम इति स्थानिसदृश लृकारो भविष्यति । यदृच्छेति । अर्थगतं प्रवृत्तिनिमित्तमनपेक्ष्य यः शब्दः प्रयोक्त्रभिप्रायेणैव प्रवर्त्तते

ख्यानेपि ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यन समानजातित्वातिदेशान्न दोष इति भावः । अवात्तामिति । वसेर्लुङ् तसस्ताम् । सिच् । सः सीति तत्वम् । वदव्रजेति वृद्धिः । झलोझलीति सलोपः । ननु वचनसामर्थ्याज्झल्सदृशोपि भविष्यतीत्यत आह अभित्था इति । भिदेर्लुङि सिचि रूपम् । आकृत्यनाश्रयणेत्याह । भाष्ये (रूपसामान्याद्वेति) । तद्व्याचष्टे । व्यक्तीति । अभेदव्यवहार इति । रूपसादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञाकृताभेदव्यवहार इत्यर्थः । अल्पमहत्स्थूलकृशह्रस्वदीर्घगोघटादिषु गौर्घट इत्यादिव्यवहारवदिति भावः । एवञ्च व्यक्तिव्यतिरिक्तजातिस्वीकारोपि व्यर्थ एवेत्याशयेनाह व्यक्तिव्यतिरिक्तत्वेति । भावेति । अनुगतप्रतीतिव्यवहारयोः सादृश्येनैवोपपत्तेरिति भावः । सादृश्यञ्चात्र । मानध्वनिकृतम् ॥१॥

ऋलृक् ॥ २ ॥ भाष्ये (अथलृकारेति) । यद्यप्येतच्चतुर्दशसूत्रविवृतौ नन्दीश्वरकृतकाशिकायामनेकेषामृषीणां नानाभिधार्थजिज्ञासायां शिवेन सर्वजिज्ञासानिवृत्तये एषा ढक्कानिनादेन प्रकाशितेत्युक्तमितीदमनुपपन्नं तथापि पाणिन्युद्देश्यकं फलमस्ति नवेति एतत्तात्पर्यम् । अन्त्यवर्णचतुर्दशान्तु पाणिन्युद्देशेनैवोपदिष्टमित्यपि तत्रैव स्पष्टम् । प्रयोगविषय इति कर्मधारयः । प्रयोगादन्यत्रानभिव्यज्यमानतया प्रयोगाविषय इत्युक्तेः । अल्पेति । यथा मुद्गाद्गणित्यादिः । ननु ऋकारे कार्यप्रवृत्तावपि लृकारे कथं तत्कार्योदात्तत्वादीनां दर्शनमत आह तत्रेति । स्थानेन्तरतमइतीति । यद्यपि कृपोरोल इत्यत्र रेफलकारयोः स्थान्यादेशभावस्तथापि तद्द्वारा ऋकारलृकारयोरपि स इति भावः । अर्थगतमिति । शब्दातिरिक्तमर्थरूपमित्यर्थः । यद्वा व्यक्तेरेव वाच्यता तस्याञ्च प्रकारताविशेष्यताख्यविषयताद्वयाङ्गीकाराच्छक्तिग्रहोपपत्तिः सविकल्पकोपपत्तिश्च तत इति भावः । प्रयोक्त्रभिप्रायणेति । प्रयोक्त्रधीनमिति भावः । अन्यथा शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यतापत्तिः । एवञ्च स्वेच्छयैकस्यां व्यक्तौ सङ्केत्यमानः शब्दो यदृच्छाशब्द इति बोध्यम् ।

र्थः *ऌकारोपदेशः क्रियते यदृच्छाशब्दार्थोऽशक्तिजानुकरणार्थः प्लुताद्यर्थश्च। यदृच्छाशब्दार्थस्तावत्। यदृच्छया कश्चिद् ऌतको नाम तस्मिन्नच्कार्याणि यथा स्युः। दध्य्ऌतकाय देहि मध्व्ऌतकाय देहि उदङ्ङ्ऌतकोऽगमत्। प्रत्यङ्ङ् ऌतको ऽगमत्। चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दाः यदृच्छाशब्दाश्चतुर्थाः। अशक्तिजानुकरणार्थः। अशक्त्या कया चिद् ब्राह्मण्या ऋतक इति प्रयुक्तव्ये ऌतक इति प्रयुक्तं तस्यानुकरणं ब्राह्मण्य्ऌतक इत्याह कुमार्य्ऌतकइत्याहेति। प्लुताद्यर्थश्च ऌकारोपदेशः कर्त्तव्यः। पुनः प्लुतादयः प्लुतिद्विवचनस्वरिताः क्लृ३प्तशिखः। क्लृप्प्तः। प्रक्लृप्तः। प्लुतादिषु कार्येषु कृपेर्लत्वं सिद्धं तस्य सिद्धत्वादच्कार्याणि न सिध्यन्ति। तस्माद् ऌकारो-

---

स यदृच्छाशब्दो डित्थादि। ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिरित्यस्य वार्त्तिककारवाक्यत्वात्सूत्रकारेणानाश्रितत्वादत्र ऌकारोपदेशः कृतः। अर्थवत्सूत्रारम्भाच्चाव्युत्पन्ना यदृच्छाशब्दाः सन्तीत्यवगम्यते। गाव्यादीनां तु गवादिनिवर्तितत्वादसाधुत्वम्। ऋतकशब्दस्त्वर्थाश्रयेणैव विनियुक्त इति ऌतकशब्दस्यानिवर्तकः। अशक्तिजेति। अशक्तिजानुकरणस्य जातिशब्दत्वमिच्छन्ति। यस्मादनुक्रियमाणशब्दे या जातिः समवेता तत्संबद्धमनुकार्यमनुकरणं प्रत्याययति। न्याय्यभावादिति। ऋतकशब्दो न्याय्यः कृदन्तं नाम कुर्यादिति स्मृतावुक्तत्वात्। ऋतिः सौत्रो धातुः तत औणादिकः

ननु ऋकारस्याच्त्वे ऋऌवर्णयोः सावर्ण्याद् ऋकारेण ऌकारस्यापि ग्रहणादच्कार्यसिद्धौ किम्ऌकारोपदेशेनेत्यत आह ऋकारेति। उपदेशः कृतइति। पाणिनये शिवेनेति शेषः। वस्तुतोऽत्र तस्यानुपदेशे ऽप्रामाणिकत्वशङ्कया सवर्णविधिरपि तयोर्वक्तुमशक्य इति तदुपदेशः। सवर्णविधिद्वारकं फलमपि स्थलत्रय एवेति तत्रैव प्रयोजनोपन्यास इति बोध्यम्। ननु सन्तमसन्तं वा क्रियायोगमर्थगतमङ्गीकृत्य डित्थादीनामपि व्युत्पत्तेरर्थगतार्थरूपप्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षशब्दसत्त्वे किं मानमतआह अर्थवदिति। चिन्त्यमिदम्। बहुच्पूर्वे तस्य चारितार्थ्यात्। एतदर्थं तद्धितपदं तद्विशिष्टपरमप्रत्यय इत्युक्तेश्च पचतकीत्यादौ न दोषः। प्रत्ययश्च तद्धितभिन्न एव बहुपटवस्तिष्ठन्तीत्यादौ यं समुदायमिति न्यायेन न दोष इति कैयटाशयमन्ये। ननु ऌतकस्यासाधुत्वात्कथं शास्त्रविषयतेत्यत आह गाव्यादीनामिति। ऋतकेन ऌतकानिवृत्तौ हेतुरर्थाश्रयणेति। स्वगताक्रियारूपार्थाश्रयेणेत्यर्थः। अर्थतः सजातीयस्यैव निवृत्तिरेकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति अन्वाख्यातस्य निवर्तकमिति भावः। तद् ध्वनयन्नाह। भाष्ये। (चतुष्टयीति)। शब्दानामर्थे या प्रवृत्तिः सा प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्प्रकारचतुष्टयवतीत्यर्थः। तत्र यदृच्छाशब्दो नाम वक्त्रा स्वेच्छया संनिवेशितः स चानेकविधः। एकव्यक्तिसंनिवेशितो डित्थादिरेकस्तत्र न किंचिदतिरिक्तं प्रवृत्तिनिमित्तमानन्त्यव्यभिचारयोरभावात्। किं तु शक्यस्यैवार्थस्य विषयताद्वयेन भानन्तत्तदुत्तरत्वादेः प्रकारत्वावच्छिन्नः स एवार्थः।' यद्वा शब्दपराद्वाच्यार्थे एव त्वादिः। एवं कादिपदानां कादीनामेकत्वमते तेषु शक्तिः। ततो डित्थपदादिव शक्यार्थे एव त्वादिः। कुत्वमिति। कुरिति च पर्यायौ। अनेकत्वमते तत्तज्जात्युपलक्षिते सा। टिघुभादीनान्तु तच्छक्यानामानन्त्यात्तत्पदमेव प्रवृत्तिनिमित्तं तदेव च तदुत्तरत्वाद्यर्थः। भत्वादिपदैर्भादिसंज्ञैवोच्यते। अत एव वृद्धिसूत्रे वक्ष्यति "कुत्वं कस्मान्न भवति चोः कुः पदस्येति भत्वात्। कथं भसञ्ज्ञे"ति। अनेन च भाष्येण कुकुत्वपदयोः भत्वभसंज्ञापदयोः पर्यायत्वं स्पष्टमेवोक्तम्। सञ्ज्ञा च पदमेव। ननु चतुर्विधेष्वनुकरणशब्दः क्वान्तर्भवतीत्यतआह अशक्तिजेति। यस्मादिति। अनुक्रियमाणशब्दव्यक्तयो बह्वयः, प्रत्यभिज्ञा तु जातिनिबन्धना रूपसादृश्यनिबन्धना वेति भावः। एतेपि यदृच्छाशब्दाःस्वेच्छयैव वक्त्रा शब्दपरतया प्रयोगादित्यन्ये। प्लुत्यादिकं च गुरोरनृत इति प्लुतः अनाचि चेति द्वित्वम्। प्रपूर्वात्क्लृपेरन्तर्भावितण्यर्थात्कर्मणि क्ते गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे वर्ज्यमानस्वरेण शिष्टस्यानुदात्तत्वे . उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वम्।

पदेशः क्रियते । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । न्याय्यभावात्कल्पनं संज्ञादिषु । न्याय्यस्य ऋतकशब्दस्य तावत् कल्पनं संज्ञादिषु साधु मन्यन्त ऋतक एवासौ न ऌतक इति । अपर आह । न्याय्य ऋतकशब्दः शास्त्रान्वितो ऽस्ति स कल्पयितव्यः साधु संज्ञादिषु ऋतक एवासौ न ऌतकः । अयं तर्हि यदृच्छाशब्दो ऽपरिहार्यः । ऌफिडः ऌफिड्डश्चेति । एषोपि ऋफिडः ऋफिड्डश्च । कथम् अर्तिप्रवृत्तिश्चैवं हि लोके लक्ष्यते । फिडीफिड्डावौणादिकौ प्रत्ययौ । त्रयी च शब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दाः गुणशब्दाः क्रियाशब्दा इति । न सन्ति यदृच्छाशब्दाः । अन्यथा कृत्वा प्रयोजनमुक्तमन्यथा कृत्वा

क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापीति क्वुन्प्रत्ययः । संज्ञादिष्विति । आदिशब्देनैतद्दर्शयति जातिगुणक्रियानिमित्ता अपि शास्त्रान्विता प्रयोक्तव्या इति । सर्वशब्दव्युत्पत्तिपक्षे किमर्थंवत्सूत्रेणेति चेत् शिष्टप्रयुक्तानामेवाव्युत्पत्तिपक्षोस्तीति ज्ञापनायार्थवत्सूत्रोपादानम् । अनुकरणशब्दानामव्युत्पन्नत्वात्तदर्थं च । अपर आहेति । पूर्वमुक्तम् । ऋतक एवं न्याय्यत्वात्प्रयोक्तव्यः न तु ऌतकशब्द इति । इदानीं तु ऋतकशब्दस्यैवायमपभ्रंशोऽशक्तिजत्वात् ऌतक इत्युच्यते । अयं तर्हीति । ऋतकशब्दो ऽन्वाख्यातत्वाद्भवतु वा ऌतकशब्दस्य निवर्तकः । ऋफिड ऋफिड्ड इत्येतौ त्वनन्वाख्याताविति कथं ऌफिडऌफिड्ड इत्येतयोर्निवर्तकौ स्यातामिति भावः । एषोपीति । उणादयो बहुलमित्येवान्वाख्याताविति भावः । अर्तिप्रवृत्तिरिति । अर्तेः प्रकृतित्वेन प्रवृत्तिरित्यर्थः । न सन्तीति । अद्यत्वेपि यदा नाम क्रियते तदा प्रशस्यरूपा क्रिया गुणो वाध्यारोप्यइति भावः । अन्यथा

भनूत इति निषेधस्तु न कदिदल्हदिदिति पृथगनुबन्धकरणेन क्वचित्परस्पराग्रहणज्ञापनात् । न्याय्यइति । सञ्ज्ञात्वेन कल्पयितुमिति शेषः । तत्र हेतुमाह कृदन्तमिति । प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेनान्वाख्यातत्वमेव न्याय्यत्वमित्याशयेन शङ्कते सर्वशब्देति । शिष्टप्रयुक्तत्वमपि न्याय्यत्वमिति परिहारः । न च तस्यैव प्रयोगे ऌतकशब्दो बाधकोपि न स्यादिति वाच्यम् बाधकत्वे ऽप्यसाधुत्वान्न शास्त्रीयकार्यनिमित्तत्वमित्याशयात् । तद् ध्वनितं भाष्ये "साधु मन्यन्त" इति ग्रन्थेन । ऋतक एवासाविति । ऋतकशब्दप्रतिपाद्य एवासौ न ऌतकशब्दप्रतिपाद्य इत्यर्थः । इदानीं त्विति । भाष्ये (कल्पयितव्य) इत्यस्य विनियुक्तत्वेन ज्ञेय इत्यर्थः । साधु ऋतक एव नामत्वेन कृतो न ऌतकः । अशक्त्या तु तथोच्चारणमित्यपभ्रंशत्वान्न शास्त्रविषय इति भावः । अशक्तिजत्वादिति । जिह्वापाटवजत्वादित्यर्थः । एवञ्चासाधुरेवेति भावः । ऌतकाद् ऌफिडवैषम्यं दर्शयति ऋतकशब्दइति । ऌतकशब्दस्येति । अनन्वाख्यातस्येत्यादिः । फिडफिड्डयोरुणादिष्वदर्शनादाह उणादयइति । बाहुलकसिद्धावेतावित्यर्थः । अर्त्तिप्रवृत्तिश्चैवेति । तथा च फिडफिड्डयोः स एव प्रकृतिर्न तु ऌ इति धात्वन्तरं कल्प्यम् । संज्ञासु धातुरूपाणीति तु अनादिशिष्टप्रयोगसाधने उपायमात्रं न त्वाधुनिकक्रियमाणसञ्ज्ञानुग्राहकमिति भावः । एवञ्च देशभाषानुसारेण क्रियमाणं कूची मञ्चीत्याद्यसाधु शास्त्राविषयश्चेत्युक्तम् । अर्त्तेरिति । यतस्तस्य लोके प्रवृत्तिर्लक्ष्यतेऽतः फिडादिप्रकृतित्वेनापि तस्यैव प्रवृत्तिरित्यर्थः । एवं यदृच्छाशब्दानङ्गीकृत्य शास्त्रान्वितानां क्वचिच्छिष्टप्रयुक्तानामेव यत्र कुत्र चित्सञ्ज्ञात्वेन विनियोगो नान्येषामित्येवं ऌतकऌफिडादीनां शास्त्रविषयत्वाभावान्न तदर्थं ऌकारोपदेश इत्युक्तम् । इदानीं न सन्त्येव यदृच्छाशब्दा इति पक्षावष्टम्भेन तदर्थत्वं प्रत्याचष्टे । भाष्ये (त्रयी चेति) चेनेदं ध्वनितम् । नन्वेवं डित्थादीनां क्वान्तर्भावोत आह अद्यत्वेपीति । एवञ्च सर्वेपि व्युत्पन्नाः क्रियादिशब्दा एवेति भावः । प्रशस्यरूपेति । अत्यन्तप्रशंसायोग्येत्यर्थः । एवञ्च येषां क्रियागुणादिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वन्तेषां क्रियाद्यारोपेणार्थबोधकत्वमिति तात्पर्यम् । यद्वा पूर्वपूर्वडित्थादिगतप्रशस्तगुणक्रियारोपेण तत्प्रवृत्तिनिमित्तक एव डित्थादिभ्यो बोधः । आद्ये डित्थे तु तद्व्यक्तेरेव विषयताद्वयेन भानमिति सैव प्रवृत्तिनिमित्तमपीति तस्य भाव इति सूत्रे-

परिहारः। सन्ति यदृच्छाशब्दा इति कृत्वा प्रयोजनमुक्तं न सन्तीति परिहारः। समाने चार्थशास्त्रान्वितोऽशास्त्रान्वितस्य निवर्तको भवति तद्यथा। देवदत्तशब्दो देवदिण्णशब्दं निवर्तयति। न गाव्यादीन्। नैष दोषः। पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्ति। अनुकरणं शिष्टाशिष्टप्रतिषिद्धेषु यथा लौकिकवैदिकेषु। अनुकरणं हि शिष्टस्य साधु भवति। अशिष्टप्रतिषिद्धस्य वा नैव तद्दोषाय भवति नाभ्युदयाय। यथा लौकिकवैदिकेषु। यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु। लोके तावद्। य एवमसौ ददाति य एवमसौ यजते य एवमसावधीतइति तस्यानुकुर्वन् दद्याच्च यजेत चाधीयीत च सोप्यभ्युदयेन युज्यते। वेदेपि य एवं विश्वसृजः सत्राण्यध्यासतइति तेषामनुकुर्वन् तद्वत्सत्राण्यध्यासीत सोप्यभ्युदयेन युज्यते। अशिष्टप्रतिषिद्धं यथा। य एवमसौ हिक्कति य एवमसौ हसति य एवमसौ कण्डूयतीति तस्यानुकुर्वन् हिक्केच्च हसेच्च कण्डूयेच्च नैव तद्दोषाय स्यान्नाभ्युदयाय। यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति एवमसौ सुरां पिबतीति तस्यानुकुर्वन् ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोपि मन्ये पतितः स्यात्। विषम उपन्यासः। यश्चैवं हन्ति यश्चानुहन्ति उभौ

कृत्वेति। अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणाचार्योपदिष्टऌकारः। वार्तिककारस्तु व्युत्पत्तिपक्षाश्रयणेन प्रत्याचष्ट समाने चेति। इह च भिन्नार्थत्वं, ऌतकशब्दो हि यदा संज्ञात्वेन विनियुज्यते क्व चित् पिण्डे तदा तच्छब्दरूपाध्यासः ऋतके तु विपर्ययः भिन्नस्वरूपौ चेतौ शब्दौ इति भावः। पक्षान्तरैरपीति। यथा द्रव्यपक्षे सरूपाणामित्यस्यारम्भः जातिपक्षे तु प्रत्याख्यानं एवमस्यापीत्यर्थः। अव्युत्पन्नसंज्ञाशब्दपक्षेपि पारम्पर्यागताः शिष्टप्रयुक्ता एव संज्ञाः कर्तव्याः। प्रयोजनान्तरमपि वार्तिककारः प्रत्याचष्ट अनुकरणमिति। अनुकार्यस्य दुष्टत्वात् अनुकरणस्यापि दुष्टत्वं मन्यते सुरापानानुकरणवत्। विषम इति। न ह्यनुकार्यस्य दोषेणानुकरणस्य दुष्टत्वमिति दर्शयति। यश्चेति। विहितक-

---

भाष्ये उपपादयिष्यते। अव्युत्पत्तीति। सञ्ज्ञाशब्दा अव्युत्पन्ना इति पक्षाश्रयणेनेत्यर्थः। आचार्येणेति। शिवो वेदपुरुषो वात्राचार्यः। एवञ्च यदृच्छाशब्दसद्भावाश्रयेण प्रयोजने उक्ते तदनाश्रयणेन तत्प्रयोजननिराकरणमयुक्तमिति भावः। ऋतकशब्द ऌतकशब्दस्य साधुत्वाभावकल्पक इत्याद्यं दूषणमप्ययुक्तमित्याह। भाष्ये [समाने चेति] तत्रार्थशब्दः प्रवृत्तिनिमित्ताभिप्राय इत्याह इह चेति। तच्छब्दस्वरूपस्य व्यक्तिस्वरूपस्य वार्थे प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाध्यास इत्यर्थः। विपर्ययइति। क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। भिन्नस्वरूपौ। भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तौ। यदि तु ऋतकोपि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तविपर्ययः। व्यक्तेरेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति पक्षे ऋतकसङ्केतविषयव्यक्तेर्ऌतकसङ्केतविषयव्यक्तिर्भिन्नैवेति तद्विपर्ययोस्त्येवेति बोध्यम। भाष्ये समाधत्ते। [पक्षान्तरैरपीति]। जातिपक्षे त्विति। यत्तु अक्षादिनानार्थानामेकशेषाय तत्पक्षेप्यावश्यकमिति तत्तु जातिगतजातिस्वीकारेण परिहृतम्। पक्षन्तरैरपि परिहारा भवन्तीति वार्तिककृतैवमुक्तम्। वस्तुतश्चतुष्टयीपक्षेपि दोषपरिहारः सुकरः। यदुक्तम्। ऋतको न ऌतकनिवर्तके इति मा भूत्तस्य निवर्त्तकत्वं, शिष्टप्रयोगाभावात्तु तन्निवृत्तिः। न्याय्यत्वमपि वार्त्तिके शिष्टप्रयुक्तत्वमेवेत्यभिसन्धाय भगवतानुक्तमपि स्वयं मन्दबुध्यनुग्रहाय स्फुटमाह अव्युत्पन्नेति। पारम्पर्यायाताः। अनादयः। एवञ्च शिष्टाप्रयुक्तयदृच्छाशब्दा असाधुत्वेन शास्त्राविषया इति भाष्यतात्पर्यम्। यत्तु चतुष्टयीति पक्षे ऌतकादीनां डित्थादिवच्छास्त्रविषय-

तौ हतः। यश्चापि पिबति यश्चानुपिबति उभौ तौ पिबतः। यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति एवमसौ सुरां वा पिबतीति तस्यानुकुर्वन् स्नातानुलिप्तो माल्यगुणकण्ठः। कदलीस्तम्भं छिन्द्यात्पयो वा पिबेत् न स मन्ये पतितः स्यात्। एवमिहापि यं एवमसावपशब्दं प्रयुङ्क्ते इति तस्यानुकुर्वन्नपशब्दं प्रयुञ्जीत सो ऽप्यपशब्दभाक् स्यात्। अयं त्वन्योपशब्दपदार्थकः शब्दो यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः। न चापशब्दपदार्थकः शब्दोपशब्दो भवति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। यो हि मन्यते ऽपशब्दपदार्थकः शब्दोपशब्दो भवतीति। अपशब्द इत्येव तस्यापशब्दः स्यात्। न चैषोपशब्दः। अयं खल्वपि भूयोनुकरणशब्दो ऽपरिहार्यः यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः। साध्ल्लृकारमधीते मध्ल्लृकारमधीतइति। कस्थस्य पुनरेतदनुकरणम्। क्लृपिस्थस्य। यदि क्लृपिस्थस्य। क्लृपेश्च लत्वमसिद्धं तस्यासिद्धत्वादृकारएवा-

---

रणाद्धर्मोत्पत्तिः प्रतिषिद्धाचरणाच्चाधर्मोत्पत्तिः। न त्वनुमानेन धर्माधर्मयोर्व्यवस्थितिं मन्यते। सुरापानादौ तु तस्य एव क्रियाया अनुष्ठानात्सादृश्याभावान्नास्त्यनुकरणत्वम्। दानादीनां स्मार्तत्वाल्लौकिकत्वमुच्यते। स्नातानुलिप्त इति। स्वस्थचित्तत्वं दर्शयति। अस्वस्थेन हि चित्तेन अकार्यं क्रियते। माल्यगुणकण्ठ इति। लोकमध्ये प्रकाशते इत्यर्थः। अकार्यं ह्यप्रकाशं क्रियते। तत्र लृतकशब्दोपि यदा ऋतकार्थे प्रयुज्यते तदापशब्दः। यदा त्वनुकार्यं प्रत्याययति यदा साधुरेव। अर्थभेदात्। अस्वगोण्यादिवत्। अपशब्द इत्येवेति। अस्य हि गाव्यादयो ऽपभ्रंशा वाच्याः। भयमिति। असाधोरनुकरणमित्येतदप्यत्र नास्तीति भावः। भवेदिति। प्रयोगस्थस्येदमनु-

---

त्वमेवेत्यस्माद्भाष्याल्लभ्यत इति, तत्र पक्षभेदेनैकस्य शास्त्राविषयत्वतद्विषयत्वाङ्गीकारे नवेति सूत्रस्य भाष्यविरोधात्। टिघुभादीनां पाणिन्यादिशिष्टप्रयुक्तत्वेन साधुत्वाच्छास्त्रविषयत्वेपि अन्येषान्तद्विषयत्वे मानाभावाच्च। किं च साध्वसाधुबहिर्भूतानामपि शास्त्रविषयत्वे साध्वनुशासने ऽस्मिन् शास्त्रे इति तत्र तत्र भाष्योक्त्यसङ्गतिः। किं च शास्त्रविषयत्वमथ तद्व्यङ्ग्यसाधुत्वाभाव इत्यशक्यमिति दिक्। अनुकरणं शिष्टस्य वा अशिष्टाप्रतिसिद्धस्य वा भवति तत्राद्यं साधु अन्त्ये न दोषाय नाप्यभ्युदयायेति भाष्ये ऽन्वयः। अर्थात्प्रतिषिद्धानुकरणस्य दुष्टत्वं बोध्यम्। ननु शिष्टानुकरणं नासाधु अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा नासाधु। आद्यस्याभ्युदयजनकत्वाद् अन्त्यस्याभ्युदयाजनकत्वेपि दोषाजनकत्वात्। एवञ्च प्रकृते किमायातमत आह अनुकार्यस्य दुष्टत्वादिति। अर्थलब्धं तदादाय प्रकृतोपयोग इत्यर्थः। अत एव भाष्ये तद्दृष्टान्तेनोपपादयिष्यति। [यस्तु खल्विति]। एवञ्चासाध्वनुकरणस्यासाधुत्वाच्छास्त्राविषयत्वात्तदर्थता लृकारोपदेशस्य न युज्यत इति भावः। भाष्ये [यजेत वेति]। यागोऽत्र स्मार्त्तो ग्राह्यः। सादृश्याभावादिति। न चैकजातीयेष्वपि व्यक्तिभेदेन सादृश्यसम्भवः। सुरापानत्वादेरेव तादृशस्थले सादृश्येन तदतिरिक्तसादृश्याभावादित्याशयात्, तदाह नास्त्येवेति। दानादीनां कथं लौकिकत्वेनोपन्यासो ऽतआह। स्मार्त्तत्वादिति। अस्वस्थेनेति। आस्तिकत्वे सत्यपीति भावः। माल्यगुणकण्ठ इति। मालायां साधूनि माल्यानि पुष्पाणि तैर्युक्तो गुणः सूत्रं कण्ठे यस्येत्यर्थः। गड्वादित्वात्परनिपातः। अकार्यं हीति। इह लोके भीरुणेत्यर्थः। भाष्ये प्रयोजनप्रत्याख्यानवादी शङ्कते। [एवमिहापीति]। प्रयोजनवादी समाधत्ते। [अयन्त्वन्यइति] अर्थभेदेन साधुत्वे दृष्टान्तमाह अस्येति। अस्य हीति। एवञ्च तत्तदर्थे व्याकरणाननुगतत्वमपशब्दत्वमिति भावः। भाष्ये तुष्यतु दुर्जनन्यायेन साध्वनुकरणार्थत्वमॢकारोपदेशस्याह। [अयं खल्वपीति]। यद्यप्यर्थशून्यवर्णानां न साधुत्वं तथापि वर्णात्कारविधानेन तेषां साधुत्वमिति भावः। भवेत्तदर्थेनेति। तदर्थेन क्लृपिस्थलृकारार्थेन लृकार

च्कार्याणि भविष्यन्ति । भवेत्तदर्थेन नार्थः स्यात् । अयं त्वन्यः क्लृपिस्थपदार्थकः शब्दः यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । इदमवश्यं कर्तव्यम् । प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति । किं प्रयोजनम् । द्विः पचन्त्वित्याह । तिङ्ङतिङ इति निघातो यथा स्यात् । अग्नी इत्याह । ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञा भवतीति प्रगृह्यसंज्ञा यथा स्यात् । यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते । अपशब्द एवासौ भवति कुमार्य् लृतक इत्याह ब्राह्मण्यॢतक इत्याह । अपशब्दो ह्यस्य प्रकृतिः । न चापशब्दः प्रकृतिः । न ह्यपशब्दा उपदिश्यन्ते । न चानुपदिष्टा प्रकृतिरस्ति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्लुत्यादयः । एकदेशविकृतमनन्यवद् भवतीति प्लुत्यादयोऽपि भविष्यन्ति । यद्येकदेशविकृमनन्यवद् भवतीत्युच्यते । राज्ञः क च । राजकीयम् । अल्लोपोऽन इति लोपः प्राप्नोति । एकदेशविकृतमनन्यवत् षष्ठीनिर्दिष्टस्य । यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते,

---

करणम् । प्रयोगे च नास्ति पूर्वत्रासिद्धमिति भावः । प्रकृतिवदिति । तत्र यथा क्लृपेर्लत्वस्यासिद्धत्वादृकारद्वारेण लृकारस्याच्कार्यं तथानुकरणस्यापीत्यर्थः । द्विरिति । पचन्तु पचन्त्विति केनचिदुक्ते द्विःपचन्त्वित्यनुकरणम् । एतच्च क्रियासाधनाद्यनभिधानात्तिङन्तं न भवति । एवमग्नी इत्यनुकरणं द्व्यर्थानभिधानान्न द्विवचनान्तम् । ननु गम्लृ सृप्लृ इत्यादिस्थस्य यदानुकरणं तदा कथं प्रकृतिवद्भावः । द्युताद्यॢदित इति ऌकारे परतो यणादेशकरणादित्संज्ञानुवादाच्च धात्वनुबन्धस्य ऌकारस्याच्कार्याण्यनुमीयन्ते । ततस्तदनुकरणस्य सिद्धः प्रकृतिवद्भावः न चापशब्द इति । सिद्धान्तवादी प्रकरणाद्धि शास्त्रीयप्रकृतिराश्रीयते । शास्त्रनिबन्धनं च कार्यमतिदिश्यते । अपशब्दश्च न शास्त्रीया प्रकृतिरनुपदिष्टत्वात् । न चापशब्दत्वं शास्त्रीयं कार्यं नापि तदतिदेष्टुं शक्यम् । न हि साधोरसाधुत्वातिदेशो युक्तिमान् । एवं भाष्यकारेणाशक्तिजानुकरणार्थत्वम्लृकारोपदेशस्य स्थापितम् एकदेशविकृतस्येति । ऋकाररेफभागस्य ले कृते स एव ऋकार इति प्रत्यभिज्ञानादिति भावः । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । राज्ञः क चेत्यत्र राजन्शब्दः षष्ठीनिर्दिष्टः न त्वन् इति लोपा-

---

स्योपदेशेन प्रयोजनं न भवति । एवं यद्यपि भवेत्तथापि तदनुकरणार्थेनार्थ इत्यर्थः । ननु क्लृपिस्थस्यासिद्धत्वात्कथं तदनुकरणमत आह प्रयोगस्थस्येति । प्रयोगे अनुकरणप्रयोगे शास्त्रे तदीयकार्ये वा ऽसिद्धत्वं पौर्वापर्यस्य तत्रैव संभवान्न चैवं प्रकृत इति भावः । ऋकारद्वारेणेति । ऋकारबुद्ध्येत्यर्थः । भाष्ये (द्विःपचन्त्विति) पचन्त्विति द्विराहेत्यन्वयः । असत्यतिदेशे तिङन्तत्वाभावे हेतुमाह एतच्चेति । द्व्यर्थेति । एतदर्थमेव द्विवचनमित्यन्वर्थसञ्ज्ञाकरणम् । नन्विति । एवञ्च पाठाभावे मूलस्यैवाच्त्वाभावात्कथं तदनुकरणेऽच्कार्यमिति तदर्थउपदेश आवश्यक इति भावः । अनुमीयन्त इति । इदं चिन्त्यम् । आनुमानिकवचनेन कृतस्य वर्णस्य प्रत्याख्यानायोगात् । तस्माद्गम्ल इत्यादिस्थलृकारो धर्माजनकत्वान्न साधुरिति वक्तुं युक्तम् । एवञ्चाशक्तिजानुकरणेति वार्त्तिके ऽशक्तिजपदं व्यर्थमिति कैयटतात्पर्यम् । एवं साध्वनुकरणार्थत्वे ऌकारोपदेशस्य प्रकृतिवदित्याश्रयणेन खण्डिते तेनैवाशक्तिजानुकरणार्थत्वमपि खण्डयति पूर्वपक्षी । भाष्ये (यदि प्रकृतिवदिति) । ननु मा भूदपशब्दोपदेशः प्रकृतित्वन्तु कथं नेत्यत आह प्रकरणादिति । अतिदेशस्य शास्त्रीयत्वमनेन दर्श्यते । तत्र च प्रत्यासत्त्या शास्त्रीयप्रकृत्यादेरेव ग्रहणमुचितमिति भावः । उपलक्षणं भाष्यमित्याह शास्त्रनिबन्धनं चेति । नापि तदतिदेष्टुमित्यादि चिन्त्यम् । अब्राह्मणे । ब्राह्मणत्वाद्यतिदेशवत्संभवादिति काश्चित् । तदेवमिति । अशक्तिजस्य शास्त्रीयप्रकृतित्वाभावान्न तदनुकरणे ऽतिदेशप्रवृत्तिरित्यपशब्दत्वाभावादच्कार्यसिध्यर्थम् लृकारोपदेश इत्यर्थः । इदानीं प्लुत्याद्यर्थत्वं तस्य परिहरति । भाष्ये [एकदेशेति] । रेफ-

क्लृ३ प्तशिख इति प्लुतो न प्राप्नोति, न ह्यत्र ऋकारः षष्ठीनिर्दिष्टः । कस्तर्हि । रेफः । ऋकारोऽप्यत्र षष्ठीनिर्दिष्टः । कथम् । अविभक्तिको निर्देशः । कृप उः रः लः कृपो रो ल इति । अथ वा पुनरस्तु अविशेषेण । ननु चोक्तं राज्ञः क च राजकीयम् । अल्लोपोन इति प्राप्नोतीति । नैष दोषः । वक्ष्यत्येतत् श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तस्य ग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमिति । तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते । अल्लोपोनः नकारान्तस्येति । इह तर्हि क्लृ ३ प्तशिखः । अनृत इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । ऋवत्प्रतिषेधाच्च । ऋवत्प्रतिषेधाच्चैतत्सिध्यति । गुरोरऋवत इति वक्ष्यामि । यद्यऋवत इत्युच्यते । होतृ ऋकारः होतृ ३ कारः । अत्र न प्राप्नोति । गुरोरऋवतः ह्रस्वस्येति वक्ष्यामि । स एष सूत्रभेदेन लृकारोपदेशः प्लुत्याद्यर्थः सन् प्रत्याख्यायते सैषा महतो वंशस्तम्बाल्लटवानुकृष्यते ॥

भावः । यद्येवं कृपो रो ल इत्यत्रापि ऋकारः षष्ठ्या न निर्दिष्ट इत्यनन्यत्वं न प्राप्नोतीत्याह यदीति । अथ वेति । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति नापेक्ष्यते । नकारान्तस्येति । न च राजन्शब्दः कादेशे कृते नकारान्तो भवति श्वेव पुच्छे छिन्ने न पुच्छवानिति भावः। अऋवत इति। ऋोऽस्यास्ति नित्यमिति नित्ययोगे मतुप् । तेन ऋकार एव ऋवान् न तु वर्तक इत्यादावकारः । न ऋवान् अऋवानिति समासः । नित्ययोगप्रतिपादनाय बहुव्रीहिर्न कृतो गुरोरस्येति । ह्रस्वस्येति । तेन ह्रस्वस्यैव ऋवतः प्लुतनिषेधो न दीर्घस्य । वार्तिककारस्य लृकारप्रत्याख्यानं निष्प्रयोजनमित्याह सैषेतिः ॥२॥

भागस्येति । वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति पक्षे इत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानादिति । एवञ्च छिन्नपुच्छश्वदृष्टान्तेन लोकन्यायासिद्धमस्य ऋत्वमित्यर्थः । व्याख्यानभाष्ये [अनन्यवद्] इत्यस्यान्यवन्नेत्यर्थः । अन्यसादृश्यस्यापि निषेधे तत्त्वं दृढीकृतम् । सिद्धान्त्येकदेशी वर्ति दृष्ट्वा स्थानिवत्सूत्रमनेनोपन्यस्तमित्याशयेनाह षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । तत्संबन्ध्येकदेशविकृतमादेशरूपमित्यर्थः । नन्वल्लोपो न इत्यत्रानपि षष्ठीनिर्दिष्ट एवेत्यत आह राज्ञइति । येन विकारेण यस्य विकृतस्य यद्रूपमेकदेशविकृतन्यायेन प्राप्यते तद्रूपावच्छिन्नस्य तेन रूपेण तद्विकारविधौ षष्ठीनिर्दिष्टस्येति तदर्थ इति भावः । भाष्ये [प्लुतो न प्राप्नोतीति] । द्विर्वचनादेरप्युलक्षणम् । कस्तर्हि रेफ इति स्ववयवषष्ठीति भावः । कृपेरेफस्य लस्तदवयवऋकारस्य च लृकारघटित आदेश इत्यर्थः । स्थानिनिर्देश एव तादृशादेशकल्पक इति भावः । एतेन तस्यावयवषष्ठ्यन्तत्वेन स्थानषष्ठीनिर्दिष्टत्वाभावादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् । ननु स्थानिवत्सूत्रे हि तथा, प्रकृते च न तेनातिदेश उच्यते । किं तु छिन्नपुच्छश्वदृष्टान्तेन प्रत्यभिज्ञया ऽनन्यत्वमुच्यते तत्र षष्ठीनिर्दिष्टस्येति वक्तुमेवाशक्यमित्याशयेनाह । भाष्ये (अथवेति) ननु आदेशत्वमेवकदेशविकृतन्यायेन नकारान्तत्वमपि कुतो नेत्यत आह न च राजनिति । एकदेशपदेन संसम्बन्धिकतयोपस्थितावयविधर्म एव विकारविशिष्ट आरोप्यते न त्ववयव एव लोकव्यवहारादिति भावः । भाष्ये (इह तर्हीति) । एकदेशविकृतन्यायेन ऋत्वादिति भावः । रोऽस्यास्तीति । इदं चिन्त्यम् । तदवयववादावेव मत्वर्थो नानन्तराद्राविति वर्तक इत्यादौ ऋवत्वस्योपपादयितुमशक्यत्वान्नित्ययोगपर्यन्तधावनफलमिति । भाष्ये (सएष इति) । प्लुत्याद्यर्थं विद्यमानलृकारोपदेशो ऽऋवतो ह्रस्वस्येति गुरुन्यासरूपसूत्रभेदेन प्रत्याख्यायत इति यत्तदयुक्तमित्यर्थः । कुत इत्यत आह । सैषेति । यतः सैषा प्रत्याख्यानात्मिका उक्तिर्महतो वंशस्तम्बाल्लट्वानुकर्षाभिन्नेत्युक्ते यथा महतो वंशस्तम्बाल्लट्वानुकर्षणमयुक्तमेवम् लृकारप्रत्याख्यानमिति गम्यते । तदाह । निष्प्रयोजनमिति । सूत्रभेदपरिकल्पनं विना क्लृप्तशिखे प्लुतसाधनस्याशक्यत्वान्निष्प्रयोजनमित्यर्थः । वंशस्तम्बादिति । ल्यब्लोपे पञ्चमी । तमवलम्ब्येत्यर्थः । लट्वा पक्षिविशेषः फलविशेषो वा । तदर्थं बह्वायाससाध्यमल्पफलं न युक्तं तथा लृकारोपदेशप्रत्याख्यानमपीत्यर्थः ॥२॥

एओङ्॥३॥ ऐऔच्॥४॥ इदं विचार्यते। इमानि सन्ध्यक्षराणि तपराणि वोपदिश्येरन्। एत् ओतङ्। ऐत् औत् च् इति। अतपराणि वा यथान्यासमिति। कश्चात्र विशेषः। सन्ध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणम् *सन्ध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणं कर्तव्यम्। प्लुत्यादिष्वज्विधिः *। प्लुत्यादिष्वजाश्रयो विधिर्न सिध्यति। गो३ त्रात नौ३ त्रात इत्यत्रानचि च अच उत्तरस्य परो द्वे भवत इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति। इह प्रत्यङ्ङै३ तिकायन उदङ्ङौ३ पगव इति अचीति ङमुडागमो न प्राप्नोति। प्लुतसंज्ञा च *। प्लुतसंज्ञा च न सिध्यति। ऐ ३ तिकायन। औ ३ पगव। ऊकालोज् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञा भवतीति प्लुतसंज्ञा न प्राप्नोति। सन्तु तर्ह्यतपराणि। अतपरएच इग्घ्रस्वादेशे *। यद्यतपराणि एच इग्घ्रस्वादेशइति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। एचो ह्रस्वादेशशासनेष्वर्द्ध एकारो ऽर्द्ध ओकारो वा मा भूदिति। ननु च यस्यापि तपराणि तेनाप्येतद्वक्तव्यम्। इमावैचौ समाहारवर्णौ मात्रावर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोः तयोर्ह्रस्वादेशशासनेषु कदा चिदवर्णः स्यात् कदाचिदिवर्णोवर्णौ मा

एओङ् ॥ ऐऔच् ॥ इदं विचार्यते इति। तपरातपरसन्ध्यक्षरोपदेशो विचार्यते इत्यर्थः। तत्रोपदिश्येरन्नित्यत्रासत्त्वभूता यद्यपि क्रियाभिधीयते तथापि बुद्ध्या परामृष्टा सत्त्वरूपतामापादिता विचारक्रियायां कर्मभावमनुभवति। यथा पश्य मृगो धावतीति सरणं दर्शने। कश्चात्रेति। कार्ये को विशेष इति प्रश्नः। तपरोपदेशश्चेदिति। यद्यप्युपदेश उच्चारणं तथापि तपरोपदेशफलं चेदस्ति ततस्तपरोच्चारणं कर्तव्यमित्यर्थः। सन्ध्यक्षराणीत्यन्वर्था पूर्वाचार्यसंज्ञा सन्धीयमानावयवत्वात्। प्लुत्यादिष्विति। प्लुतमभ्युपगम्याच्कार्याणि न सिध्यन्तीत्युच्यते। प्लुत एव न प्राप्नोतीति दर्शयितुमाह प्लुतसंज्ञा चेति। त्रिमात्रस्याचः प्लुतसंज्ञा विधीयते तपरत्वे च त्रिमात्रस्याग्रहणादच्त्वाभावः तत्रैचां प्लुतो विधीयमान इकारोकाराभ्यां गृहीत ईकार ऊकारश्च स्यात्। अतपर इति। असतर्हि तपरत्वे एकारौकाराभ्यां मात्रिकयोरर्द्धैकारार्द्धौकारयोर्ग्रहणादच्त्वाद्ध्रस्वत्वाद्विधानं स्यादिति सूत्रं कर्तव्यम्। तपरत्वे तु तयोरग्रहणात्प्राप्त्यभावः। ननु चेति। सूत्रारम्भं प्रति न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः। अतपरत्वे एच इति वक्तव्यं तपरत्वे त्वैच इति। ऐचोर्विश्लिष्टावर्णत्वात्संश्लिष्टावर्णावर्द्ध एकारो ऽर्द्ध

ऐओङ्॥३॥ ऐऔच्॥४॥ विचार्यत इति। क्त्वाचिन्तान्यायेनायं विचार इति बोध्यम्। इदंपदार्थमाह। तपरेति। असत्त्वभूतेति। एवञ्चेदमा परामर्शोऽनुपपन्न इति भावः। बुद्ध्या परामृष्टेति। उपदेशपदार्थभूतेत्यर्थः। कर्मभावमिति। इदंपदवाच्यत्वेनेति भावः। यथेति। इदं चिन्त्यम्। सकर्तृकर्मेतरकारकाभाववत्त्वस्यैवासत्त्वपदार्थत्वात्। पक्षद्वये स्वरूपवैलक्षण्यस्यानुभवसिद्धत्वेन तद्विषयः प्रश्नो ऽनुचितो ऽतआह कार्ये इति। भेदाभावादुद्देश्यविधेयभावोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य परिहरति यद्यपीत्यादि। फलञ्चादिति। संप्रदाने घञिति भावः। फलस्यैव करणत्वविवक्षया करणे घञित्यन्ये। सन्धीयमानावयवत्वादिति। अइउणिति शिष्यमाणवर्णसदृशावयवसन्धानेनास्य निष्पन्नत्वादित्यर्थः। भाष्ये प्लुतिग्रहणं त्रिमात्रपरम्। आदिना चतुर्मात्रग्रहणम्। नन्वीमभ्यादाने इत्यादिनान्तरतमपरिभाषासंस्कृतनैजूरूपप्लुतविधानादनच्त्वेपि तेषां प्लुतसंज्ञा भविष्यतीत्यत आह तत्रैचामिति। ताभ्यामपि तेषां यथाकथंचिदान्तरतम्यसत्त्वादिति भावः। भाष्ये (अर्धएकारइति)। मात्रिकत्वेनार्धत्वम्। समांशवाचिनोपि पुंस्त्वमेतद्भाष्यप्रामाण्यात्। भाष्ये [तेनाप्येतद्वक्तव्यम्] इत्यत्र एतच्छब्देन नियामकं सूत्रं परामृश्यते सूत्रन्यायभेदेपि गुरुलाघवतो विशेषो नास्तीत्याह सूत्रारम्भं

कदा चिदवर्णं भूदिति । प्रत्याख्यायते एतत् । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति । यदि प्रत्याख्यानपक्षः इदमपि प्रत्याख्यायते सिद्धमेङः सस्थानत्वादिति । ननु चैङः सस्थानतरावर्द्ध एकारो ऽर्द्ध ओकारः । न तौ स्तः । यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत् । ननु च भोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीया अर्द्धमेकारमर्द्धमोकारं चाधीयते । सुजाते ए अश्व सूनृते । अध्वर्यो ओ अद्रिभिः सुतम् । शुक्रं ते ए अन्यद्यजतं ते ए अन्यदिति । पारिषदकृतिरेषा तत्रभवतां नैव हि लोके नान्यस्मिन् वेदे ऽर्द्ध एकारोऽर्द्ध ओकारो वास्ति । एकादेशे दीर्घग्रहणम् * । एकादेशे दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् । आद्गुणो दीर्घो वृद्धिरेचि दीर्घ इति । किं प्रयोजनम् । आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः, खट्वा उदकं खट्वोदकं, खट्वा ईषा खट्वेषा, खट्वा ऊढा खट्वोढा, खट्वा एलका खट्वैलका, खट्वा ओदनः खट्वौदनः खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः, खट्वा औपगवः खट्वौपगव इति । तत्तर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । अकः सवर्णे, एको भवति । ततो

ओकारौ न भवतः । ऐचोश्चेति । अर्द्धमात्रावर्णस्याध्यर्द्धमात्रेवर्णोवर्णयोः । भूयसा च व्यपदेशो मल्लग्रामादिवदितीकारोकारावेव भविष्यतः । सिद्धमेङ इति । अर्द्धैकारार्द्धौकारौ न स्तः । तत्र तालव्य एकार ओष्ठ्य ओकार इति तयोः स्थाने इकारोकारावेव भविष्यतः । तावेवेति । ताभ्यामुपदिष्टाभ्यां दीर्घप्लुतयोरपि ग्रहणं सिध्यतीति भावः । गुणसंज्ञायां तु दीर्घावेकारौकारौ निर्देश्यौ । सुजाते इति । अन्तःपानस्थस्याव्ययस्याकारस्यार्द्धमेकारमोकारं च विदधति । पारिषदकृतिरिति । गीतिवशात्तयोच्चारणमित्यर्थः । आन्तर्यत इति । अन्यस्यासम्भवादिदमत्र नास्ति प्लुतश्च विषये स्मृत इत्यर्थः । अस्येक इति । प्रथमयोरिति सिद्धे एतदपि किमर्थमुच्यते इति चेद् वा छन्दसीत्यत्रानुवृत्त्यर्थम् । तस्मात्

प्रतीति । विश्लिष्टेति । उपलभ्यमानेत्यर्थः । संश्लिष्टेति । स्पष्टमनुपलभ्यमानेत्यर्थः । एवं चैङ्विषये नावर्णप्राप्तिः अर्धैङोस्तु तपरनिर्देशे ऽनच्त्वाद् ह्रस्वत्वमेव नेति भावः । एङोः शुद्धतालव्यत्वमेवेति न तयोः स्थाने ऽवर्णप्राप्तिरिति तत्त्वम् । सांश्लिष्टावर्णाविति । कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । भाष्ये (प्रत्याख्यायत एतदिति) । एतत् । ऐज्विषयमेच इगिति सूत्रम् । वर्त्तमानसामीप्ये लट् । भूयसा चेति । तद्द्वारकभूयःस्थानसाम्यादित्यर्थः । भाष्ये (इदमपीति) । एङ्विषयमपीत्यर्थः । स्थानत्वादिति । इकारोकाराभ्यां समानस्थानत्वादित्यर्थः । तदाह । तालव्य इति । तालव्य एवेत्यर्थः । इदञ्च मतमष्टमेपि भाष्ये स्पष्टम् । शब्दपरविप्रतिषेधेनोत्तरभागसदृश इति विवरणोक्तं तु चिन्त्यम् । अन्तरङ्गत्वेन पूर्वसदृशस्यैवापत्तेः । स्पष्टञ्चेदं नित्यः परयणादेश इत्यादिना ऽचः परस्मिन्नित्यत्र भाष्ये । भाष्ये (तावेवेति) । लाघवादिति भावः । ग्रहणमिति । प्रदेशेष्विति शेषः । नन्वेवं मात्रिकयोरेव गुणसंज्ञा स्यादत आह गुणेति । एवमपि अत्र ह्रस्वपाठे ऽर्धमात्रा लाघवं भवति । अकारस्यार्धमिति । सुजाते ए अश्वेति अकारलेखस्तु प्रामादिकः । शास्त्रविशेषाध्यायिनां समवायः परिषत् पर्षद्वा तत्र भवाकृतिरित्यर्थः । तदेवमतपरतपरवादिमतसाधारण्येनैच इगितिसूत्रस्य कर्त्तव्यताकर्त्तव्यते उपपाद्यातपरवादिमते ऽसाधारणदूषणमाह । भाष्ये (एकादेशे इति) एकः पूर्वपरयोर्दीर्घ इतिसूत्रं कार्यमित्यर्थः । संभवादिति । अयं भावः । यथा स्थाघ्वोरित्यत्रातपरत्वे स्थाघ्वोर्दीर्घस्य स्थाने घुमास्थेत्येव दीर्घेकारे सिद्धे पुनर्वचनमदीर्घार्थमित्यविशेषाद् ह्रस्वप्लुतयोः प्रसङ्गे तदुक्तं प्लुतश्च विषये इति । एवञ्च दूराद्धूतादिविषये ऽप्यनेनैव प्लुते पक्षेनुवाददोषस्तत्र इह तु प्लुते एव प्राप्नोतीति खट्वा इन्द्र इ-

दीर्घः । दीर्घश्च स भवति यः स एकः पूर्वपरयोरित्येवं निर्दिष्ट इति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । पशुं विद्धं पचन्तीति । नैष दोषः । इह तावत्पशुमिति अम्येक इतीयता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं यथाजातीयकः पूर्वस्तथाजातीयक उभयोर्यथा स्यादिति । विद्धमिति । पूर्वइत्येवानुवर्तते । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेन संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति । यदयं हल उत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घत्वं शास्ति । पचन्तीत्यतो गुणे पर इतीयता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं यथाजातीयकं परस्य रूपं तथाजातीयकमुभयोर्यथा स्यादिति । इह तर्हि खट्वर्श्यो मालर्श्य इति दीर्घवचनादकारो न । अनान्तर्यादैकारौकारौ न । तत्र को दोषः । विगृहीतस्य श्रवणं प्रसज्येत । न ब्रूमो वयं यत्र क्रियमाणे दोषः तत्र कर्तव्यमिति । किं तर्हि । यत्र क्रियमाणे न दोषः तत्र कर्तव्यमिति । क्व च क्रियमाणे न दोषः । संज्ञाविधौ । वृद्धिरादैच् दीर्घः, अदेङ् गुणो दीर्घ इति । तत्तर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । कस्मादेवान्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति । तपरे गुणवृद्धी । ननु च तः परो यस्मात्सोयं तपरः । नेत्याह । तादपि परस्तपर इति । यदि तादपि परस्तपरः । ऋदोरबितीहैव स्यात् । यवः स्तवः, लवः पव

पूर्वश्रुतिः पूर्वरूपार्थो सैवोत्तरत्रानुवर्त्ततइति सिद्धमिति पूर्वरूपं भविष्यति । अथ वेति । विधिनियमसंभवे विधिरेव बलीयानिति विधेर्बलीयस्त्वान्नियमो न भवति हल एव दीर्घत्वं यथा स्याद् उत इत्यादौ मा भूदिति । तपरे इति । तपरसंज्ञिसहचरिते गुणवृद्धिसंज्ञे इत्यर्थः । तादपीति । तन्त्रन्यायाश्रयणादेकस्यैव द्विशक्तित्वादेकशेषाश्रयणाद्वाऽनेकार्थाभिधानमिति भावः । बहुव्रीहिवादी चोदयति किं दकारइति । समासद्वयवादी तं प्रत्याह अथ किं तकारे इति । तव केवलबहुव्रीहिवादिनो निष्प्रयोजनं तपरत्वम् । ऋकारस्यानण्त्वाद्भिन्नकालानां ग्रहणाप्रसङ्गाद् गुणानां चाभेदकत्वात्तत्पर्याप्त्यर्थत्वाभावात् । अथ तवाऽसन्देहार्थो मुखसुखार्थो वा तकार एवं मम दकार इत्यर्थः । तित्स्वरितमित्यत्रत्य भाष्येणास्य विरोधः । तत्र हि तिति प्रत्ययग्रहणं चोदितम् । इह मा भूत दिव उत् द्युभ्यामिति ।

स्यादिविषयकशास्त्रैवैयर्थ्यमेवेत्यनुवाददोषः सोढव्य एवेति वैषम्यामिति । भाष्ये यः स इति प्रसिद्धपर्यकम् । वा छन्दसीत्यत्रेति । वा छन्दसीत्यस्यात्रानुवृत्त्यर्थमित्यर्थः । पूर्वरूपार्थेति । पूर्वव्यक्त्यात्मकपूर्वरूपार्थेत्यर्थः । भाष्ये [पर इतीयतेति] ह्रस्वत्वादिरूपमिति भावः । सिद्धान्ते तु रूपग्रहणं स्पष्टार्थमेव अस्य भाष्यस्य पूर्वपक्ष्युक्तित्वात् । अकारो नेति । रपरत्वेपि द्विमात्रस्वरूपदीर्घत्वासंभव एव । विगृहीतस्येति । दीर्घश्रुतिपरिभाषयोर्विरोधेन जातिपक्षे व्यक्तिपक्षे वा तद्विषयकलक्षणानुपप्लवादिति भावः । ननु गुणवृद्धिसञ्ज्ञयोस्तपरत्वाभावात्पूर्वोक्तदोषापरिहृतेश्च भाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्याह तपरसञ्ज्ञीति । तपरशब्दनिर्दिष्टसञ्ज्ञिनि गुणवृद्धिसञ्ज्ञे प्रवर्त्तेते इत्यर्थः । एवञ्च त्रिमात्रादीनां तत्र सञ्ज्ञितयाऽनिर्देशान्नोक्तदोष इति भावः । भाष्ये (ननु चेति ।) एवञ्चैङैचौ न तपराविति भावः । नेत्याहेति । स एव तपर इति नेत्याहेत्यर्थः ।

इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः । कस्तर्हि दकारः । किं दकारे प्रयोजनम् । अथ किं तकारे । यद्यसन्देहार्थस्तकारः दकारोऽपि । अथ मुखसुखार्थस्तकारः दकारोऽपीति । इदं विचार्यते । य एतेषु वर्णेषु वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतय एतेषामवयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति । कुतः पुनरियं विचारणा । इह हि समुदाया

ततो दित्वाश्रयणेन प्रत्याख्यातम् । तपरसूत्रे दकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते तेन तत्कालस्य ग्राहको दकार इत्युक्तम् । इह च दकाराभ्युपगमेन लवादिषु दोषः परिहृतः । अत्राहुः । थकारस्थानिको धकारस्थानिको वा दकारोऽत्र विवक्षितः । कस्तर्हि दकार इति । वर्णान्तरसमानाकृतय इति । आकारादिष्वकारादिसदृशावयवा ऋकारलृकारयोरेफलकारसदृशावयवौ । संध्यक्षरेष्वकारेकारोकारसदृशाः । तत्र केवलवर्णकार्यमवयवेषु भवति न वेति विचारः । इह हि समुदाया अपीति । ऋलृएओऐऔ इति । अवयवा अपीति । अइउणृऋलृणिति । तत्र समुदायपरे निर्देशे सन्निहिता अप्यवयवा नान्तरीयकत्वादेजादिसंज्ञां न लभन्ते । अवयवपरे च निर्देशे समुदायो न संज्ञाभाक् । यथा हयवेत्यादावनच्कस्य हलो दुःखेनोच्चार्यत्वान्निर्दिष्टोऽप्यकारोऽन्यत्र प्राधान्येन निर्देशाद्धलादिसंज्ञां न प्रतिपद्यते इति दध्यत्रेत्यादावनच्क एव यणादेशः प्रवर्तते । तत्रासत्यामप्येजादिसंज्ञायामयादयः समुदायादेशा अपि नान्तरीयकत्वादवयवान्निवर्तयन्ति । एवं स्थिते अग्न इन्द्र इत्यादौ यत्रावयवकार्यं प्राप्नोति समुदायकार्यं च तत्रान्तरङ्गत्वात्तत्र च साक्षाच्चोदितत्वात्प्रत्यक्षत्वात्परत्वाच्चावयवकार्यप्रसङ्गः । अवयवावगतिपूर्वकत्वाद्धि समुदायावगमस्य समुदायकार्यं बहिरङ्गम् । अयादीनां चावकाशः । अग्न आयाहीति । नन्वत्र यणादेशोऽवयवस्य प्राप्नोति । येन नाप्राप्ते इति वा मध्येपवादा इति वा यण एवायादयो बाधकाः स्युः । तत्र यथा दधीन्द्र इत्यत्र दधिशब्दस्य इकारः सवर्णदीर्घत्वं प्रतिपद्यते एवमेकारस्थोऽपि प्रतिपद्येत । प्रत्याहारे एओङ् ऐऔजित्यत्रावयवानां प्राधान्येनानिर्देशादित्येवं ग्रहणपक्षाशङ्काबीजमु-

---

अर्थभेदेन शब्दभेदे तन्त्रन्यायेति । तदभेदेऽपि शब्दैक्यपक्षे आह एकस्यैव द्विशक्तित्वादिति । एकशेषेति । समाहारद्वन्द्वविषये एकशेषाभावेनैकवचनानुपपत्त्येदं चिन्त्यम् । मुखसुखार्थ इति पाठे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । ननु एङ्जिति सञ्ज्ञायास्तात्परत्वेऽपि सञ्ज्ञिनामेकारादीनां किमागतमिति चेन्न । तपरशब्दबोध्योऽपि वर्णस्तत्कालस्यैव सञ्ज्ञेत्यर्थान्न दोषः । गुणानाञ्चेति । अणस्तु गुणानान्तत्त्वाभावेऽपि अनण्त्वादेव दीर्घादिविषये तत्त्वमिति भावः । ननु दित्वे दिव उदित्यत्र तत्कालग्रहणं न स्यादत आह तपरसूत्रे चेति । इहेति । तपरसूत्रे दकारानाश्रयणेन चेत्यपि बोध्यम् । थकारस्थानिक इति । तस्य चैतद्दृष्ट्या ऽसिद्धत्वान्न तत्र तपरसूत्रप्रवृत्तिरिति भावः । अवयवग्रहणेनावयवसदृशवर्णग्रहणेन ग्रहणं स्यान्न वेति भाष्याशयः । तत्फलितमाह तत्र केवलेति । नन्वकारेण एङवयवग्रहणसन्देहवद् अकारादीनामेङादिसञ्ज्ञा प्राप्नोतीति विचारोऽपि कुतो नेत्यत आह तत्र समुदायेति । अत एव प्रादतीत्यादौ न पररूपम् । तत्र दृष्टान्तमाह अवयवपरे चेति । यथावयवपरे निर्देशे समुदायो न सञ्ज्ञाभाग् एवं समुदायपरे निर्देशेऽवयवा तद्भाज इत्यर्थः । तदुपपादयति यथेति । अन्यत्रेति । सर्वस्यावयवस्यान्यत्र पृथङ्निर्देशे समुदायनिर्देशः स्वपर एव सर्वस्यावयवस्यान्यत्रानिर्देशे तु समुदायनिर्देशो निर्दिष्टावयवपर इति विवेकः । नन्वेजादिसञ्ज्ञानामवयवावृत्तित्वे कथमेचो निवर्तकेनायादिना तदवयवस्य निवृत्तिरत आह तत्रासत्यामपीति । तन्निवृत्तिं विना समुदायनिवृत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः । अवयवकार्यं दीर्घः समुदायकार्यम् तत्र च साक्षादिति । दीर्घे आयादिकार्ये हि समुदायव्यवधानेनावयवो नोदितो न साक्षादिति भावः । साक्षाच्चोदितत्वं प्रत्यक्षत्वं हेतुः । नन्वयादिरनवकाशोऽत आह अयादीनामिति । नन्विति । ततश्च विध्यन्तरपूर्वको ऽयादिः सर्वस्य बाधकः

अप्युदिश्यन्ते अवयवा अपि । अभ्यन्तरश्च समुदाये ऽवयवः । तद्यथा । वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति । तत्र समुदायस्थस्यावयवस्यावयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति जायते विचारणा । कश्चात्र विशेषः । वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्सन्ध्यक्षरे समानाक्षरविधिप्रतिषेधः * । वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्सन्ध्यक्षरे समानाक्षराश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः । अग्ने इन्द्र । वायो उदकम् । "अकः सवर्णे दीर्घ" इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । दीर्घे ह्रस्वविधिप्रतिषेधः * । दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः । आलूय । प्रलूय । ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति तुक् प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिर्भवतीति । यदयं दीर्घाच्छे तुकं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । पदान्ताद्वेति विभाषां वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभागं करोति इतरथा हि दीर्घात्पदान्ताद्वेत्येव ब्रूयात् । इह तर्हि खट्वाभिः मालाभिः । अतो भिस ऐसित्यैस्भावः प्राप्नोति । तपरकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति । तर्हि याता वाता अतो लोप आर्द्धधातुके इत्यकारलोपः प्राप्नोति । ननु चात्रापि तपरकरणसामर्थ्यादेव न भविष्यति। अस्ति ह्यन्यत्तपरकरणे प्रयोजनम्। किम्। सर्वस्य लोपो मा भूदिति। अथ क्रियमाणे ऽपि तपरे परस्य लोपे कृते पूर्वस्य कस्मान्न भवति। परलोपस्य स्थानिवद्भावादसिद्धत्वाच्च। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न आकारस्थस्याकारस्य लोपो भवतीति । यदयमातोनुपसर्गे क इति ककारमनुबन्धं

पन्यस्तम् । इदानीमग्रहणपक्षाशङ्काबीजमुपन्यस्यते अभ्यन्तरश्चेति । तिरोहितत्वादवयवानां समुदायकार्ये पारतन्त्र्यात् स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वान्नरसिंहवज्जात्यन्तरयोगाद्वर्णान्तरसारूप्यमात्रेण तत्कार्याप्रवर्त्तनादित्यर्थः । समानाक्षरेति । समानशब्देन पूर्वाचार्यनिर्देशादकोभिधीयन्ते । दश समाना इति वचनात् । तेन सवर्णकार्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । असिद्धत्वाच्चेति । असिद्धवदत्राभादित्यनेन । एतत्प्रयोजनं कितीत्याकारलोपे यथा स्या-

---

स्यादिति भावः । परिहरति येनेति । प्राधान्येनानिर्देशादिति । अस्यैजादिसञ्ज्ञाभावेपि स्वतन्त्राकारेण ग्रहणं स्यादिति शेषः । भाष्ये (अभ्यन्तरश्चेति) । तदुच्चारणं विना समुदायोच्चारणस्याशक्यत्वादित्यर्थः । तदाह । तद्यथा वृक्ष इति । तदुपपादयति तिरोहितत्वादित्यादिना । समुदायकार्ये पारतन्त्र्यादिति । समुदायसंपादनरूपे कार्ये पारतन्त्र्यादित्यर्थः । स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वादिति । स्वकार्यनिरूपितप्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः । तत्प्रयोजकत्वाभावे हेतुः । नरसिंहवदिति । तदवयवे नरत्वाद्यभाववदेतदवयवेप्यत्वाद्यभाव इति भावः । वचनादिति । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ दश समाना इति पूर्वव्याकरणवचनादित्यर्थः । समानकार्यम् । अग्रूपसमानाक्षरकार्यमित्यर्थः । सवर्णकार्यमिति पाठे सवर्णदीर्घरूपकार्यमित्यर्थः । भाष्ये (दीर्घाच्छेइति) : दीर्घस्य च्छे तुगिति हि तदर्थः । ननु ह्रस्वस्येत्यत्राच इत्येव सिद्धे ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यादेव तुग्नेति चेन्न । पदलाघवाभावादित्याशयात् । अस्ति हीति । तत्र दीर्घादित्यस्याभावे कुडच्छायेत्यादावपि विकल्पः स्यादिति भावः । असिद्धवदिति । चिणोलुङ्न्यायेनेति भावः । भाष्ये (उत्तरार्थमेतादिति) इह किंचिन्नपो इतीति न्यायस्तु नाश्रितः । अत्र केवलाकारोच्चारणे उत्तरत्र

करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम्। कित्करणे एतत्प्रयोजनं कितीत्याकारलोपो यथा स्यादिति । यद्याकारस्थस्याकारस्य लोपः स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात् । परस्य अकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपे हि सिद्धं रूपं स्याद् गोदः कम्बलद इति । पश्यति त्वाचार्यो नाकारस्थस्याकारस्य लोपः स्यादिति । अतः ककारमनुबन्धं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । उत्तरार्थमेतत्स्यात् तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरिति । यत्तर्हि गापोष्टगित्यनन्यार्थंककारमनुबन्धं करोति । एकवर्णवच्च॥ एकवर्णवच्च दीर्घो भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम् ।वाचा तरतीति द्व्यज्लक्षणः ठन्मा भूदिति । इह च वाचो निमित्तं तस्य निमत्तं संयोगोत्पाताविव्यनुवर्तमाने गो द्व्यच इति द्व्यज्लक्षणो यन्मा भूदिति । अत्रापि गोनौग्रहणं ज्ञापकं दीर्घाद् द्व्यज्लक्षणो विधिर्न भवतीति । अयं तु सर्वेषामेव परिहारः । नाव्यपवृक्तस्यावयवस्य तद्विधिर्यथा द्रव्येषु ॥ नाव्यपवृक्तस्यावयवस्यावयवाश्रयो विधिर्भवति

दिति । यद्याकारस्थस्याकारस्य लोपः स्यात्कित्करणमनर्थकं स्यात् । यत्तर्हीति ।नन्वसति कित्त्वे आकारस्थस्याकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपस्य धातुं प्रत्यन्तवद्भावाच्छन्दोगायेत्यत्रातो धातोरित्याकारलोपप्रसङ्गः । नैष दोषः । सन्निपातपरिभाषया लोपो न भविष्यति । अकारं ह्याश्रित्य यशब्दः कृतो लोपस्यानिमित्तम् । दीर्घत्वं तु कष्टायेति निपातनाद्भवति । एकवर्णवदिति । अवयवसंख्याश्रयणेन वाक्शब्दस्य द्व्यच्त्वात्तन्निमित्तं कार्यं प्राप्नोतीत्येकवर्णवदित्यतिदेशः क्रियते । गौनोग्रहणं ज्ञापकमिति । सामान्येन ज्ञापकं वर्णावयवाश्रयकार्याभावस्य । अग्नएहीत्यादावेङः पदान्तादतीत्याद्यपि न भवति । नाव्यपवृक्तस्येति । व्यपवर्गो व्यपवृक्तं भेदः ।। तेनाव्यपवृक्तस्याभिन्नबुद्धिविषयस्यैकत्वालम्बनज्ञानग्राह्यस्य समुदायस्य यो ऽवयवस्तस्मिंस्तद्विधिः पृथग्भूतवर्णविधिर्न भवतीत्यर्थः । अव्यपवृक्तस्य अवयवस्येति । व्यधिकरणे षष्ठ्यौ अव्यपवृक्तस्य

ककाराकारयोरुच्चारणे गौरवादिति भावः । सन्निपातेति । न च दीर्घेणैव स निवर्तितो, दीर्घेप्यत्वजातिसंबन्धसत्त्वेन न तथा सन्निपातक्षतिः लोपे तु तस्यापि निवृत्तेस्तद्विरोधस्य स्पष्टत्वादिति भावः । परे तु जातिपक्षे तपरसूत्रं व्याप्यजातिनिर्देशस्यैव बोधकमिति । यावन्निमित्तसन्निपातस्य दीर्घेण निवृत्तिर्जातैव न कस्याप्यनुवृत्तिस्तस्माद्व्याप्यत्वजातियजादिसंनिपातनिमित्तो दीर्घो न स्वसांनिपातविघातकलोपनिमित्तं संनिपातपरिभाषायाश्च स्वप्रवृत्तेः प्राङ् निमित्तभूतो यादृशः संनिपातः स्वातिरिक्तस्तद्विघातकस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थः । मात्राकालिकत्वसमानाधिकरणव्यापकजातिनिर्देशपक्षेऽव्यङ्गसंज्ञा तद्यनिमित्तं स्यादिति । कृन्मेजन्तसूत्रवक्ष्यमाणभाष्यरीत्या यादृशनिमित्तसंनिपातस्य न लेशतोपि सत्तेति वदन्ति । प्रातर्ऋतं तद् ऌकार इत्यादौ रोरि तोर्लीति तु नापादितं तस्याभितोऽभागसत्वेन तेन व्यवधानात्तदप्राप्तेः । अग्ने इन्द्रेत्यादौ सवर्णदीर्घव्यावृत्तये आह । सामान्येनेति । गोद्व्यचो संख्येति गोग्रहणं नौद्व्यचष्ठन्निति नौग्रहणम् । वर्णावयवाश्रयकार्याभावस्येति । वर्णावयवेषु भेदेनाप्रतिभासमानेषु वर्णाश्रयकार्याभावस्येत्यर्थः । तेन मातृणामित्यादौ णत्वादिसिद्धिः । भेदेन प्रतिभासात् । सामान्यापेक्षज्ञापकं विनापि न्यायेन निर्वाहमाह । भाष्ये (अयन्त्विति) । अभिन्नबुद्धिविषयस्येत्यस्य व्याख्या एकत्वालम्बनज्ञानग्राह्यस्येति । समुदायस्य योऽवयव इति । वर्णसमुदायस्येत्यर्थः । व्यधिकरणेइति । सामानाधिकरण्येनान्वये ऽव्यपवृक्तस्येति व्यर्थं सर्वस्याप्यवयवस्यावयविनाव्यपवृक्तत्वादिति भावः । भाष्ये (अवयवाश्रयः) । अवयवसदृशस्वतन्त्रवर्णा-

यथा द्रव्येषु । तद्यथा । द्रव्येषु सप्तदश सामिधेन्यो भवन्तीति न सप्तदशारत्निमात्रं काष्ठमग्नावभ्याधीयते । विषम उपन्यासः । प्रत्यृचं चैव हि तत्कर्म चोद्यते । असंभवश्चाग्नौ वेद्यां च । यथा तर्हि सप्तदश प्रादेशमात्रीराश्वत्थीः समिधोऽभ्यादधीतेति न सप्तदशप्रादेशमात्रं काष्ठमग्नावभ्याधीयते । अत्रापि प्रतिप्रणवं चैतत्कर्म चोद्यते । तुल्यश्चासंभवोऽग्नौ वेद्यां च । यथा तर्हि तैलं न विक्रेतव्यं मांसं न विक्रेतव्यमिति व्यपवृक्तं च न विक्रीयते । अव्यपवृक्तं गावः सर्षपाश्च विक्रीयन्ते । तथा लोम नखं स्पृष्ट्वा शौचं कर्तव्यमिति व्यपवृक्तं स्पृष्ट्वा नियोगतः कर्तव्यम् । अव्यपवृक्ते कामचारः । यत्र तर्हि व्यपवर्गोऽस्ति । क्व च व्यपवर्गोऽस्ति । सन्ध्यक्षरेषु । सन्ध्यक्षरेषु विवृततत्वात् * । यदत्रावर्णं विवृततरं तदन्यस्मादवर्णाद्येपीवर्णोवर्णे विवृततरे त अन्याभ्यामिवर्णोवर्णाभ्याम् । अथ वा पुनर्न गृह्यन्ते । अग्रहणं चेन्नुड्वि-

---

समुदायस्य योवयवस्तस्येत्यर्थः । न हि सम्भवमात्रेण कार्याणि क्रियन्तेऽपि तु यत्र तद्बुद्धिरस्ति तत्रैवेत्यर्थः । माषा न भोक्तव्या इति निषेधस्तु मिश्रेष्वपि प्रवर्त्तते तत्र तद्बुद्धिस्तद्रसास्वादनसम्भवात् । सप्तदशेति । सामिधेनीशब्द ऋचां वाचक उपचारात्काष्ठेषु वर्त्तते तत्र सप्तदशहस्ते काष्ठे सप्तदशकाष्ठानीति बुद्धेरभावान्न तस्याभिधानम् । असम्भव इति । अर्द्धचतुर्हस्ता हि वेदिः । यथा तर्हीति । अल्पप्रमाणत्वात्स्यात्सम्भव इति भावः । अव्यपवृक्तमिति । व्यपवर्गस्याभावेनेत्यर्थः । यत्र तर्हीति । ऐ औ इत्यत्र हि स्फुटोऽकारप्रतिभासोऽस्ति विवृतत्वादिति । अकारस्य विवृतोपदेशादत्र प्रकर्षो विवक्षितस्तदाह विवृततरमिति । तत्र प्रयत्नभेदादसावर्ण्यादकारेण संध्यक्षरावयवस्य ग्रहणं नास्तीत्यर्थः । तदेवमाकारादिस्थस्यावयवस्य भेदेनाग्रहणादग्रहणं संध्यक्षरस्थस्य त्वसावर्ण्यात् । ऋकारस्थस्तु रेफो भेदेन प्रतिभासाद् गृह्यते इति नुडादिसिद्धिः । अथ वेति । नरसिंहवद्वर्णान्तरत्वात्सादृश्याच्च प्रत्यभिज्ञानात्तत्त्वासिद्ध्या पृथगुपलब्धानां वर्णानां समु-

---

श्रयः । उक्तर्थे युक्तिमाह नहीति । ननु सामिधेनीशब्दस्य ऋक्षु शक्तत्वेन काष्ठमग्नावाधीयत इति भाष्यमयुक्तमत आह । साहचर्यादिति । तदाधेयत्वेनेति भावः । तत्र सप्तदशेति । यद्यपि एकैका समिदरत्निमात्रमिति मिलितानां सप्तदशानां समिधां सप्तदशारत्निमात्रत्वं भवति एकस्यापि तावत्त्वमस्ति तथाप्यव्यपवृक्तसमुदायावयवत्वान्न व्यपवृक्ताश्रयकार्यप्रसङ्ग इति भावः । न ह्यव्यपवृक्तत्वमात्रनिबन्धनं तदनभ्याधानं किं तु असंभवनिबन्धनमित्याह । भाष्ये (विषमइति) आहितपुनर्ग्रहणस्य निषिद्धत्वादेकस्य काष्ठस्य प्रत्यृचमाधानं न संभवतीति भावः । युक्त्यन्तरमाह असंभवश्चेति । तमुपपादयति । अर्धचतुर्हस्तेति । अर्धेन चतुर्हस्तेति तृतीयातत्पुरुषः । समिधोऽग्निवेदिबहिर्भावनिषेधाच्चासंभव इति भावः । अव्यपवृक्तमिति । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । तदाह व्यपवर्गस्येति । वस्तुतस्तत्पुरुष एवायं व्यपवृक्ताभिन्नतैलमांसरूपा गावः सर्षपाश्चेत्यर्थः । नञोऽव्ययीभावस्याभावादित्यग्रे वक्ष्यते । भाष्ये (कामचारइति) । स्पर्शे कामचारस्तेन शौचाभाव इत्यर्थः । एङोः संश्लिष्टावर्णत्वेन व्यपवर्गस्यास्पृष्टत्वात्सन्ध्यक्षरग्रहणमैजभिप्रायमित्याह ऐ औ इति । अकारस्येति । यद्यप्यैचो विवृततमास्तथापि विवृततरत्वमस्त्येवेति भावः । प्रयत्नभेदादेव एङैचोः परस्परं सावर्ण्याभावः । एङो विवृततरत्वादैचां विवृततमत्वादिति बोध्यम् । नुडादीति । आनृजे इत्यत्र नुट् । आदिना चल्कृपे इत्यत्र लत्वं मातॄणामित्यादौ णत्वञ्चेति बोध्यम । सादृश्याच्चेति । चस्त्वर्थे । समुदाये सन्ध्यक्षरादौ, सत्यपि गोसादृश्ये गवये गोत्वस्येव सन्ध्यक्षराद्यवयवेषु अत्वादिजातेरभावादकारादिग्रहणेन ग्रहणं नेति भावः । ऐकारादीनामेकेच्छाप्रयत्नज-

धिलादेशविनामेषु ऋकारग्रहणम् * । अग्रहणं चेन्नुड्विधिलादेशविनामेषु ऋकारग्रहणं कर्तव्यम् । तस्मान्नुड् द्विहलः । ऋकारे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् आनृधतुः, आनृधुरिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते द्विहल इत्येव तस्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । द्विहल्ग्रहणं न करिष्यते । तस्मान्नुड् भवतीत्येव । यदि न क्रियते । आटतुः, आटुरित्यत्रापि प्राप्नोति । अश्नोतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । अश्नोतेरेवावर्णोपधस्य नान्यस्यावर्णोपधस्येति । लादेशे च ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यम्।कृपो रो लः, ऋकारस्य चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्क्लृप्तः क्लृप्तवानिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते र इत्येव तस्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । ऋकारोप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् । अविभक्तिको निर्देशः।कृप उः रः लः कृपो रो ल इति । अथवा उभयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते । रश्रुतेर्लश्रुतिर्भवतीति । विनामे ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यम् । रषाभ्यां नो णः समानपदे ऋकाराच्चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात् । मातॄणां पितॄणामिति । यस्य पुनर्गृह्यन्ते । रषाभ्यामित्येव तस्य सिद्धम् । न सिध्यति । यत्तद्रेफात्परं भक्तेः तेन व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अड्व्यवायइत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । वर्णैकदेशाः के वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ये व्यपवृक्ता अपि वर्णा भवन्ति । यच्चापि रेफात्परं भक्तेः न तत्क चिदपि व्यपवृक्तं दृश्यते । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते रषाभ्यां नो णः समानपदे । ततो व्यवाये । व्यवाये च रषाभ्यां नो णो भवतीति । ततोऽट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम्। एतैरेवा-

---

दाये नास्ति णत्वम् । समुदायवाचो युक्तिरपि तत्र वर्णान्तरे न तात्त्विकी भ्रान्तिवशात्त्ववयवसद्भावाश्रयेण प्रवृत्ता । अश्नोतेरेवेति । सामान्येनावर्णोपधो निवर्त्यते न त्वश्नोतिरेव सामान्यापेक्षत्वान्नियमज्ञापकस्य । अविभक्तिक इति । तत्र ऋकारनिर्देशसामर्थ्याद्विभागं प्रकल्प्यादेशो विधीयते । स्फोटमात्रमिति।जातिस्फोट इत्यर्थः। ततश्चान्तर्भूतानन्तर्भूतरेफलकारव्यङ्ग्यं सामान्यं स्थान्यादेशभावेनाश्रीयते । यत्तदिति । रेफाद्भक्तेरिति समानाधिकरणे पञ्चम्यौ । अड्व्यवाये इति ऋकारेण यथा दीर्घो गृह्यते एवमृकारभागोपीत्यर्थः । न सिद्ध्यतीति । तस्य भागस्य स्फुटप्रतिभासाविषयत्वाज्जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावाच्चेति भावः।एतैरेवेति।आकारादयोऽप्यकारादिभिः प्रत्याायितत्वाद्दाद्वरस-

---

न्यस्त्वेनैकत्वमेव अकारादिवत् । अत एवैषां पदवन्न वर्णसमूहत्वेन प्रतिभास इति, तदेवाह समुदायवाचइति । भ्रान्तिवशादिति । भ्रान्तिगृहीतावयवसद्भावाश्रयेणेत्यर्थः । एवञ्च भ्रान्तिरेव ग्रहणपक्षे बीजमिति भावः । अत एव गोनीग्रहणञ्चरितार्थम् । विनामो णत्वम् । ननु विकरणविशेषनिर्देशेन आविकरणनिवृत्त्यर्थं सूत्रं स्यादत आह न त्वश्नातिरेवेति । तथा हि सति नाश्नइत्येव वदेदिति भावः । नियमज्ञापकस्य । नियमबोधकस्य । नन्वखण्डवर्णपक्ष ऋकारप्रश्लेषेपि कथं सिध्यतीत्यत आह । तत्र ऋकारेति । एवञ्च रेफपदेन तत्सदृश आरोपितरेफत्ववानपि गृह्यत इति फलितम् । मात्रशब्दः सामान्याभिप्राय इत्याह जातीति । जातिश्चावयवानवयवसाधारणीत्याशयेनाह ततश्चेति । एवंविधा च रत्वलत्वजातिरेवेत्यातिप्रसङ्गो न, स्या-

त्तरसमाम्नायिकैर्व्यवाये नान्यैरिति। यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्यृकारान्नो णत्वमिति। यदयं क्षुभ्नादिषु नृनमनशब्दं पठति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात् नार्नमनिः। यत्तर्हि तृप्नोतिशब्दं पठति यच्चापि नृनमनशब्दं पठति। ननु चोक्तं वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात्। बहिरङ्गा वृद्धिरन्तरङ्गं णत्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। अथवा उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। ऋतः नो णो भवति। ततश्छन्दस्यवग्रहात्। ऋत इत्येव। प्लुतावैच इदुतौ एतच्च वक्तव्यम् यस्य पुनर्गृह्यन्ते, गुरोष्टेरित्येव प्लुता तस्य सिद्धम्। यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः। क्रियते न्यास एव तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनविधिः *। तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनाश्रयो विधिर्न सिध्यति। कुक्कुटः।

माम्नायिकाः। भक्तिस्तु न प्रत्यायिकेति नियमेन न निवर्त्यते। गुरोष्टेरिति। एकारो गुरुस्तस्य टेरिति सिद्धम्। तन्त्रन्यायाश्रयणाच्च गुरोरपि स्थाने प्लुतो भवति देवद ३ त्तेति। क्रियते न्यास एवेति। अवश्यकर्तव्यतां दर्शयति। व्यपवृक्तेऽपि भागयोर्विवृततरत्वात्। प्रयत्नभेदादिकारोकाराभ्यामग्रहणादच्त्वाभावात्। तुल्यरूपेति। तुल्य-

---

न्याद्देशभावश्च जातेर्व्यक्तिद्वारको बोध्यः। वस्तुतः स्फोटएव श्रोत्रग्राह्यो वायुनिष्ठरत्वादिना च तस्याभिव्यक्तिः। एवञ्च साक्षाद्रत्ववत्त्वाभावेन कल्पन इत्यत्राप्यप्रवृत्तावस्य वैयर्थ्यापत्तिः। एवञ्च रेफावभासिनः स्फोटस्य प्रसङ्गे लकारावभासः स्फोट इत्यर्थः। एवञ्च क्लृपावपि तत्प्रवृत्तिः संभवत्येव। तत्रापि रेफावभाससत्वात्।। अकारादौ तु नैव ह्रस्वाद्यवभास इति न तत्राकारावभासप्रयुक्तकार्यापत्तिः। तदुक्तं, रश्रुतेरित्यादि। यत्तु स्वतन्त्रास्वतन्त्रसाधारणजातिपरतयैतद्भाष्यव्याख्यानं तन्न। तादृशजातौ मानाभावात्। नरसिंहदृष्टान्तानुपपत्तेश्च। सादृश्यात्तु प्रत्यभिज्ञेत्यादिस्वोक्तिविरोधापत्तेश्च। किं चैवं सति रजातेरित्येव भगवान्वदेत्। किं च तादृशजातिसत्वे वर्णैकदेशानामपि तज्जातिमत्वेन वर्णग्रहणेन ग्रहणपक्षस्यैव सिद्धया ग्रहणपक्षमुक्त्वाथ वा न गृह्यन्त इति पक्षे तत्समाधानपरभाष्यसङ्गतिः। अत एवाष्टमे रषाभ्यामिति सूत्रे यथा नरसिंहावयवानां नरत्वसिंहत्वजातियोगाभावात्पुरुषमृगराजाभ्यामेकाकृतियोगाभावः। एवं वर्णवैर्णैकदेशयोरपीति कैयट आहेति वदन्ति। ऋकारेणेति। ऋकारावयवस्य रेफस्येव तदज्भागस्यापि केन चिदकारादिना ग्रहणादच्त्वमिति मन्यते। जात्यभिव्यक्तीति। अत्वादिजातीत्यर्थः। एवञ्च न केनाप्यचा तद्ग्रहणमिति भावः। अत्र जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावे स्फुटप्रतिभासाविषयत्वं हेतुः। चो हेतौ। अतो न सिद्ध्यतीत्यर्थः। नन्वाकारादिभिर्व्यवायेऽपि न स्यादात्तरसमाम्नायिकत्वाभावादत आह। आकारादयोऽपीति। भक्तिस्त्विति। असवर्णत्वादनुपदेशाच्चेति भावः। भाष्ये [नृनमनशब्दमिति]। सञ्ज्ञाभूतमित्यभिप्रायः। गन्धर्वगानमित्यादौ सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेऽपि णत्ववारणायाखण्डपदे इत्यर्थकसमानपदे इत्यत्र पदस्यार्थबोधकस्यैव ग्रहणेन सखण्डत्वे ऽसञ्ज्ञायां णत्वप्राप्त्यभावादिति बोध्यम्। छन्दस्यृदित्यस्य तु नात्र प्राप्तिः। ईदृशे विषये ऽवग्रहाभावादित्याहुः। बहिरङ्गा वृद्धिरिति। त्रिपाद्यामपि बहिरङ्गपरिभाषा प्रवर्त्तत इति वार्त्तिकमतेनैतत्। भाष्यमते तु तृप्नोतिशब्दपाठस्यैव ज्ञापकता बोध्या। ऋतोनोणइति। मातृणामित्यादौ दीर्घस्य बहिरङ्गासिद्धत्वाण्णत्वम्। यद्वा प्रशास्तृणामिति निर्देशाण्णत्वम्। अत्र तपरत्वं मुखसुखार्थमेव। उत्तरत्रा ऽप्येवमेव फलाभावाद्। ध्वनितञ्चेदं वृत्तौ। ननु गुर्वंवयवटेरित्यर्थाङ्गीकारे गुरुरूपटेः प्लुतो न स्यादत आह। तन्त्रेति। स्थानषष्ठ्यन्तावयवषष्ठ्यन्तयोर्गुरुशब्दयोरित्यर्थः। गुर्वंवयवटिश्चैच एव संम्भवति नान्यस्य आकारादेस्तदवयवस्य व्यपवृक्तत्वाभावादिति भावः। अच्त्वाभावादिति। तन्मूलाटित्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम्। संयोगइति। संयोगसञ्ज्ञार्ह इत्यर्थः। तस्यैकवर्णत्वमिति। एवञ्च संयोगसञ्ज्ञा न स्यादिति भावः। [संयोगे इति] भाष्यन्तु संयोगार्ह इत्यर्थपरमिति तात्पर्यम्। शिष्टसमाचारः। शिष्टव्यवहारः। भाष्ये [मात्राकालो चेति] बहुव्रीहिः सं-

पिप्पली। पित्तमिति। यस्य पुनर्गृह्यन्ते तस्य द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ। यस्यापि न गृह्यन्ते तस्यापि द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ। कथम्। मात्रा कालो ऽत्र गम्यते। न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति। अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुम्। असच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम्। यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रैतन्नास्त्यण् सवर्णान् गृह्णातीति। इह तु कथम् सयँ यन्ता। सवँ वत्सरः। यलँ लोकम्। तलँ लोकमिति। यत्रैतदस्त्यण् सवर्णान् गृह्णातीति अत्रापि मात्राकालो गृह्यते। न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुमसच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम्।

हयवरट्॥ ५॥ सर्वे वर्णाः सकृदुपदिष्टा अयं हकारो द्विरुपदिश्यते पूर्वश्चैव परश्चैव परश्च। यदि पुनः पूर्व एवोपदिश्यते पर एव वा। कश्चात्र विशेषः। हकारस्य परोपदेशे ऽड्ग्रहणेषु हग्रहणम्*। हकारस्य परोपदेशे ऽड्ग्रहणेषु हग्रहणं कर्तव्यम्। आतोटि नित्यम् शश्छोटि दीर्घादटि समानपादे। हकारे चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। महाँ हि सः। उत्वे च*। उत्वे च हकारग्रहणं कर्त्तव्यम्। अतो रोरप्लुतादप्लुते। हशि च हकारे चेति

रूपावयवत्वात्संयोगस्तुल्यरूपः। तस्यैकवर्णत्वं पूर्वपक्षे। सिद्धान्ते तु वर्णद्वयरूपता। आशूच्चारणात्तु भ्रान्तमेकत्वज्ञानमिति शिष्टसमाचारः। अत्रापीति। सानुनासिकनिरनुनासिकौ द्वावत्र वर्णावित्यर्थः॥ ३॥ ४॥

हयवरट्॥ ५॥ पूर्वश्चेति॥ पूर्वपरोच्चारणक्रियाभेदादेकस्यैव हकारस्य पूर्वपरव्यपदेशः। शश्छोटीति। हकारपरशकारस्यासम्भवात्। प्रसङ्गोच्चारितमेतत्। उत्वे चेति। अश्त्वर्थमपि वक्तव्यं भो हसतीति रोर्यत्वार्थम्।

योगो ऽन्यपदार्थः। मात्रिकव्यञ्जनाभावे ऽनुपदिष्टत्वं हेतुः कुक्कुट इत्याद्युच्चारणं तु न उपदेशः। अनुपदिष्टत्वं नाम अक्षरसमाम्नाये ऽपठितत्वं ग्राहकशास्त्रेणागृहीतत्वञ्च। [अनुपदिष्टं सत्] सत्त्वेन कथं शक्यं विज्ञातुमित्यर्थः। एवाञ्चानुपदिष्टस्यासत्त्वात् तत्प्रतिपत्तिरशक्येत्याह असच्चेति। क्वचित्तु असच्चेत्यादिग्रन्थो न दृश्यते अनेन लृकारापाठे तस्यासत्त्वशङ्कया तयोः सावर्ण्यविधिरप्यशक्य इति सूचितम्। यत्रैतदस्तीति। भाष्ये हलोनन्तरा इत्यत्र यकारादिभिरस्य ग्रहणे हल्त्वयाभाव इति भावः। सानुनासिकेति। अणुदिच्छास्त्रं हि विद्यमानस्य लोकसिद्धस्य सवर्णस्य ग्राहकमेवं न त्वप्रसिद्धसवर्णकल्पकमिति भावः॥ ३॥४॥

हयवरट्॥ नन्वयं हकार इत्यनेनैकत्वं हकारस्य सूचितमिति कथं तद्विरुद्धं पूर्वश्चेत्यादिना भेदाश्रयणमत आह। पूर्वपरेति। एतद्भाष्यादेकत्वं वर्णानामित्येव पक्षो भगवतः संमत इति ज्ञायते। भाष्य [यदि पुनरिति]। न चैवं परहकाराभावे लकारस्याप्यभावेन तन्त्राद्याश्रयणेन हलन्त्यामित्यत्रान्योन्याश्रयपरिहारो वक्ष्यमाणो विरुध्येतेति वाच्यम्। रन्त्यं हारिति न्यासेन लन्त्यं हलिति न्यासेन वा तत्परिहाराद् लाघवाभावेपि एवं कर्त्तुं शक्यं न वेत्येवं विचारतात्पर्यात्। यद्वा हरन्त्यामित्यस्यैवावृत्त्याह। बोधकसूत्रसमुदायान्त्यामिदित्यर्थः। परं तु परहकाराभावेपि ल् इत्येव सूत्रं कार्यं प्रातिशाख्यादिप्रसिद्धहलादिप्रत्याहारासिद्ध्यर्थं तदर्थं रान्तस्यापि शक्तिकल्पने गौरवाद् हलन्त्यामित्यास्या वृत्त्या हल्प्रत्याहारबोधकसूत्रसमुदायान्त्यमिदित्यप्यर्थदोष इत्याहुः। अड्ग्रहणेष्विति। अड् गृह्यते येषु सूत्रेष्वित्यर्थः। शश्छोटीत्यस्योदाहरणादाने बीजमाह हकारपरस्येति। न च तत्र श् हिस्याहेत्युदाहरणसम्भवः। शास्त्रबोधित सौत्रञ्च। विहाय हलामुच्चारणार्थाचं विनोच्चारणस्यासाधुत्वेन तादृशोदाहरणाभाव इत्याशयात्! अत्र च भाष्ये एतदुदाहरणादानमेव मानम्। आतो ऽटि दीर्घ-

वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। पुरुषो हसति ब्राह्मणो हसतीति। अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः। पूर्वोपदेशे कित्त्वक्सेड्विधयो झल्ग्रहणानि च *। यदि पूर्वोपदेशः कित्त्वं विधेयम्। स्निहित्वा स्नेहित्वा। सिस्निहिषति। सिस्नेहिषति। रलो व्युपधाद्धलादेरिति कित्त्वं न प्राप्नोति। क्सविधिः क्सश्च विधेयः। अघुक्षत्। अलिक्षत्। शल इगुपधादनिटः क्स इति क्सो न प्राप्नोति। इड्विधिः। इट् च विधेयः। रुदिहि। स्वपिहि। वलादिलक्षण इण् न प्राप्नोति। झल्ग्रहणानि च किम्। अहकाराणि स्युः। तत्र को दोषः। झलो झलीतीह न स्यात्। अदाग्धाम्। तस्मात्पूर्वश्चैवोपदेष्टव्यः परश्च। यदि च किं चिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्राप्युपदेशः कर्त्तव्यः। इदं विचार्यते अयं रेफो यकारवकाराभ्यां पूर्व एवोपदिश्येत हयवरडिति। पर एव वा यथान्यासमिति। कश्चात्र विशेषः। रेफस्य परोपदेशेनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेधः *। रेफस्य परोपदेशे अनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। अनुनासिकस्य। स्वर्नयति। प्रातर्नयति। यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वेत्यनुनासिकः प्राप्नोति। द्विर्वचनस्य। मद्र्ह्रदः भद्र्ह्रदः। यर इति द्विर्वचनं प्राप्नोति। परसवर्णस्य। कुण्डं रथेन। वनं रथेन। अनुस्वारस्य ययीति परसवर्णः प्राप्नोति। अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः पूर्वोपदेशे। कित्त्वप्रतिषेधो व्यलोपवचनं च *। यदि पूर्वोपदेशः, कित्त्वं प्रतिषेध्यम्। दिवित्वा दिदेविषति। रलो व्युपधादिति कित्त्वं प्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते रलो व्युपधादिति। किं तर्हि, रलः अव्व्युपधादिति। किमिदमव्व्युप-

---

यदि च किं चिदिति। प्रयोजनार्थोऽपि वर्णानामुपदेशो न स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थः। इदमिति। उभयत्रापि दोषप्रयोजनसद्भावात्प्रश्नः। स्वर्नयतीति। णकारो ऽत्र प्राप्नोति। न ह्यत्र सवर्णग्रहणमस्ति। मद्र्ह्रद इति। द्विर्वचने कृते तस्यासिद्धत्वाद्रोरीति रेफलोपो नास्ति। हलो यमामिति लोपस्तु पाक्षिक इति पक्षे रेफद्वयश्रवणप्रसङ्गः। कुण्डं रथेनेति। अनुनासिकेनैव परसवर्णेन भाव्यमिति नियमाभावाद्रेफः प्राप्नोति तस्य

दीत्युभयोरुदाहरणं महां हि स इति। अँट्कुप्वाङिति सूत्रेऽपि ग्रहणफलमर्हणीति बोध्यम्। अदर्ग्धमपीति। इटमिण्त्वस्याप्युपलक्षणन्तेन लिलिहिढ्वे इत्यादौ विभाषेट इति ढत्वविकल्पासिद्धिरिति केचित्। भाष्ये [हशि चेति]। सिद्धान्तरीत्या निर्देशः। इदानीन्तु यशि चेति सूत्रम्। अहकाराणि स्युरिति। अतस्तत्र हकारग्रहणं कर्त्तव्यमिति भावः। अदाग्धामिति। धत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः। स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थ एवायमक्षरसमाम्नाय इति भ्रमं वारयति। भाष्ये [यदि किंचिदिति]। तद्व्याचष्टे। प्रयोजनार्थइति। शास्त्रीयप्रयोजनार्थ इत्यर्थः। एवञ्चाद्यहकारस्याशिणोरपि प्रयोजनं सूचितम्। अतएव मञ्चा हसन्तीति प्रयोगादिति सूत्रे भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते। एतेन पूर्वहकारोपदेशप्रयोजनवार्त्तिके न्यूनता परिहृता। कर्त्तव्य इत्यस्य स्यादिति शेषः। उपदेशोत्रोच्चारणमात्रम्। अन्यत्रापि। प्रत्याहारान्तरे। सर्वथा हकारस्य द्वेधोपदेशः कर्त्तव्य इत्यत्रास्य तात्पर्यम्। दोषप्रयोजनेति। अन्यतरपक्षेऽपिदोष एवान्यतरपक्षे प्रयोजनमिति बोध्यम्। णकारोत्रेति। स्थाने ऽन्तरतमत्वादिति भावः। ननु रेफस्य सवर्णाभावात्कथमत्रानुनासिको ऽत आह न ह्यत्रेति। ननु द्वित्वेऽपि रोरीति हलोयमामिति वा लोपान्न दोषो ऽत आह द्विर्वचनइति। भाष्ये [अव्व्युपधादिति]। अव् इति लुप्तपञ्चमीकम्। ननु पूर्वोपदेशे इग्यण इत्यादौ यथासंख्यनिर्वाहः कथमिति चेन्न। सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्येन तत्र तद्भावितप-

धाविति । अवकारान्ताद् व्युपधादव्व्युपधादिति । व्यलोपवचनं च । व्योश्च लोपो वक्तव्यः । गोधेरः पचेरन् । यजेरन् । जीवेरदानुक् । जीरदानुः । वलीति लोपो न प्राप्नोति । नैष दोषः । रेफोप्यत्र निर्दिश्यते । लोपो व्योर्वलीति रेफे च वलि चेति । अथ वा पुनरस्तु परोपदेशः । ननु चोक्तं रेफस्य परोपदेशे ऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेध इति । अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः । रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति । द्विर्वचनेपि । नेमौ रहौ कार्यिणौ द्विर्वचनस्य । किं तर्हि । निमित्तमिमौ रहौ द्विर्वचनस्य । तद्यथा । ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविषातामिति । नेदानीं तौ भुञ्जाते । इदं विचार्यते । इमे चासिद्धत्वाद्रोरीति लोपो नास्ति । रेफोष्मणामिति । अनुनासिकपरसवर्णविधाने हि स्थानेन्तरतमपरिभाषोपस्थानाद्दोषाभावः । न हि रेफस्य णकारो ऽन्तरतमः नाप्यनुस्वारस्य रेफ । नेमौ रहाविति । हकारवद्रेफोरि न कार्यीत्यर्थः । तत्रैकवाक्यतायां सामान्यविशेषविध्योर्लौकिकव्यवहारादेव शब्दार्थसंबन्धपरिज्ञानात्सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बाधकः । प्रत्यक्षश्च विशेषविधिः सामान्यविधिस्त्वनुमेय इति रेफस्य कार्यित्वं निमित्तत्वेन बाध्यते । दध्युदकादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमिकस्तस्मादित्युत्तरस्येत्यादेशापकान्न बाध्यते । लक्ष्यस्थित्यपेक्षणाद्वा बाध्यबाधकभावेन क्व चिदपेक्षा नास्ति । यथा चिचीषतीति दीर्घत्वद्विर्वचनयोः । इदमिति विधानादेषां साधुत्वं स्यात् प्रत्याहारप्रतिबद्धं तु

सान्यग्रहणान्न दोषः । भाष्ये (रेफोष्मणामिति) विजातीया इति शेषः । तेन सजातीयेषु सत्स्वपि न दोषः । ननु मा भूद्रेफस्य विजातीयः सवर्णस्तथाप्यनुनासिकविधौ सवर्णग्रहणाभावादनुनासिकः स्यादेवेत्यत आह अनुनासिकपरेति । न हि रेफस्येति । न च रेफस्य णकारः स्थानेनान्तरमो भवत्येवेति वाच्यम् । स्थाने ऽन्तरतम इति सप्तम्यन्तपाठस्य स्थानप्रयत्नोभयान्तरतमस्पर्शे चिन्मात्रमित्यादौ चरितार्थो ऽनुनासिकविधिः प्रयत्नासदृशे रेफे न प्रवर्त्तते इति भावात् । नापीति । यद्यप्यन्तरतमानन्तरतमयोः प्राप्तावन्तरतम एवेति स्थानेन्तरतम इत्यनेन नियमः कुण्डं रथेनेत्यादौ चानन्तरतमस्यैव प्राप्तिरितीदमयुक्तम् । तथापि संभवदनुस्वारान्तरतमके ऽङ्कित इत्यादौ चरितार्थः परसवर्णविधौ रेफे न प्रवर्त्तते इति भावः । इदं जातिपक्षे इति केचित् । वस्तुतो व्यक्तिपक्षेपि तादृशव्यक्तौ चरितार्थो ऽन्यां व्यक्तौ न प्रवर्त्तते इति वक्तुं शक्यन्तद्वक्ष्यतीकोयणचीत्यत्र कैयटः 'द्रव्येपि पदार्थे उत्सर्गापवादभावः संदिग्धस्थाश्रयोस्त्येवेति" । केचित्तु स्थानेन्तरतम इति सप्तम्यन्तपाठप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधेनास्या युक्तेरसंभवदुक्तिकत्वम् । किं चैवं सति ऊष्मग्रहणं भाष्ये व्यर्थं स्यात् । तस्मादनुनासिकविधौ सवर्णपदापकर्षपरं भाष्यं रेफोष्मणामित्यस्य चानुनासिको ऽनुस्वारान्तरतमश्च सवर्णो नास्तीत्यर्थः । अत एव महिम्नानित्यादौ सूत्ररीत्या स्थानप्रयत्नोभयान्तरतमऋकारसम्भवेपि नानुनासिकः । नाज्झलाविति निषेधेन सवर्णत्वाभावादिति भाष्याशय इत्यहुः । नन्वयत्वादिप्रसक्तावुत्वस्य इस्य ग्रहणयुक्तमत आह हकारवदिति । ननु एककर्तृकयोर्भोजनपरिवेषणयोर्युगपदसम्भवादस्तु तत्र बाधः प्रकृते तु लक्ष्यभेदेन भिन्नवाक्यावगतनिमित्तकार्यिभावः किं न स्यात् । यथा ऽवगतकार्यित्वस्यापि इको निमित्तत्वं दध्युदकादावत आह । तत्रेति । लक्ष्यभेदेन कार्यित्वनिमित्तत्वसंभवे ऽपीत्यर्थः । सामान्यविशेषविध्योरेकवाक्यतायामित्यन्वयः । शब्दो वाक्यात्मा अर्थस्तदर्थः । संबन्धः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । तेषां परिज्ञानं यथा लोकव्यवहारादेव तथा तयोर्बाध्यबाधकभावः । संभवेपि भवतीत्येतदपि लोकव्यवहारादेव ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतान्तक्रं कौण्डिन्यायेत्यादिरूपादवगतमित्यर्थः । विशेषसंनिधाने सामान्यशब्दस्य तद्व्यतिरिक्तपरत्वञ्च तद्वीजं परिज्ञानवदिति पाठः । एवञ्चाचो रहाभ्यामित्यत्र सामान्यविशेषविधित्वाभावेपि तत्र बाधे यद्वीजं तत्प्रकृतेप्यस्त्येवेत्याह । प्रत्यक्षश्चेति । अविलम्बितप्रतीतिकत्वं प्रत्यक्षत्वम् । विलम्बिततत्कत्वं चानुमेयत्वम् । लक्ष्येति । ज्ञापकाल्लक्ष्यानुरोधाद्वा सत्यपि सामान्यविशेषभावे क्व चिद्बाधकत्वं विशेषविधेर्नाश्रीयते व्यक्तिव्यक्तिपक्षयोरुभयोरपीति भावः । क्वचिदपेक्षा नास्तीति । बाध्यबाधकभावस्येति शेषः । यथेति ।

अयोगवाहा न क चिदुपदिश्यन्ते श्रूयन्ते च। तेषां कार्यार्थ उपदेशः कर्त्तव्यः। के पुनरयोगवाहाः विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारयमाः। कथं पुनरयोगवाहाः। यदयुक्ता वहन्ति। अनुपदिष्टाश्च श्रूयन्ते। क पुनरेषामुपदेशः कर्त्तव्यः। अयोगवाहानामट्सु णत्वम् *। अयोगवाहानामट्सूपदेशः कर्त्तव्यः। किं प्रयोजनम्। णत्वम्। उरःकेण उर≍केण। ऊरःपेण। उर≍पेण अड्व्यवाये इति णत्वं सिद्धं भवति। शर्षु जश्भावषत्वे *। शर्षूपदेशः कर्त्तव्यः। किं प्रयोजनम्। जश्भावषत्वे। अयमुब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते। तस्य जश्त्वे कृते उब्जिता उब्जितुमित्येतद् रूपं यथा स्यात्। यद्युब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते उब्जिजिषतीत्युपध्मानीयादेरेव द्विर्वचनं प्राप्नोति। दकारोपधे पुनर्नन्द्राः संयोगादय इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। यदि दकारोपधः पठ्यते का रूपसिद्धिः। उब्जिता उब्जितुमिति। असिद्धे भ उब्जेः। इदमस्ति स्तोश्चुना श्चुरिति, ततो वक्ष्यामि। भ उब्जेः।

कार्यं न प्राप्नोति। के पुनरिति। तत्स्वरूपप्रश्नः। कथमिति। प्रवृत्तिनिमित्तप्रश्नः। अयुक्ता इत्यस्यैव हेतुकथनमनुपदिष्टाश्चेति। अयुक्ताः प्रत्याहारलक्षणेन। पाठाभावादसंबद्धा इत्यर्थ। उपदेशो द्विविधः। पाठो ग्रहणकशास्त्रेण प्रत्यायनं च। स द्विविधोप्येषां नास्तीत्यर्थः। चशब्दो हेतौ। यतोऽनुपदिष्टास्ततो ऽयुक्ता इत्यर्थः। क चित्तु चशब्दो न पठ्यते। शर्ष्विति। शर्षु पाठे झल्त्वमिति झलां जश् झशीति जश्त्वं सिध्यति। उपध्मानीयादेरिति। यदि द्विर्वचने पूर्वत्र कर्त्तव्ये जश्त्वमसिद्धमथापि पूर्वत्रासिद्धीयमद्वि-

---

बाध्यबाधकभावाभावे दृष्टान्तोयम्। न तु कार्यित्वनिमित्तत्वयोः समावेश इति बोध्यम्। के चित्तु तक्रकौण्डिन्यन्यायोपि सामान्यविषयानाक्रान्तविषयाभावरूपानवकाशत्वमूलक एव अस्ति च प्रकृते तत् न ह्येतद्बाध्यनिमित्तत्वं सामान्यशर्वप्रयुक्तकार्यित्वानाक्रान्ते क्वचिदप्यस्ति सर्वत्राचः परत्वादनचीत्यस्य प्राप्तेरतोऽयुक्तो लक्ष्यानुरोधात्सामान्येन कार्यित्वबाधः। न चैवमिको यणचीत्यादौ, मस्वथ इत्यादौ सामान्यप्राप्तनिमित्तत्वाभावेन कार्यित्वस्य चारितार्थ्यादिति भाष्याभिप्रायमाहुः। ननु कार्यार्थ इत्यत्र कार्यं साधुत्वं चेत् खरवसानयोरित्यादिनासिद्धमत आह विधानादिति। उपदिश्यन्त इति पाठे भाष्ये वर्त्तमानसामीप्ये लट्। उपदिष्ट इत्यर्थः। प्रवृत्तिनिमित्तेति। प्रकृते भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगिरूपः प्रकारस्थधर्म इति भावः। केन प्रवृत्तिनिमित्तेनायोगवाहशब्दवाच्यतैषामित्यत्र तात्पर्यम्। नन्वनुपदिष्टाश्चेति चकारश्रवणादनुच्चारितत्वमयोगवाहशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तान्तरमित्याभाति तदयुक्तम्। अनुपदेशे पदार्थस्यानुच्चारणस्य तत्राभावात्। प्रयोगेपूच्चारितत्वाद्। न च प्रत्याहारसूत्रानुच्चारितत्वं तथा, तदयुक्ता इत्यनेनैव तदर्थलाभेन पौनरुक्त्यापत्तेरत आह युक्ता इत्यस्यैवहेतुकथनमिति। प्रत्याहारबोधकलक्षणेनायुक्ता इत्यन्वयः। तद् व्याचष्टे पाठाभावादिति। ग्रहणकशास्त्रेण प्रदेशे प्रवर्त्तमानेन योवर्णस्तेषां ग्रहणकस्तस्य पाठाभावादित्यप्यर्थः। एषां नास्तीति। अतो ऽयुक्ता इत्यर्थः। एवञ्चाक्षरसमाम्नाये ऽयुक्ताः सन्तो वहन्ति प्रयोगं निर्वाहयन्तीत्ययोगवाहपदव्युत्पत्तिर्दर्शिता। न पठ्यतइति। तत्र यत इत्यध्याहार्यमिति भावः। भाष्ये [उरः केणेति] उरः कायतीति सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेपि सोपदादाविति न सत्वम्। पाशकल्पककाम्येष्वेव तत्प्रवृत्तेः। ननु शरात्स्थ जशो भवन्तीति लक्षणाभावाच्च शर्षु पाठस्य न जश्त्वाभावः प्रयोजनमत आह शर्षु पाठेइति। यदीति। पूर्वत्र द्विर्वचने इत्यन्वयः। ननु पूर्वं द्वित्वे जश्त्वात्पूर्वमेव हलादिः शेषे कथमुपध्मानीयस्याभ्यासे जश्त्वं झश्परत्वाभावात्। अभ्यासे चर्चेत्यनेन स्थान्तरतम्यात्प्रकृतिचारञ्चर एवेति उपध्मानीयएव स्यादिति केचिन्स्थमेवैतत्। उपध्मानीयश्रवणापत्त्येनापि भाष्यसामाञ्जस्यात् अन्त्यं तु द्वित्वे कृतेपि द्वित्वाश्रये कार्ये कर्त्तव्ये असिद्धत्वं ऽसिद्धत्वं नेत्यपि

उब्जेश्चुना सन्निपाते बो भवतीति । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । निपातनादेव सिद्धम् । किं निपातनम् । भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरिति । इहापि तर्हि प्राप्नोति अभ्युद्गः समुद्ग इति । अकुत्वविषये निपातनम् । अथवा नैतदुब्जे रूपं गमेरेतद् ड्युपसर्गाड्डो विधीयते । अभ्युद्गतो ऽभ्युद्गः । समुद्गतः समुद्ग इति । षत्वं च प्रयोजनम् । सर्पिःषु धनुःषु । शर्व्यवायइति षत्वं सिद्धं भवति नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपीति विसर्जनीयग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति नुमश्चापि तर्हि ग्रहणं शक्यमकर्त्तुम् । कथं सर्पींषि धनूंषि । अनुस्वारे कृते शर्व्यवायइत्येव सिद्धम् । अवश्यं नुमो ग्रहणं कर्त्तव्यम् । अनुस्वारविशेषणं नुम्ग्रहणं नुमो यो ऽनुस्वारस्तत्र यथा स्यादिह मा भूत् पुंस्विति । अथवा अविशेषेणोपदेशः कर्त्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अविशेषेण संयोगोपधासंज्ञाऽलोन्त्यद्विर्वचनस्थानिवद्भावप्रतिषेधाः* । अविशेषेण संयोगसंज्ञा प्रयोजनम् । उब्जक । हलो ऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो भवति । उपधासंज्ञा च प्रयोजनम् । दुष्कृतम् ।

वचनइति सिद्धं सर्वथोविज्विषतीति प्राप्नोति । निपातनादिति । द्विर्वचनं कथम् । निपातनाद्वाक्यशेषो ऽनुमीयते । असिद्धप्रकरणे स्तोश्चुरित्यत्रोब्जेर्भ इति । तत्र नन्द्रा इति दकारस्य द्विर्वचननिषेधः कर्तव्यो न तु द्विर्वचनमिति पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्यस्याप्रवृत्त्या भत्वस्यासिद्धत्वादिष्टद्विर्वचनसिद्धिः । अथापि न वाक्यशेषानुमानं निपातनमेव प्रतिपादकं तथापि दकारोपदेशसामर्थ्याद् द्विर्वचने कृते दकारस्य बत्वं प्रवर्तते । अकुत्वविषयइति । विशिष्टविषयमनुमानमित्यर्थः । अवश्यमिति । अनुस्वारस्य शर्त्वात्तद् व्यवाये षत्वे सिद्धे नुम्ग्रहणं नियमार्थं नुमो योनुस्वारस्तत्रैव यथा स्यादन्यत्र मा भूत् पुंस्विति । अविशेषेणेति । प्रयोजनविशेषमनपेक्ष्य सकलप्रयोजनोद्देशेन यत्र यत्र प्रदेशे प्रयोजनसिद्धिस्तत्र तत्रोपदेशः कार्य इत्यर्थः । उब्जक इति । उपध्मानीयस्य जश्त्वे संयोगसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वात्संयोगसंज्ञाभावाद् गुरुत्वाभावात् प्लुतो न स्यात् ।

पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्यार्थ इति परत्वाज्जश्त्वे कृत एव हलादिः शेष इत्याशयान्न दोषः । द्विर्वचनं कथमिति । बकाररहितस्येति शेषः । ननु निपातनाल्लक्षणमात्रं स्यान्न तु प्रदेशविशेषावच्छिन्नमत आह अथापीति । न चाभ्युद्गम इत्यादौ दकारोच्चारणं सार्थकं नैतदुब्जे रूपमिति भाष्योक्त्या दोषाभावात् । उपतापातिरिक्तविषयेऽस्माद् घञ् नानभिधानादिति तदाशयः । अकुत्वविषये निपातनमिति पक्षान्तरे त्वाद्यमेव समाधानम् । अनुस्वारस्य शर्त्वादिति । यद्यपि इण्कवर्गाभ्यामुत्तरो नुमा व्यवहितः सकारः सुहिन्सु इत्यादौ सम्भवति तथापि तदनभिधानमिति भावः । पुंस्वित्यत्र संपुङ्कानामित्येतत्प्रवृत्तिपराविवरणग्रन्थस्तु चिन्त्य एव । तस्य समः सुटि, पुमः खय्यमपरे, कानाम्रेडिते इति सूत्रत्रयमात्रविषयत्वात् । ननु सूत्राविशेषानाश्रयणे तत्प्रत्याहारासंनिवेशात्कथं तन्निबन्धनकार्यप्रवृत्तिरत आह प्रयोजनविशेषमिति । [अविशेषेणेति] भाष्यस्य प्रयोजनविशेषनिर्देश विनेत्यर्थ इति भावः । यत्र यत्रेत्यादि । यद्यत्प्रयोजनसिद्धिरुद्देश्या तत्तद्विषयसकलप्रयोजनोद्देशेनेत्यर्थः । जश्त्वे कृते संयोगसञ्ज्ञायामिति । कार्यकालपक्षे इदम् । भाष्ये [इदुदुपधस्येति] । विसर्गस्यात्वे ह्युपधात्वमिति भावः । इदुदुपधस्य सकारस्येति विसर्गस्याप्युपलक्षणमेतत् । अत एव निरोपि निष्कृतमिति सिध्यति । अत एव वक्ष्यमाणपक्षान्तरेणाविरोधः । निष्कृतमित्यादौ सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेपि इणः ष इति न । पाशकल्पककाम्येष्वेव तत्प्रवृत्तेः । द्विर्वचनं प्रयोजनमिति । विसर्गजिह्वामूलीयादेर्द्विरुच्चारणे विशेषस्याभावात् । उच्चारणस्य कार्स्न्येनाशक्यत्वाच्च । शास्त्रप्राप्तिमात्रेणतत्प्रयोजनकथनमिति सन्तोष्टव्यम् । ननु सो-

निष्कृतम्। दुष्पीतम्। निष्पीतम्। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति षत्वं सिद्धं भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। न इदुदुपधग्रहणेन विसर्जनीयो विशेष्यते। किं तर्हि। सकारो विशेष्यते। इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय इति। अथ वोपधाग्रहणं न करिष्यते। इदुदुभ्यां तु परं विसर्जनीयं विशेषयिष्यामः। इदुदुभ्यामुत्तरस्य विसर्जनीयस्येति अलोन्त्यविधिश्च प्रयोजनम्। वृक्षस्तरति प्लक्षस्तरति अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यलोन्त्यस्य सत्वं सिद्धं भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति विसर्जनीयस्यैव भविष्यति। द्विवचनं प्रयोजनम्। उरःकः। उरःपः। अनचि च। अच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं सिद्धं भवति। स्थानिवद्भावप्रतिषेधश्च प्रयोजनम्। यथेह भवति उरःकेण उरःपेणेत्यट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि इति णत्वम्। एवमिहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति। व्यूढोरस्केन महोरस्केनेति। तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्त आहोस्विदनर्थकाः। अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात् *। अर्थवन्तो वर्णाः। कुतः। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात्। धातव एकवर्णा अर्थवन्तो दृश्यन्ते। एति अध्येति। अधीतइति। प्रातिपदिकान्येकवर्णान्यर्थवन्ति। आभ्याम्। एभिः। एषु। प्रत्यया एकवर्णा अर्थवन्तः। औपगवः। कापटवः। निपाता एकवर्णा अर्थवन्तः। अ अपेहि। इ इन्द्रं पश्य। उ उत्तिष्ठ। अ अपक्राम। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनान्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति। वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनात् *॥ वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनान्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति। कूपः सूपो यूप इति। कूप इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते। सूप इति ककारापाये सकारोपजने चार्थान्तरं गम्यते। यूप इति ककारसकारापाये यकारोपजने ऽर्थान्तरं गम्यते। तेन मन्यामहे यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य यः सूपे सूपार्थः स

महोरस्केनेति। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधः। अचः परस्मिन् पूर्वविधावित्यस्य न तु स्थानिवदादेश इत्यस्य। इदानीमन्यदपि वर्णगतं वस्तु विचार्यते। किं पुनरिति। पक्षद्वयेपि प्रतिवर्णं विभक्त्यनुत्पत्तिज्ञानं विचारस्य प्रयोजनम्। वर्णव्यत्ययइति। एकवर्णस्याभ्युपगमे ऽन्यापगमो व्यत्ययः। सककारस्येति। तस्यैवान्वयव्यतिरेकावनुवि-

---

पदाद्याविति सत्वस्य स्थानिवत्त्वं पूर्वत्रासिद्धीये इति निषेधान्नेत्यत आह पूर्वत्रेति। इमे इत्यनेन न हयवरट्सूत्रस्था एवं गृह्यन्ते किं तु वर्णमात्रमित्याह इदानीमिति। अर्थवन्त इति साध्यम्। वर्णा इति पक्षः। पक्षतावच्छेदकमेव हेतुः। धातुप्रातिपदिकेत्यादिस्तु दृष्टान्तः। अनुत्पत्तिज्ञानम्। अनुत्पत्त्युपायज्ञानम्। भाष्ये [धातव इत्यादि]। प्रक्रियाश्रयप्रकृतिप्रत्ययानां वाचकत्वमित्येवरूपं वर्णस्फोटाश्रयेण। अयञ्च शास्त्रव्यवहारमात्रोपयोगी। एतद्वासनावशादेवं लोकव्यवहारेपि शास्त्रज्ञास्तथा व्यवहरन्ति धर्मे चैवंविधज्ञानस्योपयोग इति बोध्यम्। हेत्वन्तरमाह वर्णव्यत्यये चेति। ननु कूपादौ न सिंहादाविव वर्णव्यत्ययो ऽत आह एकस्येति। तस्यैवान्वयेति। उपसृष्टस्य तु तदीयसत्त्वशुद्धोधकत्वरूपं द्योतकत्वं प्रादिवत्। अत एव तेषामिवैषामपि प्रा-

सकारस्य यो यूपे यूपार्थः स थकारस्येति । वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः * ॥ वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेर्मन्यामहे ऽर्थवन्तो वर्णा इति । वृक्ष ऋक्षः काण्डीर आण्डीरः वृक्ष इति सवकारेण कश्चिदर्थो गम्यते । ऋक्ष इति वकारापाये सोर्थो न गम्यते । काण्डीर इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते आण्डीर इति ककारापाये सोर्थो न गम्यते । किं तर्ह्युच्यते ऽनर्थगतेरिति । न साधीयो ह्यत्रार्थस्य गतिर्भवति । एवं तर्हीदं पठितव्यं स्याद् वर्णानुपलब्धौ चातदर्थगतेरिति । किमिदमतदर्थगतेरिति । तस्यार्थस्तदर्थः तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिः न तदर्थगतिरतदर्थगतिरतदर्थगतेरिति । अथ वा सोर्थस्तदर्थस्तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिर्न तदर्थगतिरतदर्थगतिरतदर्थगतेरिति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः खरमुखः । एवमतदर्थगतेरनर्थगतेरिति संघातार्थवत्त्वाच्च * ॥ संघातार्थवत्त्वाच्च मन्यामहे ऽर्थवन्तो वर्णा इति । येषां संघाता अर्थवन्तोवयवा अपि तेषामर्थवन्तः । येषां ह्यवयवा अर्थवन्तः समुदाया अपि तेषामर्थवन्तः । तद्यथा । एकश्चक्षुष्मान् दर्शने समर्थः तत्समुदायश्च शतमपि समर्थम् । एकश्च तिलस्तैलदाने समर्थः तत्समुदायश्च खार्यपि तैलदाने समर्था । येषां पुनरवयवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः । तद्यथा । एकोन्धो दर्शने ऽसमर्थस्तत्समुदायश्च शतमप्यसमर्थम् । एका च सिकता तैलदाने ऽसमर्था तत्समुदायश्च खारीशतमप्यसमर्थम् । यदि तर्हीमे वर्णा अर्थवन्तः अर्थवत्कृतानि प्राप्नुवन्ति । कानि । अर्थवत्प्रातिपादकमिति प्रातिपादिकसंज्ञा प्रातिपदिकादिति

धत्ते ऽर्थावसायइत्यर्थः । वर्णानुपलब्धौ चेति । अर्थान्तरावगमात्प्रकृतोर्थो न गम्यते इति विवक्षितम् । इतरस्त्वर्थावगत्यभावमात्रमनेनोक्तमिति मत्वा पृच्छति किं तर्हीति । न साधीय इति । परमतापेक्षया प्रकर्ष आरोप्यते । यथा न किं चिदयं तत्र करोतीत्युक्ते कश्चिदाह सुतरामयं करोतीति । एवं तर्हीति । प्रकृतोर्थो न गम्यते अर्थान्तरं तु गम्यते इत्यर्थः । तस्यार्थ इति । वर्णस्य परं प्रति वर्णानामर्थवत्त्वमसिद्धमिति कथं तस्येति वर्णः परामृश्यते इत्याह सोर्थ इति । प्रकृतोर्थ इत्यर्थः । उष्ट्रमुख इति । गतार्थत्वादप्रयोग एव द्वितीयमुखशब्दस्य लोपो विधीयते । अत्र हि उष्ट्रो मुखमस्येत्येव विग्रहः । न च

तिपदिकसञ्ज्ञापादनं करिष्यते । तृतीयहेतुमाह वर्णानुपलब्धौ चेति । अनर्थगतेरित्यस्य तद्वर्णासत्तायां योर्थस्तदर्थानवगतेरित्यर्थ इत्याह अर्थान्तरेति । प्रश्नमुपपादयति । भाष्ये [न साधीयइति] नञि काकुः । परमतापेक्षयेति । परेणानर्थगतेरित्युक्तत्वादिहार्थगतिरस्तीत्यभ्युपगमस्य परमते कटाक्षण अन्यस्थलीयार्थगत्यपेक्षयात्रातिशयेनार्थगतिरस्तीति विवक्षेति भावः । तच्छब्दार्थमाह वर्णस्येति । परं तु तच्छब्देन तद्वर्णघटितपरामर्शे न कश्चिद्दोषः । अत एव पूर्वं भाष्ये सककारेण कश्चिदर्थो गम्यतइत्युक्तमित्याहुः । लाघवेन तु कर्मधारयमाह । भाष्ये [सोर्थ इति] । प्रकृतोर्थः । तस्मिन् वर्णे सति योर्थः प्रतीयते स इत्यर्थः । ननु दृष्टान्ते सप्तम्युपमानपूर्वेतिवचनेनोत्तरपदलोपेपि प्रकृते तच्छब्दलोपः केन । किं च तच्छब्द उत्तरपदमपि न तच्छब्देन नञः समासाभावादत आह गतार्थत्वादिति । तथा च तद्वदत्रापि लक्षणेति भावः । चतुर्थहेतुमाह ।

स्वाद्युत्पत्तिः । सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा तत्र को दोषः । पदस्येति नलोपादीनि प्राप्नुवन्ति । धनं वनमिति । संघातस्यैकार्थ्यात्सुबभावो वर्णात् * ॥ संघातस्यैकत्वमर्थः । तेन वर्णात्सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति । अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः * ॥ अनर्थकास्तु वर्णाः । कुतः । प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः । न हि प्रतिवर्णमर्था उपलभ्यन्ते । किमिदं प्रतिवर्णमिति । वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम् । व्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनात् * ॥ वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनान्मन्यामहे ऽनर्थका वर्णा इति । वर्णव्यत्यये । कृतेस्तर्कुः । कसेः सिकताः । हिंसेः सिंहः । वर्णव्यत्ययो

प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखं भवतीति विशिष्टावयववृत्तिरुष्ट्रशब्दः सादृश्यान्मुखं विशिनष्टि । एवमिहाप्यनर्थगतेरित्यत्रार्थशब्देन प्रक्रान्तोर्थ उच्यते न अर्थमात्रमित्यर्थः । न लोपादीनीति । श्रवणं तु विभक्तेर्न भवति । यतो यदवावयवानां प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्त्तते तदेव समुदायस्यापि तत्र तदन्तर्गतत्वाद्विभक्तेर्लुका भवितव्यं समासग्रहणेन च तुल्यजातीयस्य सुबन्तावयवसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा निवार्यते, न त्वर्थवत्समुदायमात्रस्य येनैव चार्थेन समुदायस्यार्थवत्त्वं तेनैव तदवयवानामपीति विभक्त्युत्पत्तिश्चोद्यते । अत्र परिहारमाह संघातस्येति । वृक्ष इत्यत्रैकत्वं विभक्त्या द्योत्यते तच्चैकमित्येकैव विभक्तिरुत्पद्यते यथा बहवो द्रष्टारो दृश्यमर्थमेकेनैव प्रदीपे पश्यन्ति । सा चोत्पद्यमाना समुदायादेव तन्त्रेण सर्वानुग्राहिण्युत्पद्यते । समुदायद्विर्वचनवत् । पदसंज्ञा तु समुदायस्यैव भवति न तु प्रत्येकमसुबन्तत्वाद्यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवर्तनादसुबन्तत्वात् । अनर्थकास्त्विति । धात्वादिव्यतिरिक्ता वर्णाः पक्षीक्रियन्ते । अन्यथा शास्त्रविरोधः प्राप्नोति । किमिति । असमासशङ्कया प्रश्नः समासेन तूत्तरम् ।

भाष्ये [सङ्घातार्थवत्त्वाच्चेति । एका सिकतेति भाष्यप्रयोगादेव सिकताशब्दस्यैकवचनान्तत्वमपि । तदन्तर्गतत्वादिति । इदञ्चिन्त्यम् । इत्थंभूतलक्षणइति सूत्रस्थस्वग्रन्थविरोधात् । तत्र हि संज्ञाप्रवृत्त्युत्तरकालजातविभक्तेस्तन्मध्यपतितत्वेपि तदवयवत्वं नेत्युक्तं तस्मादन्तरङ्गत्वादवयवप्रातिपदिकत्वे तन्निमित्तसुपि तदनन्तरं कृदन्तत्वनिमित्तकप्रातिपदिकत्वे सुब्लोप इति वक्तुं युक्तं ध्वनतीत्यादौ तु न तदापत्तिः धातुप्रत्ययान्तपदयोस्तदवयवपरत्वेन तत्र तदप्राप्तेः । धात्वादेस्तदवयवत्वन्तु व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् । वस्तुत इत्थंभूतेति सूत्रस्थकैयटोक्तिरयुक्तेति तत्रैव निरूपयिष्याम इति न दोषः । धकारे जइत्वमादिपदार्थः । सुबन्तावयवसमुदायस्येति । सुबन्तावयवेति बहुव्रीहिस्ततः कर्मधारयः । इदमुपलक्षणम् । भेदे सति यदर्थयोः संसर्गस्तदीयद्वारकार्थवत्समुदायस्य तेन तिङन्तसमुदायस्य व्यावृत्तिः । प्रकृते न भेद इत्याह येनैव चेति । तच्चैकमिति । सङ्घातस्यैकत्वमिति भाष्यस्य सङ्घातस्याप्येकत्वमर्थः । एवञ्च विभक्तिः समुदायादेवेति भावः । ननु समुदायादुत्पद्यमाना विभक्तिः सर्ववर्णसंबन्धिनी चेत् प्रतिवर्णं पदत्वं प्राप्नोतीत्यत आह पदसञ्ज्ञा त्विति । यतश्चार्थबोधनाय विभक्त्युत्पत्तिस्तस्य सञ्ज्ञा प्रवर्त्तते न त्वन्येषामिति भावः । केचित्तु विभक्तिः प्रकृत्यर्थगतप्रकृतिबोध्यसङ्ख्याद्योतिका । सङ्ख्या च समुदायस्यैवार्थो न प्रत्येकवर्णानामिति न तेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिः । एकत्वं सङ्घातस्यार्थ इति भाष्यस्वरसात् प्रकृत्यंशवर्णव्यत्ययापाययोः सङ्ख्यान्तरानुपजनात्सा समुदायस्यैवार्थ इति तद्भावः । न चाव्ययेभ्य इवैकवचनं दुर्वारम् । सङ्ख्यारहितार्थप्रतिपादकेषु तथा स्वीकारेपि वस्तुतः सङ्ख्यावत्यर्थे सङ्ख्यानभिधायकत्वाद्युत्पत्तौ मानाभावात् । एवञ्चैषां प्रकृतित्वमेव नेति न केवला प्रकृतिरित्यस्यापि न विषयः । एतेन प्रत्येकं पदसञ्ज्ञानुग्रहाय द्विर्वचनवैषम्यात् स्यादेव प्रत्येकं सुबुत्पत्तिरित्यपास्तमित्याहुः । अनुमानेन साधितामर्थवत्तां प्रत्यक्षविरोधेन दूषयति । अनर्थकास्त्विति । सर्ववर्णानां पक्षत्वे हेतोर्भागासिद्धत्वं स्यादत आह धात्वादीति । विपक्षे बाधकमाह अन्यथेति । ; वर्णव्यत्ययेत्यादिहेतोरर्थानुपलब्धेरिति हेतोश्च धात्वाद्यतिरिक्तवर्णविषयत्वे एव सङ्गतिरित्यपि बोध्यम् । असमासशङ्कयेति । तथा च वप्सा न प्रतीयेति भावः । तेनैवेति ।

नार्थव्यत्ययः । अपायो लोपः । हतः घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन् । वर्णापायो नार्थापायः । उपजन आगमः । लविता । लवितुम् । वर्णोपजनो नार्थोपजनः । विकार आदेशः । घातयति । घातकः वर्णविकारो नार्थविकारः । यथैव वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारा भवन्ति तद्वदर्थव्यत्ययापायोपजनविकारैर्भवितव्यम् । न चेह तद्वत् । अतो मन्यामहे ऽनर्थका वर्णा इति । उभयमिदं वर्णेषूक्तम् । अर्थवन्तो ऽनर्थका इति च । किमत्र न्याय्यम् उभयमित्याह । कुतः । स्वभावतः । तद्यथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां केचिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वा ऽनर्थक इति कृत्वा सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यद्धातुप्रत्ययप्रातिपदिकनिपाता एकवर्णा अर्थवन्तो ऽतोन्ये ऽनर्थका इति । स्वाभाविकमेतत् । कथं य एष भवता वर्णानामर्थवत्तायां हेतुरुपदिष्टः । अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्चेति । संघातान्तराण्येवैतान्येवंजातीयकानि अर्थान्तरेषु वर्त्तन्ते । कूपः सूपो यूप इति । यदि हि वर्णव्यत्ययकृतमर्थान्तरगमनं स्याद् भूयिष्ठः कूपार्थः सूपे स्यात् सूपार्थश्च कूपे कूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च कूपे सूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च सूपे । यतस्तु खलु न किं चित्सूपस्य वा यूपे यूपस्य वा कूपे कूपस्य वा यूपे सूपस्य वा कूपे कूपस्य वा सूपे यूपस्य वा सूपे । अतो मन्यामहे संघातान्तराण्येतान्येवंजातीयकान्यर्थान्तरेषु वर्तन्तइति । इदं खल्वपि भवता वर्णानामर्थवत्तां ब्रुवता साधीयो ऽनर्थकत्वं द्योतितम् । यो हि मन्यते यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य सूपे सूपार्थः स सकारस्य यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति । ऊपशब्दस्तस्यानर्थकः स्यात् । तत्रेदमपरिहृतं संघातार्थवत्त्वाच्चेति । एतस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञायां परिहारं

तेनैव वीप्सा द्योतितेति द्विर्वचनं भवति । वर्णव्यत्ययेति । यदुक्तं वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेरिति तस्यानैकान्तिकत्वमुद्भाव्यते । उभयमित्याहेति । यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्ता शक्यते कल्पयितुं तत्रैवासावभ्युपगन्तव्या न सर्वत्रेत्यर्थः । संघातान्तराणीति तदुक्तम् । न कूपसूपयूपानामन्वयोर्थस्य विद्यते । अतोऽर्थान्तरवाचित्वं संघातस्यैव गम्यते इति । एतस्यापीति । दृष्टो ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभावः सुराङ्गवद्रथाङ्गवच्चेति । आचारादिति । आचारो व्यवहारः । तृषि-

---

वीप्सायां तस्य विधानादिति भावः । ननु वर्णव्यत्ययादिष्वर्थदर्शनं नार्थवत्त्वाभावसाधकमत आह यदुक्तमिति । एवञ्चार्थवत्त्वसाधकहेतौ व्यभिचारप्रदर्शनद्वारानर्थकतासाधकत्वमस्य । भाष्ये [अर्थदर्शनादिति] अस्य वर्णव्यत्ययाद्यभावे योर्थस्तस्यैव दर्शनादित्यर्थः । [नार्थव्यत्यय] इत्यस्य नार्थान्तरावगतिः किंतु तस्यैवावगतिरित्यर्थः । उभयस्यन्यात्यत्वं विषयभेदेनेत्याह यत्रान्वयेति । यथा ति इत इत्यादौ न सर्वत्र कूपादावित्यर्थः । न कूपसूपेति । वर्णानामर्थवत्त्वे ऊपशब्दस्य त्रिष्वन्वयादर्थान्वयः स्यान्न च दृश्यते ऽत ब

वक्ष्यति । अइउण् ऋऌक् एओङ् ऐऔच् । प्रत्याहारे ऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु
न । यएते ऽत्तु प्रत्याहारार्था अनुबन्धाः क्रियन्ते एतेषामज्ग्रणेन ग्रहणं कस्मान्न
भवति । किंच स्यात् । दधि णकारीयति । मधु णकारीयति इको यणचीति यणादेशः
प्रसज्येत । आचारात् ॥ किमिदमाचारादिति । आचार्याणामुपचारात् । नैतेष्वाचार्या
अच्कार्याणि कृतवन्तः । अप्रधानत्वात् ॥ अप्रधानत्वाच्च न खल्वप्येतेषामच्तु
प्राधान्येनोपदेशः क्रियते । क्व तर्हि हल्षु । कुत एतत् । एषा ह्याचार्यस्य शैली-
लक्ष्यते । यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशति । अचो त्तु हलो हल्षु । लो-
पश्च बलवत्तरः ॥ लोपः खल्वपि तावद्भवति । ऊकालोजिति वा योगस्तत्कालानां
यथा भवेत् । अचां ग्रहणमच्कार्यं तेनैषां न भविष्यति ॥ अथ वा योगवि-
भागः करिष्यते । ऊकालो । ऽच् । उ ऊ ऊ३ इत्येवं कालो ज्भवति । ततो
ह्रस्वदीर्घप्लुतः । ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञश्च भवति । ऊकालोच् ।एवमपि कुक्कुट इत्य-
त्रापि प्राप्नोति । तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः । एष एवार्थः । अपर आह ।
ह्रस्वादीनां वचनात् प्राग्यावत्तावदेव योगोस्तु । अच्कार्याणि यथा स्युस्तत्काले-
ष्वक्षु कार्याणि । अथ किमर्थमन्तःस्थानामण्सूपदेशः क्रियते । इह सय्ँ यन्ता
सव्ँ वत्सरः यल्ँ लोकं तल्ँ लोकमिति । परसवर्णस्यासिद्धत्वादनुस्वारस्यैव द्विर्व-
चनम् । तत्र परस्य परसवर्णे कृते तस्य यण्ग्रहणेन ग्रहणात् पूर्वस्यापि परस-
वर्णो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् । द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं

मृषिकृषेरिति यण्न कृतः । अप्रधानत्वादिति । प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधानमेव कार्याणां
प्रयोजकमिति परार्थानामनुबन्धानामच्संज्ञा न प्रवर्त्ततइत्यर्थः । शैलीति । शीले भवा
शैली समवधानपूर्विका प्रवृत्तिः । यथा लोके ब्राह्मणैः सह ब्राह्मणा भोज्यन्ते क्षत्रियैः
सह क्षत्रिया इति । एवमिहाप्याचार्येण वर्णा निर्दिष्टा इत्यर्थः । लोपश्चेति । परत्वान्नि-

---

मुदायान्तरत्वप्रयुक्तमेवार्थान्तरत्वन्तदर्थानवगतिश्च न तु व्यत्ययादिकृतमित्यर्थः । ननु ककारसकारयकाराणा-
मेवार्थवत्त्वमूपस्तु शक्त्युद्बोधक एवेति कस्यार्थस्य सत्ता तत्र तत्रापाद्यत इति चेत्तर्हि भग्नमेव वर्णानामर्थव-
त्त्वम् । तत्रैव पदे ऊपयोरर्थाभावात् । किं च सङ्ख्यासमुदायस्यैवार्थ इत्यपि नियन्तुमशक्यं कूपगतैकत्वस्य
यूपादिभिरप्रतीत्या संख्ययापि कादिभिरन्वयव्यतिरेके सत्त्वाद् द्विर्वचनेन वैषम्यन्तु प्रागुक्तमेव तस्मात्समुदाय-
स्यैवार्थवत्त्वं तदेव ध्वनयन्नाह । भाष्य [इदं खल्वपीति]दृष्टो हीति । अतदर्थेन रथाङ्गेन गुणिनो रथस्य यथा-
र्थवत्ता तथा प्रकृतेपीति भावः । भाष्ये [अज्ग्रहणेष्विति] । प्रत्याहारे ऽक्षरसमाम्नाये ऽज्ग्रहणेषु अच्प्रत्या-
हारग्राहकेषु पठितानामनुबन्धानां प्रत्यासत्त्याक्षु ग्रहणं कुतो नेत्यर्थः । तत्फलितार्थमाह यएते अक्षु इति ।
तद्बोधकसूत्रेषु प्रागुक्तेषु । प्रत्याहारार्थास्तदुपकारकाः । अज्ग्रहणेन । अच्शब्देन । अणगादिप्रत्याहारेषु तेषां
ग्रहणे फलाभावं मनसि निधायाज्ग्रहणेनेत्युक्तम् । न च हशादौ टग्रहणस्यापत्तिः । हल्षु उच्चारणार्थाका-
रोच्चारणेनोच्चारणार्थवर्णहीनहलां हल्घटितप्रत्याहारे ग्रहणाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात् । प्राधान्येन । प्रत्या-
हारेषु ग्रहणार्थत्वेन । परार्थेति । अज्ञादिस्वरूपबोधनार्थत्वेन परार्थत्वम् । यथाकारादयः संज्ञिविशेषसमर्पणा-
योपात्ता न तथाणादय इत्यर्थः । अप्रधानत्वमप्याचार्याचारेण साधयति । भाष्ये [आचार्यस्येति] । आ-
चार्यशब्देनानादिः शब्दपुरुषः । एवञ्चान्यत्र सञ्ज्ञिविशेषसमर्पणायोपात्तत्वादिजामसञ्ज्ञित्वमेवेति भावः

वक्तव्यमिति। यावता सिद्धत्वमुच्यते परसवर्ण एव तावद्भवति परसवर्णे तर्हि कृते तस्य यग्रहणेन ग्रहणाद् द्विर्वचनं यथा स्यात्। मा भूद् द्विर्वचनमानन्तु च भेदो भवति। सति द्विर्वचने त्रियकारकमसति द्विर्वचने द्वियकारकम्। नास्ति भेदः। सत्यपि द्विर्वचने द्वियकारकमेव। कथम्। हलो यमां यमि लोप इत्येवमेकस्य लोपेन भवितव्यम्। एवमपि भेदः। सति द्विर्वचने कदाचिद्द्वियकारकं कदाचित् त्रियकारकम्। असति द्वियकारकमेव। स एष कथं भेदो न स्याद् यदि नित्यो लोपः स्याद् विभाषा च स लोपः। यथा ऽभेदस्तथास्तु। अनुवर्त्तते विभाषा शरोचि यद्वा· रयत्ययं द्वित्वम्। यदयं शरोचीति द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽनुवर्त्तते विभाषेति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधार्थो न कश्चित्स्यात्। यदि नित्यो लोपः स्यात् प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात्। अस्त्वत्र द्विर्वचनम्। झरो झरि सवर्णे इति लोपो भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यः विभाषा स लोप इति। ततो द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। नित्येपि तस्य लोपे स प्रतिषेधो ऽवश्यं वक्तव्यः। यदेतदचो रहाभ्यामिति

त्यत्वाद्वा। आदिरन्त्येनेत्यनेनाच्संज्ञाविधानकाले ऽनुबन्धानां लोपादसन्निधाना-दच्संज्ञा न प्रवर्तते। अनुबन्धा ह्युच्चारणएव सन्ति इत्संज्ञाप्रतिबद्धं कार्यमसन्त एव प्रतिपादयन्ति। स्वतस्तु न किं चित्कार्यं प्रतिपद्यन्ते। ऊकालोजित-सिद्धे ऽच्त्वे योगविभागेन कालविशेषावच्छिन्नस्याच्त्वं नियम्यते। ततो ऽनुबन्धाना-मूकालत्वाभावादच्त्वाभावः। एवमपीति। ककाराकृतेरुपदेशान्मात्रिकस्याच्त्वं मन्यते। अत्र च यद्यप्ययं परिहारो ऽस्ति द्वावेतौ ककारौ न च वर्णद्वयेनैका जातिर्व्यज्यते इति

परत्वादित्याद्यन्तरङ्गत्वोपलक्षणमेवञ्च पूर्वमनुबन्धलोपादादिरन्त्येनेति सञ्ज्ञाविधानकाले ऽसन्निधानादि· त्यन्वयः। एवञ्चानुबन्धसदृशाभिन्नानामेव मध्यगसदृशानां बाह्यतां बोधयतीति भावः। भाष्ये (लोपःखल्वपि तावदिति)। सर्वतः प्रथममित्यर्थः। यत्तु एवमपि लाणित्यकारस्य हल्षु ग्रहणापत्तेराचारादित्येव समाधिरत्र युक्त इति। तन्न। अतोल्लान्तस्येति सूत्रे लकारोच्चारणेन लण्सूत्रस्थस्यानुनासिकत्वाभावज्ञापः नात्। एवञ्च तस्यानुबन्धत्वमेव न किं तूच्चारणार्थत्वमेव। अत एव भाष्ये अइउणित्या· दिसूत्रचतुष्टयोपादानेनैवैतद्विचारप्रवृत्तिः कृता। श्लोके चाज्ग्रहणेष्वित्येवोक्तम्। उरण्रपरसूत्रे च लपरत्वस्योपसङ्ख्यानमेव कार्यमिति तुल्यास्यसूत्र वक्ष्यते। भाष्ये (तत्कालानामचां ग्रहणम्) अच्प। तेन यथा स्यादिति योगविभागः कार्य इत्यन्वय। सिद्धेचत्व इति। अकारादीनामुपदेशात्सवर्णग्रहणाच्चेति भावः। ननु ककारद्वयस्य मात्रिकवर्णत्व कथमकस्यैव कल्पगित्यत्रोपदेशादत आह। ककाराकृतेरिति। न च वर्णद्वयेनेति। जातिरपि स्वपर्याप्त्याधिकरणव्यङ्ग्यैव तद्द्वारैव च कार्यभागिति भावः। भाष्ये (एष एवार्थ इति)। अपर आहेत्यादिना वार्त्तिककृतोक्त इत्यर्थः। ह्रस्वादीनामिति। ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यतः प्राग्यावद् ऊकालोजिति तावदेवास्तु पृथक् सूत्रम्। फलं दर्शयति। अज्निमित्तकार्याणि। त· त्कालेष्वेव तु कर्त्तुमर्हाणि तथा स्युरित्यन्वयः। अणः सुष्टूपदेशः। अणसूपदेशः। अणशब्दोच्चारणान्त· दन्तःस्थानां बोधकम्। अणुदिदित्यत्र किमर्थं क्रियतइत्यर्थो भाष्यस्येत्याह अजादिदिति। अणसु अण्मध्ये तेनात्र स्थाने किमर्थ उपदेश इति तु नार्थ इत्याह इण्ग्रहणेनेति। इह सय्यँयन्तेत्यादि भाष्यं गुणाभेदका इति पक्षेऽभेदकत्वपक्षे चेदमवाण्ग्रहणं मानामिति भावः। यथास्थितसूत्रन्यासे इदम्। जा· तिपक्षेणाण्ग्रहणप्रत्याख्याने तु न कश्चिद्विचारः। एवं गुणा अभेदका इति न्याय्यपक्षेपि न विचार इति

द्विर्वचनं लोपापवादः स विज्ञायते । कथम् । यर इत्युच्यते । एतावन्तश्च यरः । यदुत झरो वा यमो वा । यदि चात्र लोपः स्याद् द्विर्वचनमनर्थकं स्यात् । किं तर्हि तयोर्योगयोरुदाहरणं यदकृते द्विर्वचने त्रिव्यञ्जनः संयोगः । प्रत्तं अवत्तं आदित्यः । इहेदानीं कर्त्ता हर्त्तेति द्विर्वचनसामर्थ्याल्लोपो न भवति । एवमिहापि लोपो न स्यात्कर्षति हर्षतीति तस्मान्नित्येऽपि लोपे ऽवश्यं स प्रतिषेधो वक्तव्यः। तदेतदत्यन्तं संदिग्धं वर्त्तते आचार्य्याणां विभाषानुवर्त्तते न वेति ॥

लण्॥६॥अयं णकारो द्विरनुबध्यते पूर्वश्चैव परश्च। तत्राण्ग्रहणेष्विण्ग्रहणेषु च संदेहो भवति। पूर्वेण वा स्युः परेण वेति। कतमस्मिंस्तावदण्ग्रहणे संदेहः । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति। असंदिग्धं पूर्वेण न परेण।कुत एतत्।पराभावात्। न हि ढ्रलोपे परेणः सन्ति । ननु चायमस्ति । आतृढ आवृढ इति ।एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण । यदि हि परेण स्यादण्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोच इत्येव ब्रूयात् । अथ वैतदपि न ब्रूयात् । अचो ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति। अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे संदेहः केण इति । असंदिग्धं पूर्वेण न परेण । कुत एतत् । पराभावात् । न हि के परेणः सन्ति । ननु चायमस्ति गोका नौकेति । एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण । यदि हि परेण स्यादण्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । केऽच इत्येव ब्रूयात् । अथ वैतदपि न ब्रूयात् । अचो ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति।

तथापि पूर्वमेव मात्राकालोऽत्र गम्यते न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्तीत्युक्तत्वात्पुनरिह नोक्तः। अथ किमर्थमिति । अनुदित्सवर्णस्येति कस्मान्न कृतमिति प्रश्नः । इण्ग्रहणे ग्रहणार्थस्त्वन्तःस्थानामत्रावश्यं कर्तव्य उपदेशः। गीर्ष्वित्यादौ मूर्द्धन्यो यथा स्यादिति । ननु च भेद इति श्रुतिकृतोऽस्त्येव भेदः सूक्ष्मत्वात्तु दुर्लक्ष्यः । तदेतदिति । ज्ञापकत्वमस्य विघटयति । आचार्योपदेशपारम्पर्यात्तु ज्ञायते अनुवर्त्तते विभाषेति । तस्मात् त्रिव्यञ्जनसंयोगश्रवणायाणुदिदिति णकारेण प्रत्याहारः कृतो न चकारेणेति स्थितम् ॥ ५ ॥

बोध्यम् । भाष्ये (वक्ष्यत्येतदिति) सिद्धत्ववचनं चावश्यकम् । अन्यथा परस्यानुस्वारस्य वा पदान्तस्येति परसवर्णे तस्यासिद्धत्वात्पूर्वस्यानुस्वारस्य ययीत्यस्यानापत्तौ रूपासिद्ध्यापत्तेः । तर्हि द्विर्वचनसिद्धिरेव फलमित्याह । [परसवर्णे तर्हीति] ननु न भेदो ऽनुपलब्धेरत आह । [श्रुतिकृत इति] । [यदि नित्यो लोपः स्यादिति] । तदाभेदो न स्यादित्यर्थः । [विभाषाचेति] । चस्त्वर्थे । एकदेश्याह । [यथाऽभेद इति] यथा द्विर्वचनप्रवृत्त्यप्रवृत्त्योर्भेदो न भवति तथैवास्तु मानुवृतद्विभाषाग्रहणमिति भावः । तृतीयो ज्ञापकमुपन्यस्यति । [अनुवर्त्ततइत्यादिना] । झरोझरीति लोपे इत्यर्थः । मध्यस्थतया हलो यमामित्यस्यापि वैकल्पिकत्वं सिद्धमिति भावः । [लोपापवाद इति] । यद्यपि हर्यनुभव इत्यादौ तदुदाहरणे लोपे ऽप्राप्तेपि द्विर्वचनमारभ्यते तथापि कृते द्वित्वे पश्चाल्लोपे ऽपि द्विर्वचनं व्यर्थमित्याशयेनापवादत्वोक्तिरिति भावः । तयोर्योगयोः । लोपविधायकयोः । प्रत्तमित्यादौ दाधातोः क्ते धातोस्तकारो ऽच उपसर्गादित्यनेन । आदित्ये आदित्याद् भवाद्यर्थण्यान्ताण्ण्यः । तद् व्याचष्टे । ज्ञापकत्वमस्य विघटयतीति । सर्वथा संभवीत्युपसंहरतीत्यर्थः । ज्ञापकेन तदनुवृत्तिं साधयतस्तत्खण्डने ऽनुवृत्तिः सन्दिग्धा एवेति भावः । लण्सूत्रे विभाषा स लोप इत्युक्तेराह आचार्येति । अण्ग्रहणाज्ज्ञापकादित्यपि कश्चित् । तत्तु वार्तिककृताण्ग्रहणप्रत्याख्यानान्नोक्तम् ॥ ५ ॥

अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे सन्देहः । अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति । असंदिग्धं पूर्वेण न परेण । कुत एतत् । पराभावात् । यदि हि परेण स्यात् अण्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अचो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्येव ब्रूयात् । अथ वैतदपि न ब्रूयात् । अच एव हि प्रगृह्या भवन्ति । अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे संदेहः । उरण्रपर इति । असंदिग्धं पूर्वेण न परेण । कुत एतत् । पराभावात् । न ह्युः स्थाने परेणः सन्ति । ननु चायमस्ति । कर्त्रर्थं हर्त्रर्थमिति । किं च स्यात् । यद्यत्र रपरत्वं स्याद् द्वयो रेफयोः श्रवणं प्रसज्येत । हलो यमां लोप इत्येवमेकस्यात्र लोपो भविष्यतीति । विभाषा स लोपः । विभाषा श्रवणं प्रसज्येत । अयं तर्हि नित्यो लोपः रोरीति । पदान्तस्येत्येव सः । न शक्यः सः पदान्तस्येत्येवं विज्ञातुम् । इह हि लोपो न स्यात् । जर्घृधेर्लङ् । अजर्घाः । पास्पर्द्धेः । अपास्पाः इति । इह तर्हि मातॄणां पितॄणामिति रपरत्वं प्रसज्येत । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र रपरत्वं भवतीति यदयमृत इद्धातोरिति धातुग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । इह मा भूत् । मातॄणां पितॄणामिति । यदि चात्र रपरत्वं स्याद्धातुग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

लण् ॥ ६ ॥ संदेहो भवतीति । किं प्रत्यासत्तिराश्रीयते ऽथ व्याप्तिरिति संदेहः । न हि के पर इति । नन्वल्पोपानदुपानत्केति ह्रस्वे कर्त्तव्ये नहो ध इत्यस्यासिद्धत्वादस्ति के परतो हकारः । तथा गीष्केत्यादौ रेफः । अत्राहुः । नमुन इत्यत्र नेति योगविभागेन धात्वादीनामसिद्धत्वाभावात्तेषु च कृतेषु हकारादीनामभावः । न हि पदान्ता इति । ननु च भोभगोइत्यत्राण्ग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते वृत्तव् करोतीत्यत्र हलि सर्वेषामिति लोपो मा भूदिति तत्कथमुच्यते न हि पदान्ता इति । उच्यते । अप्रगृह्यस्येति पर्युदासेनाच एवानुनासिकेन भाव्यं न तु हल इत्युक्तं न हि पदान्ता इति कार्यभाज इत्यर्थः । अचो ऽप्रगृह्यस्येति हलो हि न भाव्यमित्यत्राण्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेणेति स्थितम् । तत्र वृत्तं वृश्चतीति क्वि-

---

लण् ॥ ६ ॥ क्रिमिति । क्व प्रत्यासत्तिः । क्व व्याप्तिरिति सन्देह इत्यर्थः । भाष्ये (कतमस्मिन्निति) वक्ष्यमाणरीत्या सर्वत्र निर्णायकसत्त्वात्तत्प्रश्नः । कतमस्मिन्निति पाठेऽपि डतरादिविधौ उगाधिप्रत्याख्यानान्न दोष इति बोध्यम् । न हि ढ्लोप इति । गढेत्यादौ गुणा ऽसिद्ध इति भावः । दीर्घोंच इत्येवेति । मात्रालाघवाभावेपि सङ्ख्यामलाघवायासन्देहाय चेति भावः । तथा गीष्केति । विसर्गस्यासिद्धत्वादिति भावः । तेषु च कृतेष्विति । परत्वादिति भावः । योगविभागस्य भाष्यानारूढत्वाद्गोकेत्यादिभाष्यात्के पर इति भाष्याच्च तेषामनभिधानं वक्तुं युक्तम् । भाष्ये [अचो हीति]अचश्चेति परिभाषणादिति भावः । न हि पदान्ता इति । पदानामेवानुनासिको ऽवसाने जायत इत्याशयेनेदमुक्तम् । न तु तत्र पदान्ताधिकारोऽस्ति । लोप इति । भशा हलो विशेषणादिति भावः । पर्युदासेनेति । क्रियमाणे ऽप्यण्ग्रहणे इत्यर्थः । भाष्येऽपि न सत्त्वं निषिध्यते । किंतु कार्यित्वमेवेत्याह कार्यभाज इति । एवञ्चानुनासिकप्राप्तियोग्याः पदान्ता न सन्तीत्यर्थः । वस्तुतो ऽस्या अग्रे सिद्धान्त्युक्तित्वेन तदज्ञानेनैव पूर्वपक्षस्यौचित्येनैवं भाष्यव्याख्यानमनुचितं पूर्वपक्षस्य सन्देहस्य चानुत्थानात्तस्मादष्टमाध्यायस्थं भाष्यमेकदेश्युक्तिरित्यवोचितम् । व्याख्यातञ्च तत्रोपाध्यायैरित्थमेव । भाष्य(कर्तृहर्त्रीति) । अचामुपलक्षणम् । अत एवाचोऽप्रगृह्यस्येत्युक्तमन्यथा को ऽप्रगृह्यस्येति वदेत् । निषेधात्संप्रसारणप्रसङ्ग इति । चिन्त्यमिदम् । णौ परतस्तत्प्रकृतिभूतप्रातिपदिकस्य टिलोपविधानेन वृश्चतेः स्थानित्वमानाभावेन वकारे एकदेशविकृतन्यायेन वृश्चतित्वस्य दुर्लभत्वात् । अर्धाधिकविकारेण प्रत्यभिज्ञाभावाच्च । अत एव राजकीयमित्यादौ अल्लोपेनाच एव टिलोपस्थानित्वे तु

रपरत्वे कृतेऽनन्त्यत्वादित्वं न भविष्यति । पश्यत्वाचार्यो नात्र रपरत्वं भवतीति ततो धातुग्रहणं करोति । इहापि तर्हीत्वं न प्राप्नोति । चिकीर्षति जिहीर्षतीति । मा भूदेवम् । उपधायाश्चेत्येवं भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति मातृणां पितृणामिति । तस्मात्तत्र धातुग्रहणं कर्तव्यम् । एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण । यदि परेण स्याद् अण्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । उरऋपर इत्येव ब्रूयात् । अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे संदेहः । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति । असंदिग्धं परेण न पूर्वेण । कुत एतत् । सवर्णेऽण्ग्रहणं तपरं ह्युऋत् । यदयमुर्ऋृदित्यृकारे तपरकरणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण न पूर्वेणेति । इण्ग्रहणेषु तर्हि संदेहः । असंदिग्धं परेण न पूर्वेण । कुत एतत् य्वोरन्यत्र परेणेण् स्यात् । यत्रेच्छति पूर्वेण संप्रत्यय ग्रहणं तत्र करोति य्वोरिति । तच्च गुरु भवति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । तत्र विभक्तिनिर्देशे संप्रत्ययग्रहणे ऽर्द्धचतस्रो मात्राः । प्रत्या-

---

पि कृते वृश्चवृश्चमाचष्टे इति णिचि टिलोपे च कृते वृश्चयतेर्विचि कृते वृश्च् इति भवति । क्विपि तु क्वौ लुप्तं क्वौ विधिं प्रति च न स्थानिवदिति निषेधात्संप्रसारणप्रसङ्गः । लोपो व्योर्वलीति लोपप्रसङ्गश्च । विचि तु स्थानिवद्भावाद्वल्निमित्तो लोपो न भवति । हलि सर्वेषामित्यनेन तु लोपे क्रियमाणे पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्वनिषेधाद्धलोपः प्राप्तोऽग्रहणानुवृत्त्या निवर्त्यते । अजर्घा इति । गृधेर्यङ्लुकि रुगागमेऽभ्यासस्य कृते लङि सिपि शब्लुकि गुणरपरत्वसिब्लोपभष्भावजश्त्वरुत्वरलोपदीर्घत्वेषु रूपम् । इहापि तर्हीति । धातुग्रहणेन हि लिङ्गेनाधातोरेव रपरत्वं निवर्त्तितम् । धातोस्तु रपरत्वे सत्यनन्त्यत्वान्न प्राप्नोतीति प्रश्नः । इहापीति । तस्माद्धातुग्रहणस्य सप्रयोजनत्वान्न ज्ञापकत्वमित्यर्थः । सवर्णे इति । अचीकृतदिति ऋकारस्य ऋकार एव यथा स्यात् ऋकारो मा भूदित्येवमर्थं तपरत्वं क्रियते । यदि च पूर्वेण णकारेणाण्ग्रहणं स्यादकारो ऽनण्त्वा-

---

प्रकृतिभावापत्तिः । एतेन विचि एकदेशविकृतन्यायेन वृश्चतित्वान्षत्वापत्तिः । न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न षत्वम् । पूर्वत्रासिद्धीये तन्निषेधादिति परास्तम् । न च व्रश्चेति सूत्रे पदाधिकारेण वृश्चान्तत्वमेकदेशविकृतन्यायेन सुलभमिति वाच्यम् । स्कोरिति सूत्रादन्तग्रहणमनुवर्त्य वैयधिकरण्येनैवान्वयाश्रयणेनादोषात् । अत एवान्तग्रहणं चरितार्थम् । अर्धाधिकविकाराच्च । एवञ्च वृक्षभृज्जोर्णिजन्तात्क्विपि वृक्षभ् इत्यादौ षत्वं नेत्याहुः । वलोपप्रसङ्गश्चेति । इदमुपलक्षणं क्वौ विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादूठ्प्रसङ्गश्चेत्यपि बोध्यम् । भाष्ये (रोरीति] । विपाद्यां बहिरङ्गासिद्धत्वाभावादिति भावः । भष्भावः । एकाचो बशित्यनेन । तत्र ह्येकाच इति झषन्तस्येति च धातोरित्यपेक्षया व्यधिकरणषष्ठीति भावः । रुत्वम् । दश्चेत्यनेन । भाष्ये [इहापि तर्हि] इत्यस्य ऋत इत्वमिति शेषः । ननु धातुग्रहणेन ऋकारस्य दीर्घो न रपर इति ज्ञापनादज्झनेति दीर्घस्यापि रपरत्वात् कथमत्रेत्वाप्राप्तिरत आह । धातुग्रहणेनेति । भाष्ये [तस्मात्तत्रेति] । न च इड किंचित्रपो इतीति न्यायेन ज्ञापकत्वमप्यस्त्विति वाच्यम् । गुडित्यादेरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्याभावे ग्रोयङीत्यादावित्वाभावार्थमिहापि तदावश्यकत्वात् । गत्यन्तराभावे एव तन्न्यायेन ज्ञापकत्वाश्रयणाच्च । तदाह । तस्मादिति । एवंच रपरत्वेपि मातृणामित्यादौ उपधायाश्चेतीत्ववारणेन धातुग्रहणस्य चारित्यार्थ्येन रपरत्वानिवृत्तौ न ज्ञापकतेत्यर्थः । भाष्ये [सामर्थ्यात्पूर्वेणेति] । न च गम्लृ त्यादौ याणादेशे लपरत्वार्थमेव परेणाण्ग्रहणं स्यादिति सामर्थ्यं कथम् । ऋकारांशे हल्रूपाणि रोरीति प्रवृत्तया फलाभावेन तत्साहचर्याद् लृकारांशेपि हल्रूपाणि अप्रवृत्तिरित्याशयात् । रलयोः समानप्र

हारग्रहणे पुनस्तिस्रो मात्राः सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद् गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण न पूर्वेणेति । किं पुनर्वर्णोत्सत्ताविवायं णकारो द्विरनुबध्यते । एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा व्याख्यावतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति । अणुदित्सवर्णं परिहाय पूर्वेणाणग्रहणं परेणेण्ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः ।

ञमङणनम् ॥७॥ झभञ् ॥८॥ किमर्थमिमौ मुखनासिकावचनावुभावनुबध्येते । न ञकार एवानुबध्येत। कथं यानि मकारेण प्रत्याहारग्रहणानि हलो यमां यमि लोप इति। सन्तु ञकारेण हलो यञां यञि लोप इति । नैवं शक्यम् । झकारभकारयोरपि झकारभकारयोर्लोपः प्रसज्येत । न झकारभकारौ झकारभकारपरौ स्तः। कथं पुमः खय्यम् पर इति । एतदप्यस्तु ञकारेण पुमः खय्यञ्परे इति । नैवं शक्यम् । झकारभकारपरेपि हि खयि रुः प्रसज्येत । न झकारभकारपरः खयस्ति । कथं ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमिति । एतदप्यस्तु ञकारेण ङञो ह्रस्वादचि ङञुण्नित्यमिति । नैवं शक्यम् । झकारभकारयोरपि हि पदान्तयोर्झकारभकारावागमौ

च्छिन्नकालस्य ग्राहक एवं न भवतीति ऋकारो नैव स्थानी नाप्यादेशः प्रसजतीति किं तपरत्वेन । कृत तज् ज्ञापकं परेणाण्ग्रहणस्य । अर्द्धचतस्र इति । अर्द्धेन चतस्रः । चतुर्थी हि मात्रा तत्रार्द्धेति । किं पुनरिति । वर्णोत्सत्तिर्वर्णोच्छेदः । वर्णान्तरमनुबन्धः किं न क्रियते इत्यर्थः । व्याख्यानत इति न्यायादागमाद्वा शब्दशक्तिरनुसरणीयेत्यर्थः ।

झभञ् । न झकारेति । झकारस्य पदान्तस्य जश्त्वेन भाव्यमिति तस्याभावः । उज्झेर्झकारः संयोगान्तस्येति लुप्यते इति तस्याप्यभावः । सन्तु

तित्वेन तत्रापि रोरीत्यस्य प्रवृत्तेरित्यन्ये । ऌकारे यण्घटितप्रयोगानभिधानमेवेतद्भाष्यप्रामाण्यादित्यन्ये । भाष्ये [सवर्णेण्तपरमिति) । यदुरन्त्सूत्रे तपरं करोति तज्ज्ञापकं सवर्णेण्ग्रहणं परणकारकमिति वार्त्तिकाक्षरार्थः। इत्येवमर्थमिति। ह्रस्वो यथा स्याद् दीर्घो मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः। ऋकारइति। उद्देश्यसमर्पक इत्यर्थः । न च भाव्यमानत्वेन सवर्णग्रहणाप्रसक्तेस्तद्वैयर्थ्यम् । तपरत्वाभावे आदेशान्तरानिवृत्त्यर्थत्वेन स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थत्वेनापूर्वबाध्यत्वाभावेन चाविधेयत्वात् । कृते तु तपरत्वे भाव्यमानतापीत्यन्यत् । भाष्ये [संमृद्योति] आदेशेन तौ निवर्त्येत्यर्थः । अर्धचतुर्थाइति वक्तुमुचितमत आह । अर्धेनेति । भाष्ये [तिस्रोमात्रा इति] । इणीति पदच्छेदाभिप्रायेणेदम् । तदुक्तम् । विभक्तिनिर्देश इति। संहितायां तु सार्धमात्राद्वयमेवेति बोध्यम् । अणादिग्रहणेषूक्तैर्महद्भिर्यत्नैः सन्देहपरिहारे प्रतिपत्तिगौरवमिति लाघवाय वर्णान्तरमेव किं नानुबध्यत इत्याशयेनाह । भाष्ये (किंपुनरिति] । [एतत्) । वक्ष्यमाणम् । [आचार्यः। शिवः। ननु ज्ञापितेपि प्रवर्त्तकतया निवर्त्तकतया वा नास्य चारितार्थ्यमत आह । न्यायादिति । उक्तो न्यायः आगम उपदेशपरम्परा तत्सिद्ध एवायमर्थो णकारानुबन्धरूपस्वव्यवहारेण बोध्यत इत्यर्थः । एवञ्च व्याख्यानेनैव पूर्वणकारेण क्वचित् क्वचित्परणकारेणेति निर्णये ज्ञापकानुसरणक्लेशो वृथेति सूचितम् ॥

[ञमङणनम् ॥ ७ ॥ झभञ् ॥ ८ ॥ भाष्ये (नझकारेत्यादि) । अर्द्धाहितहल्मात्रानुकरणन्तु सूत्रादन्यत्र नास्तीति हयवरट्सूत्रे प्रपञ्चितम् । (झकारभकारयोरपि हि पदान्तयोरिति) । पदान्तयोस्तयोः सतोस्ततः परस्याजादेः पदस्य झभौ स्यातामित्यर्थः ।

स्याताम् । न झकारभकारौ पदान्तौ स्तः । एवमपि पञ्चागमास्त्रय आगमिनो वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । सन्तु तावद्येषामागमानामागमिनः सन्ति । झकारभकारौ पदान्तौ न स्त इति कृत्वा आगमावपि न भविष्यतः । अथ किमिदमक्षरमिति । अक्षरं न क्षरं विद्यात् न क्षीयते न क्षरतीति वा ऽक्षरम् । अश्नोतेर्वा सरोऽक्षरम् । अश्नोतेर्वा पुनरयमौणादिकः सरन् प्रत्ययः । अश्नुते इत्यक्षरम् । वर्णं वाहुः पूर्वसूत्रे । अथ वा पूर्वसूत्रे वर्णस्याक्षरमिति संज्ञा क्रियते । किमर्थ-

---

तावदिति । उद्देशानुदेशाभ्यां संख्यासाम्याद्यथासंख्ये लब्धे प्रयोगे यस्यागमस्यागमी विद्यते स प्रवर्त्तते नान्य इत्यर्थः । किमिदमिति । अक्षरसमाम्नाय इति व्यवहाराद्यो वा इमां स्वरशो ऽक्षरश इति चोक्तत्वात्प्रश्नः । अक्षरं न क्षरमिति । क्रियाशब्दोय नित्यस्यार्थस्य वाचक इति दर्शयति । तत्र क्षियः क्षरतेर्वा विनाशार्थस्य नञ्पूर्वस्य रूपम् तच्च ब्रह्मतत्त्वं परमार्थतो नित्यम् । व्यवहारानित्यनया तु वर्णपदवाक्यस्फोटानां नित्यत्वं जातिस्फोटस्य वा । अश्नोतेर्वेति । सरन्प्रत्ययस्यानुबन्धलोपे कृते अनुकरणं सर इति । तत्रार्थमश्नुते व्याप्नोतीत्यक्षरं पदं वाक्यं वा । वर्णं वाहुरिति । रूढिरियं वर्णस्येत्यर्थः । पूर्वसूत्रे इति । व्याकरणान्तरे वर्णा अक्षराणीति वचनात् । किमर्थमिति । वर्णानां साधुत्वस्याप्रतिपाद्यत्वात्पदस्यैव साधुत्वान्वाख्यानात्प्रश्नः । वर्णज्ञानमिति । वर्णा येन शास्त्रेणाज्ञायन्ते तद्वाचो विषयः । शास्त्रेण हि वाग्विषीयते आबध्यते शास्त्रेण तस्याः परिज्ञानादित्यर्थः । यत्र चेति । ब्रह्म वेदः पदे वर्त्तते तस्य च शास्त्रं विषयः लौकिकानां वैदिकानां च शास्त्रं विषय इत्यर्थः । तदर्थमिति ।

(एवमपि पञ्चागमा इति) । लक्ष्यसंस्कारकालिकसङ्ख्यासाम्यं यथासंख्यप्रवृत्तौ निमित्तमिति मन्यते । सिद्धान्ती तु प्रतिपत्तिकालिकमेव सङ्ख्यासाम्यं तत्प्रवृत्तौ निमित्तमित्याह । सन्त्विति । येषामागमानामागमिनः सन्ति तेषां भवन्तु इत्यर्थः । अनुदेशः । प्रतिनिर्देशः । भगवता तु स्पष्टप्रतिपत्तये ऽनुबन्धद्वयमदर्शि । इतिव्यवहारादिति । अइउण्सूत्रे ऽय व्यवहारो भाष्ये । प्रश्न इति । तद्घटकीभूताक्षरपदार्थविगमायेति भावः । भाष्ये अक्षरमित्यस्य नक्षरमिति विग्रहप्रदर्शनम् । (तच्चेति) । अक्षरं चेत्यर्थः । ब्रह्मतत्त्वस्यैव तत्त्वे हेतुगर्भविशेषणमाह परमार्थतो नित्यमिति । यतस्तत् प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्ववदित्यर्थः । नन्वेवं प्रकृते किमायातमत आह व्यवहारनित्यतया चेति । सर्वेषां शब्दानामाकाशवत् सृष्ट्यादावुत्पत्तिः प्रलये च नाश इत्यर्थः । एवञ्च व्यवहारनित्यतयाऽक्षरब्रह्मसादृश्यवत्तान्तेषां पदादिरूपाणामयं वर्णसमाम्नायः शास्त्रप्रवृत्तिद्वारा बोधक इत्यक्षरसमाम्नाय इति चतुर्दशसूत्रीविषयव्यवहारोपपत्तिः । एवञ्च शब्दे औपचारिकोऽक्षरपदप्रयोग इति भावः । न्यायादिनये त्वाह जातिस्फोटस्य वेति । भाष्ये [अश्नोतेर्वेति] तद्व्याचष्टे अर्थमश्नुत इति । वर्णानामनर्थकत्वेन चिन्त्यमिदं. नानादेशेषु युगपदेकस्यैव शब्दस्याभिव्यक्तिदर्शनेन स्फोटस्यापि व्यापकत्वमिति भाष्यार्थ इत्यन्ये । ननु न्यायादिनये व्याप्यवृत्तिषु विनाशिषु वर्णेषु कथं तद्व्यवहारोत आह । (वर्णं वाहुरिति) । चघटितः पाठोऽत्र प्रामादिकः । व्याख्यानभाष्ये अथवेत्युक्तेः । नन्वनन्तरोक्तयोगाभावात्कथन्तेषु प्रयोगोत आह । रूढिरिति । तदुक्तम् । भाष्ये (अक्षरमिति) । सम्ज्ञेति । व्याकरणान्तरे इति । पूर्वसूत्रशब्दे षष्ठीतत्पुरुष इति भावः । एवञ्चाक्षरसमाम्नाय इत्यस्य श्रुतिरूपवर्णसङ्घात इत्यत्र तात्पर्यम् । भाष्ये (उपदिश्यत इति) । अक्षरसमाम्नायोपदेशः किमर्थ इत्यर्थः । पूर्वं कृतोप्ययं विचारः कंचिद्विशेषं वक्तुं पुनः क्रियते । येन शास्त्रेणेति । चतुर्दशसूत्रघात्मकेन तन्मूलकपाणिनिव्याकरणेन वेत्यर्थः । (तत्) । शास्त्रम् । (वाचो विषयः) । बन्धनं प्रतिपादकमित्यर्थः । भाष्ये (यत्र चेत्यनेन) वाक् परामृश्यते इत्याह । पदे वर्तत इत्यादिना । शास्त्रं विषय इति । प्रतिपादकमित्यर्थः । वर्णज्ञानं शास्त्रं वाचोविषयः । का सा वाग् (यत्र च

मुपदिश्यते। अथ किमर्थमुपदिश्यते। वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्त्तते तदर्थमिष्टबुद्ध्यर्थं लघ्वर्थं चोपदिश्यते। सोयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः। सर्ववेदपुण्यफलावाप्तिश्चास्य ज्ञाने भवति। मातापितरौ चास्य स्वर्गे लोके महीयते॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

वृद्धिरादैच्॥ १॥ कुत्वं कस्मान्न भवति। चोः कुः पदस्येति। भत्वात्। कथं भसंज्ञा। अयस्मयादीनि च्छन्दसीति। छन्दसीत्युच्यते। न चेदं

शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः। इष्टबुद्ध्यर्थमिति। कलादिदोषरहितवर्णज्ञानार्थमित्यर्थः। लघ्वर्थमिति। अनुबन्धकरणार्थमित्यर्थ। वाक्समाम्नाय इति। एतावद्भिरेव वर्णैर्वाग्व्यवहार इत्यर्थः। पुष्पितः फलित इति। दृष्टादृष्टफलाभ्यामभ्युदयनिःश्रेयसाभ्यां वा। चन्द्रकवदिति। अनादित्वान्नित्यत्वं वाग्व्यवहारस्य सूचयति। ब्रह्मराशिरिति। ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दरूपतया प्रतिभातीत्यर्थः। सर्ववेदेति। सर्ववेदाध्ययनकृतस्य पुण्यस्य यत्फलं तत्प्राप्नोतीत्यर्थः। मातापितराविति। माहात्म्यातिशयः शब्दशास्त्रस्य प्रत्याहारमात्रफलाख्यानद्वारेणान्वाख्यायते। महीयेते इति। पूज्येते इत्यर्थः। महीयशब्दः कण्ड्वादियगन्तः॥ ६॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते व्याकरणमहाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ २॥

वृद्धिरादच्॥ कुत्वं कस्मान्न भवतीति। अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेन संज्ञिनि विनियोगान्नित्यत्वाच्च सर्वसंज्ञानां लौकिकत्वादौ च्छब्दस्यानुकरणश-

---

ब्रह्म वर्त्तते) चात्पुराणादीति भाष्याक्षरार्थः। तदर्थमित्येतद्व्याचष्टे। (शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति)। कलादीति। इदं प्रयोजनं पस्पशान्ते दूषितम्। (अनुबन्धकरणार्थमिति)। लघ्वर्थमित्यक्षराणामत्रार्थे स्वारस्यं चिन्त्यम्। अनुबन्धकरणमूलकप्रत्याहारद्वारा लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थो वा। (वाक्समाम्नायः)। वाक्संग्रहोपाय इत्यर्थः। तदाह। एतावद्भिरेवेति। दृष्टफलेनाभ्युदयेन वा पुष्पितोऽदृष्टफलेन निःश्रेयसेन वा फलितः। वाग्व्यवहारस्येति। तत्संग्राहकस्य चतुर्दशसूत्रीरूपस्येत्यर्थः। यथाश्रुते हि भाष्ये ऽक्षरसमाम्नायोद्देशेन प्रवृत्तविशेषणानामन्यपरतया योजने भाष्यविरोधः। अत एवैतत्प्रतीकमुपादाय हरिणा "अस्याक्षरसमाम्नायस्य वाग्व्यवहारजनकस्य न कश्चित्कर्त्तास्त्येवमेव वेदपारम्पर्येण स्मर्यमाणमिति" व्याख्यातम्। ब्रह्मतत्त्वमेवेति तदुक्तं नन्दिकेश्वरेणाकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमेश्वर इत्यादिना सर्ववर्णानां मयेश्वररूपता वर्णेभ्य एव च महदादिसृष्टिरित्यर्थपरतया चतुर्दशसूत्रीं योजयता। तदाह। (सर्ववेदेत्यादि)। अन्ये तु वर्णज्ञानं चतुर्दशसूत्र्यात्मकं शास्त्रं वाचो वेदशास्त्रपुराणरूपायाः सकलवाचो विषयो बन्धनम्। यत्र च वर्णसमाम्नाये ब्रह्मबोधतया वर्त्तते व्याख्यातं चैषा चतुर्दशसूत्री ब्रह्मपरतया नन्दिकेश्वरेण। तदर्थं सकलवाग्ज्ञानार्थं ब्रह्मबोधनार्थञ्च। अनेन सकलवेदाध्ययनेन यत् फलन्तदक्षरसमाम्नायज्ञानेन सूचितं तद्वक्ष्यति। (सर्ववेदेत्यादि)। (सोयमित्यादि) भाष्यग्रन्थश्चैतच्छ्लोकपूर्वार्धस्यैव व्याख्यानपरः। तत्र वर्णज्ञानमित्यस्य व्याख्या (सोयमक्षरसमाम्नाय इति)। वाग्विषय इत्यस्य व्याख्या वाक्समाम्नाय इति सर्ववाग्रूपत्वात्। तदध्ययनतन्मूलव्याकरणाध्ययनाभ्यां पुष्पितः। फलितः तदर्थभावनया जनिततत्त्वज्ञानरूपफलः। [चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डित] इत्यनेनास्यानादित्वं सूचयति। तादृशोयं ब्रह्मराशिर्वेदितव्यः। बोध्यबोधकयोरभेदात्। सर्ववेदेति। सर्ववेदाध्ययनजन्यपुण्यरूपफलस्य चित्तशुद्धिरूपस्य प्राप्तिरस्य ज्ञाने ऽध्ययनमात्रे भवति। इदमेव पूर्वं पुष्पितत्वम्। तादृशपुत्रवत्त्वेन च मातापित्रोः स्वर्गे पूजा भवति। यथा कृतराजसूययुधिष्ठिररूपपुत्रेण पाण्डोः स्वर्गे पूजेति। इष्टबुद्ध्यर्थमित्यादि तु प्राग्व्याख्यातत्वान्न व्याख्यातमित्याहुः॥

इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ २॥

छन्दः । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति । यदि भसंज्ञा वृद्धिरादैजदेङ्गुण इति जश्त्वमपि न प्राप्नोति । उभयसंज्ञान्यपि छन्दांसि दृश्यन्ते । तद्यथा । स सुष्टु भास

ब्दत्वाज्जातिशब्दत्वाद्वा शास्त्रप्राप्तिरस्तीति प्रश्नः । तत्र कुशब्दः पञ्चसु वर्णेष्वासक्तस्वरूपो वाचकत्वेन नियुक्त इति शब्दस्वरूपे प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययः । छन्दोवदिति। न वैशेषिकादिसूत्राण्यपि त्वङ्गत्वाद्व्याकरणसूत्राण्येव । इष्टिश्चेयं छन्दोव-

---

वृद्धिरादैच् ॥ द्विपदं सूत्रम् । कृतमनयोः साधुत्वमिति भाष्यदर्शनात् । अन्यथोद्देश्यानेकत्वाद् वृद्धिशब्दस्यावृत्तिर्वाक्यार्थबोधाय कार्या स्यात् । द्वन्द्वे तु समाहारस्यैकस्योद्देश्यस्य शब्दतः संभवात् तां विनापि सिध्यति । न च समाहारे टच्प्रसङ्गः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् । प्रतेरंश्वादय इति सूत्रे श्वादिगणे राजन्शब्दपाठाल्लिङ्गात् । अन्यथा राजाह इति टचा सिद्धे किं तेन । यद्वा पदत्रयं पस्पशायां भाष्ये वृद्धिः आद् ऐजिति पदविभागदर्शनात् । वृद्धिशब्दस्त्वावृत्त्या योज्यः । अत्र पक्षे अनयोरिति भाष्यं खण्डयोरित्यर्थकम् । असाधुशब्दोच्चारणे पाणिनेरश्रद्धेयतापत्त्या तदुक्तपदानां साधुत्वं विचारयति । भाष्ये (कुत्वमित्यादि) । ननु एच्छब्दस्यादिरन्त्येनेत्यनेन कृत्रिमतया लौकिकवैदिकबहिर्भूतत्वेन कथं सुबादिशास्त्रप्राप्तिः । लौकिकत्वञ्च लोके ऽर्थबोधनाय प्रयुक्तशब्दत्वमत आह अनेकेति । नित्यत्वाच्चेति । चो हेतौ, यतः शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यत्वात्सर्वसंज्ञानां नित्यत्वमतो लौकिकत्वाच्छास्त्रप्राप्तिरित्यन्वयः । लोके ऽर्थान्तरे ऽप्रसिद्धानामपि सञ्ज्ञानां नित्यत्वमिति बोधयितुं सर्वशब्दः । नन्वेवं वृद्धिरादैजित्यादीनां वैयर्थ्यमत आह शक्तीति । शक्त्यवच्छेदस्तत्सङ्कोचः । विनियोगो विशेषनियमः । अभिमतातिरिक्तार्थान्तरव्युदासाय च सः । परिसंख्यायाञ्चात्र शास्त्रे प्रायेण नियमव्यवहार इति बोध्यम् । यद्वा शक्त्यवच्छेदः शक्तिनिश्चयः शब्दार्थस्यानवच्छेदे इत्यादाववच्छेदशब्दस्य तदर्थकत्वदर्शनात् । फलरूपे हेतौ तृतीया । विनियोगः उपदेशः । शक्तिनिश्चयफलकोपदेशादित्यर्थः । एवञ्च तत्सङ्केतकरणरूपप्रकरणादर्थान्तराप्रतीतिरिति बोध्यम् । इदमेव युक्तं सर्वार्थवाचकत्वेपि सङ्केतरूपत्वेनाज्ञातशक्तिबोधकतया विधित्वसंभवेनैषां नियमार्थत्वासंभवात् । नन्वेवं लौकिकार्थबोधो न स्यादत उक्तम् अनेकशक्तेरिति । स्वशास्त्र एव प्रकरणादन्यार्थाबोध इति भावः । अनेकस्मिन्ननेका वा शक्तिरस्येति विग्रहः । अन्ये सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रइति पुंवत्त्वम् । कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्ग्रहणाद्वा स्त्रिया इति पुंवत्त्वम् । आश्रयभेदादेव शक्तिभेद इति मते आद्यम् । निरूपकभेदाद्भेदे द्वितीयः । नित्य शब्दार्थसंबन्धे पुरुषव्यापारात्प्रागवाचकस्य न पुरुषव्यापारेण वाचकता शक्या कर्त्तुमतः सर्वे सर्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमादनेकशक्तित्वावसायः । तादात्म्यमेव च शब्दार्थयोः शक्तिः । अत्र पक्षे गौणमुख्यविभागः प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिमूलः । 'अन्यायो ऽनेकार्थत्वमिति' त्वश्रद्धेयमेवेति निरूपितं मञ्जूषायाम् । अत्र लौकिकशब्दत्वं साध्यम् । शास्त्रीयसञ्ज्ञात्वसमानाधिकरणं नित्यत्वं हेतुरतो न वैदिकेषु व्यभिचारः सर्वसञ्ज्ञानामिति वदता सूचितमिदम् । अपूर्वाः सञ्ज्ञाः क्रियन्तइति पक्षेपि लौकिकत्वं साधयति । अनुकरणेति । अयमपि लौकिकत्वे हेतुः । आदिरन्त्येनेत्यनेन सञ्ज्ञात्वेन विनियुक्तस्यैव शब्दस्यानुकरणं सूत्रे लक्षणया तेनैवोपस्थापितयोरैकारौकारयोस्तात्पर्यवशाच्छब्दबोधविषयतेति बोध्यम् । अनुकरणे च सर्वशब्दानां साधुत्वेन शास्त्रविषयतेति भावः । यत्त्वैजित्याद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुकरणमिति तन्न तथासत्यादिरन्त्येनेति सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः । वृद्धिशब्दादेः शास्त्रविषयतया एवमप्यनुपपादनाच्च । नन्वनुकरणत्वाननुभवः किं च त्रयीशब्दानां प्रवृत्तिरिति पक्षे उक्तहेतुद्वयस्याप्यभावो ऽत आह जातीति । वैयाकरणव्यवहाराच्च तत्सिद्धिरिति भावः । अत्र पक्षे जातिबोधार्थमेव सञ्ज्ञासूत्राणीति बोध्यम् । अत्रापि पक्षे लौकिकत्वं सञ्ज्ञापक्षवदेव बोध्यम् । हरदत्तस्तु वृद्धिशब्दो वृद्धेर्भावे क्तिन्नन्तः । अभेदोपचाराच्च वृद्धियुक्तादैक्षु वृत्तिः । लक्षणयैव सिद्धे सूत्रं नियमार्थं वृद्धियुक्तप्लुतदीर्घैकारादीनां बोधो मा भूदिति त्रयीपक्षे सूत्रार्थमाह । तन्न । अदेङ् गुण इत्यादावसम्भवात् । ननु कुत्वमित्यत्र सञ्ज्ञात्वपक्षे ककारादिपञ्चकगतप्रवृत्तिनिमित्ताभावाद् भावप्रत्ययो ऽनुपपन्नः । किं चात्र ककारस्य प्राप्तिर्न तु कुवृत्तिधर्मस्येति कुत्वमित्यसङ्गतमत आह तत्रेति । आसक्तस्वरूपः संबद्धस्वरूपः एवञ्च कुशब्दः कुशब्दवत्ककारादिषु शक्त इत्येवं शक्तिग्रहात्कुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । संबन्धश्चानादिव्यवहारसिद्धतादात्म्यम् । तादात्म्येन कुशब्दं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य शक्तित्वेन तस्य ग्रहे बाधकाभावात् । केचित्तु

ऋक्वता गणेन। पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वं न भवति। एवमिहापि पदत्वाज्जश्त्वं भत्वात्कुत्वं न भविष्यति। किं पुनरिदं तद्भावितग्रहणं वृद्धिरित्येवं ये आकारैकारौकारा भाव्यन्ते तेषां ग्रहणमाहोस्विदादैज्मात्रस्य। किं चातः। यदि तद्भावितग्रहणं शालीयो मालीय इति वृद्धलक्षणश्छो न प्राप्नोति। आम्रमयं शालमयम्। वृद्धिलक्षणो मयण् न प्राप्नोति। आम्रगुप्तायनिः शालगुप्तायनिः। वृद्धलक्षणः फिञ् न प्राप्नोति। अथादैज्मात्रस्य ग्रहणम्। सर्वो भासः सर्वभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्येष विधिः प्राप्नोति। इह च तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः यावद्भार्यः। वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति। अस्तु तर्हि आदैज्मात्रस्य ग्रहणम्। ननु चोक्तं सर्वो भासः सर्वभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वञ्चेत्येष विधिः प्राप्नोतीति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते उत्तरपदस्य वृद्धिरुत्तरपदवृद्धिरुत्तरपदवृद्धाविति। कथं तर्हि। उत्तरपदस्येत्येवं प्रकृत्य या वृद्धिस्तद्वत्युत्तरपदे इत्येवमेतद्विज्ञायते। अवश्यं चैत-

---

दिति। किं पुनरिति। उभयथा शास्त्रे दर्शनात्पक्षद्वये च दोषसम्भवात्प्रश्नः। उत्तरपदस्येत्येवमिति। तत्र हि वृद्धौ सर्वं चेत्यप्युच्यमाने वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्याभावात्सामर्थ्याद्वृद्धिमदुत्तरपदं ग्रहीष्यते इत्यतिरिच्यमानमुत्तरपदग्रहणं सामर्थ्यादुत्तरपदा-

---

शब्दस्य स्वरूपं कुशब्दत्वं सामान्यं तत्कादिष्वारोपितं प्रवृत्तिनिमित्तं तद्व्यक्तिश्च वाचिकेत्याहुः तेन च कुत्वशब्देन स्वार्थाश्रयः ककारो लक्ष्यते इति ककारः कस्मान्नेति चोद्यपर्यवसानम्। वस्तुतः कुत्वकुपदयोर्भवभसञ्ज्ञापदयोश्च पर्यायतेति ऋलृक् सूत्रे निरूपितमिति न कश्चिद्दोषः। अङ्गत्वात्। पदपदार्थबोधनद्वारा वेदोपकारकत्वात्। मुखं व्याकरणमित्यादिनाङ्गत्वनिरूपणाच्च। प्रधानञ्च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणमिति पस्पशायां भाष्योक्तेश्च। अस्यामिष्टौ नार्षत्वं प्रयोजकं नैषेष्टिरस्ति छन्दोवत्कवयः कुर्वन्तीति सूत्रव्याख्यावेति सूत्रे भाष्योक्तेः। तस्मादङ्गत्वमेव प्रयोजकमिति भावः। ननु छन्दसि विहितस्य सूत्रे कथं प्रवृत्तिरत आह इष्टिरिति। तथा च भाष्यकारीयातिदेशात्सूत्रेषु छन्दःकार्यप्रवृत्तिरिति भावः। भाष्ये (जश्त्वमपीति)। संहितया पाठे इत्यर्थः। उभयसञ्ज्ञान्यपीति। उभे सञ्ज्ञे येषामिति विग्रहः। सञ्ज्ञाद्वयहेतुककार्यदर्शनेन तद्वत्त्वकल्पनेति भावः। ननु सूत्रादादैज्मात्रग्रहणपक्ष एव प्रतीयत इति प्रश्नानुपपत्तिरत आह उभयथेति। लुगादिसञ्ज्ञासु तद्भावितपक्षस्य लोपसञ्ज्ञायामदर्शनमात्रस्येति भावः। ननु टिघुभादिसञ्ज्ञास्वतद्भावितानामेव ग्रहणं दृश्यते इति सोपि पक्षः शङ्कितुमुचित इति चेन्न। तत्र हि तद्भावितासम्भवादतद्भावितानामेव ग्रहणं न च तथा प्रकृते इति उभयथेत्युक्तम्। वृद्धिशब्दे तन्त्राद्यङ्गीकारे तद्भावितग्रहणं वृद्धिशब्दैकत्वे द्वितीयः पक्षइति भावः। भाष्ये (वृद्धिलक्षणो मयडिति)। नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति अस्य वृद्धसञ्ज्ञाद्वारा वृद्धिलक्षणत्वं बोध्यम्। 'वृद्धलक्षण' इति पाठे एषां वृद्धत्वाभावेन समुदायानां वृद्धित्वाभावादित्यर्थः। फिञिति। उदीचां वृद्धादगोत्रादिति। न च प्राचामवृद्धादिति फिनाप्येतात्सिद्धं पुंवद्भावनिषेधो ऽप्याम्रगुप्तायनीभार्य इत्यादौ जातेश्चेति सिद्ध इति वाच्यम्। आम्रगुप्तायनेरपत्यं युवेत्यर्थे ऽणो ण्यक्षत्रियार्षञित इति लुकि आम्रगुप्तायनिरित्येवरूपं पितरि पुत्रे च-ष्यत फिनि तु ञितः परत्वाभावान्न सिध्येत्। न चाब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानमिति तत्सिद्धिः। ब्राह्मणगोत्रे तदप्रवृत्तेः। भाष्ये (एष विधिरिति)। पूर्वपदान्तोदात्तत्वमित्यर्थः। तावद्भार्ये आसर्वनाम्न इत्यात्वस्य वतुर्निमित्तमिति पुंवत्त्वनिषेधप्राप्तिः। यदि प्रथमपक्षे दोषो दुरुद्धरो ऽस्तु तर्हीत्यन्वयः। भाष्ये तद्वत्युत्तरपदे इति। समासात्प्रिमोत्तरपदशब्देन सामानाधिकरण्यायोत्तरपदस्येत्येव वृद्धिर्यस्मिन्निति बहुव्रीहिरिति भावः। तत्राधिकारलक्षणायां बीजमाह तत्र हीति। न च आ अवतीति औः सर्वस्य औः सर्वौरित्यादौ वृद्धिरूपोत्तरपदसम्भवः। न चैकादेशे व्यपवर्गाभावः। नेन्द्रस्येति निषेधेन पूर्वोत्तरपदसम्बन्धिकार्यस्ये-

देवं विज्ञेयम्। तद्भावितग्रहणे सत्यपीह प्रसज्येत। सर्वः कारकः सर्वकारक इति। यदप्युच्यते। इह तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः यावद्भार्य इति। वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोतीति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते। वृद्धेर्निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तस्येति। किं तर्हि। वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन् सोऽयं वृद्धिनिमित्तः वृद्धिनिमित्तस्येति। किं च वृद्धेर्निमित्तम्। योऽसौ ककारो ञकारो णकारो वा। अथ वा यः कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम्। कश्च कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम्। यस्त्रयाणामाकारैकारौकाराणाम्। संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः *। अथ संज्ञेत्येवं प्रकृत्य वृद्ध्यादयः शब्दाः पठितव्याः। किं प्रयोजनम्। संज्ञासंप्रत्ययार्थः। वृद्ध्यादीनां शब्दानां संज्ञेत्येष संप्रत्ययो यथा स्यात्। इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके *। अक्रियमाणे हि संज्ञाधिकारे वृद्ध्यादीनां संज्ञेत्येष संप्रत्ययो न स्यात्। इदमिदानीं बहुसूत्रमनर्थकं स्यात्। अनर्थकमित्याह। कथम्। यथा लोके। लोके ह्यर्थवन्ति चानर्थकानि च वाक्यानि दृश्यन्ते। अर्थवन्ति तावत्।

धिकारमवगमयति। वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्निति। निमित्तशब्दोपादानसामर्थ्याद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिराश्रीयते। अन्यथा वृद्धेस्तद्धितस्येत्येव ब्रूयात्। वृद्धिनिमित्तत्वाच्च तद्धितस्य तद्धित एव वृद्धिशब्देनाभिधायिष्यते। अथ वा वृद्धेः संबन्धी यस्तद्धित इति वैयधिकरण्येन संबन्ध आश्रयिष्यते। योऽसौ ककार इति। कञणेषु सत्सु वृद्धिर्भवतीति तेषामेव निमित्तत्वम्। अथ वेति। निमित्तशब्दोपादानादेवाश्रितबहुत्वसंख्यो वृद्धिशब्दः समस्यते वृद्धीनां निमित्तं वृद्धिनिमित्तमिति। संज्ञाधिकार इति वार्त्तिकम्। तस्य व्याख्यानमथ संज्ञेत्येवमिति। अथशब्दः संज्ञायाः प्रस्तावद्योतनार्थः। वृद्ध्यादीनामिति। संप्रत्यय इत्येतदपेक्षया कर्मणि षष्ठी वृद्ध्यादयः संज्ञात्वेन यथा प्रतीयेरन्नित्यर्थः। यथा लोके इति। कात्यायनेनासंप्रत्यये लोको दृष्टान्तत्वेनोपात्तः। भाष्यकारस्तु वाक्याध्याहारेणानर्थकत्वे लोकं दृष्टान्तत्वेन योजयति बहुसूत्रमिति। बहुव्रीहिः। प्रकरणं चान्यपदार्थः।

कादेशात्प्राक् प्रवृत्तिस्वीकारात्। तथा च सर्वशब्दान्तोदात्तत्वे शेषनिघातेन औकारस्यानुदात्तत्व एकादेशस्य स्वरितोवानुदात्ते इति पाक्षिकः स्वरितः स्यादिति वाच्यम्। तादृशानामभिधाने दृढतरमानाभावात् स्वरितत्वाद्यधिकारलाभ इति बोध्यम्। अन्यथावृद्धेरिति। वृद्ध्यात्मकतद्धिताभावाद्वृद्धिनिमित्तग्रहणमिति भावः। नन्वर्शःशब्दादर्श आद्यचि दाण्यर्शसेत्यादौ वृद्धिरूपसम्भव इत्यरुचेराह अथ वेति। व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिरिति भावः। तेषामेवेति। एव शब्दोऽप्यर्थे। विशिष्टस्य निमित्तत्वे विशेषणानामपि तत्त्वमिति भावः। ननु वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्यावगतेर्बहुवचनान्तेन विग्रहो ऽनुपपन्नो ऽत आह निमित्तेति। तत्र कार्त्स्न्यं प्रतिपत्तिकालिक न प्रयोगसमवायीति न पारिषद्याभार्ये दोषः। न च वैयाकरणभार्येऽपि निषेधापत्तिः। इष्टापत्तेः। अत एवादैङ्मात्रस्येति पक्षे ऽत्र दोषानुद्भावनम्। तद्भावितानामेवेति पक्षेऽपि नय्वाभ्यामिति सूत्रे ऐजंशेऽपि वृद्धिपदसंबन्धेन निषेधप्रवृत्तिरत्र सूपपादा। अत एव देविकाशिंशपेति सूत्रे भाष्यकृता तत्संबन्धो दर्शित इत्याहुः। आदैङ्मात्रग्रहणादेव मालादीनाञ्चेति सार्थकम्। अन्यथाऽस्या ऽवृद्धत्वात्प्रस्थे ऽवृद्धमित्येव सिद्धे किन्तेन। वार्त्तिकमिति। सूत्रे ऽनुक्तदुरुक्तचिन्ताकरत्वं वार्त्तिकत्वम्। एतेन सूत्रव्याख्यानाय प्रवृत्तस्य कात्यायनस्यायुक्ता दुरुक्तचिन्तेत्यपास्तम्। प्रस्तावेति। वार्त्तिके ऽधिकारशब्दोक्तिः स इति भावः। वृद्ध्यादीनां सञ्ज्ञात्वाद्भेदनिबन्धनषष्ठ्यनुपपन्नेत्यत आह संप्रत्ययइति। भाष्ये (सञ्ज्ञेत्येष इति)। शब्दार्थज्ञानानामितरेतराध्यासादिदं नानुपपन्नम्। भाष्यकारस्त्विति। अधिका-

देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन, देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति । अनर्थकानि । दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैय्यकृतस्य पिता प्रतिशीन इति । संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च * । क्रियमाणेपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसन्देहो वक्तव्यः। कुतो ह्येतत् वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति । न पुनरादैचः संज्ञा वृद्धिशब्दः संज्ञीति। यत्तावदुच्यते संज्ञाधिकारः कर्त्तव्यः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इति । न कर्त्तव्यः । आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिः *। आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिर्भविष्यति । किमिदमाचार्याचारादिति । आचार्याणामुपचारात् । यथा लौकिकवैदिकेषु * । तद्यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु । लोके तावन्मातापितरौ पुत्रस्य जातस्य संवृते ऽवकाशे नाम कुर्वाते देवदत्तो यज्ञदत्त इति । तयोरुपचारादन्येऽपि जानन्ति इयमस्य संज्ञेति । वेदेपि याज्ञिकाः संज्ञां कुर्वन्ति स्फ्यो यूपश्चषाल इति । तत्रभवतामुपचारादन्येऽपि जानन्ति इयमस्य संज्ञेति । एवमिहापि । इहैव तावत्के चिद्व्याचक्षाणा आहुः । वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति । अपरे पुनः सिचि वृद्धिरित्युक्त्वा आकारैकारौकारानुदाहरन्ति तेन मन्यामहे यथा प्रत्याय्यन्ते सा संज्ञा ये प्रतीयन्ते ते संज्ञिन इति । यदप्युच्यते । क्रियमाणेपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्यं इति । संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च * । संज्ञासंज्ञिनोश्चासंदेहः सिद्धः । कुतः । आचार्याचारादेव । उक्त

समाहारे द्विगुर्वा । अर्थवन्ति चेति । यथा लोकेऽर्थवन्ति प्रयुङ्क्ते एवमनर्थकान्यपीत्यर्थः । यावदाप्तत्वमाचार्यस्य न साधितं तावदनर्थकत्वाशङ्का । झटिति समन्वयानवगमाद्वा। दश दाडिमानीति । पदार्थानां समन्वयाभावादत्रानर्थक्यम् । आचार्याचारादिति । आचार्याणां व्यवहारादित्यर्थः । वृद्धिसब्द सञ्ज्ञेति । वृद्धिशब्दस्य प्रत्यायनशक्तिर्व्याख्यानेनैव प्रकाश्यते । यथा दैचां वर्णानामिति वर्णत्वम् । अपरइति । प्रदेशाद्वा संज्ञासंज्ञ्याभिव्य-

---

रं विना ऽसंप्रत्यये दृष्टान्तस्य लौकिकस्याभावादर्थापरिज्ञानं दृष्टान्तानुपयोगाच्चेति तद्भावः । वाक्याध्याहारेणेति । (इदमिदानीमिति) । वाक्याध्याहारेणेत्यर्थः । ननु द्विगौ आकारान्तोत्तरपदत्वात् स्त्रीत्वे ङाप्स्यादत आह बहुव्रीहिरिति । अन्यपदार्थस्याशाब्दत्वाद्बहुव्रीहिर्दुर्ज्ञेयो ऽत आह समाहारे इति । पात्रान्तादित्वात्स्त्रीत्वाभावः । अत एव त्रिसूत्रीत्यादि सङ्गच्छते। बहुसूत्रशब्दस्यैव तत्र पाठादित्यभिमानः । नन्वनर्थकदृष्टान्ते ऽर्थवन्तीत्यादि व्यर्थमत आह यथेति । यद्यप्यन्विनार्थकपदसमूह एव वाक्यम् । तथापि भाष्ये पदसमूहे एव वाक्यशब्दः प्रयुक्तो ऽतो ऽनर्थकानि वाक्यानीति न विरुद्धम् । झटिति । विनाचार्याचाराद्ज्ञानेन । पदार्थानाम् । कुण्डमजाजिनमित्यादीनाम् । स्फ्यकृतो ऽपत्यं (स्फैयकृतः) उपचारो नाम गौणी वृत्तिरिति भ्रमं व्युदस्यति व्यवहारादिति । अनेन व्यवहाराच्छक्तिग्रह उक्तः स च शक्तिग्राहकशिरोमणिः । भाष्ये (वेदे याज्ञिका इति) यज्ञकाण्डद्रष्टार ऋषय इत्यर्थः । वेदकर्तृत्ववत्सञ्ज्ञाकर्तृत्वन्तेषान्द्रष्टव्यम् । भाष्ये (इहैवेति) वृद्धिरादैच्सूत्र एवेत्यर्थः । असत्याः शक्तेर्व्याख्यानेनोत्पादयितुमशक्यत्वादाह । वृद्धिशब्दस्येति । प्रत्यायनशक्तिः । प्रत्यायने बोधजनने कारणीभूता शक्तिः । भाष्ये (उदाहरन्तीति) वृद्धिरादैजिति सूत्रार्थकथनार्थं तत्प्रदेशत्वेन सिचि वृद्धिरित्युक्त्वा तदुदाहरणत्वेनाकार्षीद् अक्षैषीदम्रौषीदित्युदाह-

आचार्याचारः । अनाकृतिः * । अथ वा ऽनाकृतिः संज्ञा आकृतिमन्तः संज्ञिनः । लोकेऽपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते । लिङ्गेन वा * । अथवा किंचिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामीत्थंलिङ्गा संज्ञेति । वृद्धिशब्दे च तल्लिङ्गं करिष्यते नादैच्छब्दे । इदं तावदयुक्तं यदुच्यते आचार्याचारादिति । किमत्रायुक्तम् । तमेवोपालभ्यागमकं ते सूत्रमिति तस्यैव पुनः प्रमाणीकरणमित्येतदयुक्तम् । अपरितुष्यन् खल्वपि भवाननेन परिहारेणानाकृतिर्लिङ्गेन वेत्याह । तच्चापि वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते । अथ वैतर्हि इत्संज्ञा न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः । संज्ञालिङ्गमनुबन्धेषु करिष्यते । न च संज्ञाया निवृत्तिरुच्यते । स्वभावतः संज्ञा संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयं निवर्तते । तेनानुबन्धानामपि निवृत्तिर्भविष्यति । सिद्ध्यत्येवम् । अपाणिनीयं तु भवति । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोकइति । न च यथा लोके तथा व्याकरणे । प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य

क्तिः संज्ञासूत्रार्णाद्वा प्रदेशार्थस्य व्यवस्थेत्यर्थः । अनाकृतिरिति । आकृत्या साहचर्याद्भेदो लक्ष्यते तेनायमर्थः । वृद्धिशब्द एकत्वात्संज्ञा । आदैचां बहुत्वात्संज्ञित्वम् । लाघवार्थं हि संज्ञाकरणम् । यथा सर्वादीनि सर्वनामानीत्यनेकस्यैका संज्ञा क्रियते न त्वेकस्यानेका संज्ञा प्रयोजनाभावात् । आकृतिमत इति । अवस्थाभेदेष्वपि स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानिमित्तकं देवदत्तत्वादिकं सामान्यमस्तीत्याकृतिमत इत्युक्तम् । लिङ्गेन वेति । कलादिना वर्णदोषेणेत्यर्थः । तमेवोपालभ्येति । यो हि सूत्रकारमुपालभते न गमकं ते सूत्रमिति स कथं वृत्तिकारादीन् प्रामाण्येनाश्रयतीत्यर्थः । अपरितुष्यन्निति । त्वयापि परिहारान्तरं ब्रुवता ऽऽचार्याचारो न प्रमाणत्वेनाश्रित इत्यर्थः । तच्चापीति । लिङ्गेन वेत्येतद्वक्तव्यमित्यर्थः । अनाकृतिः संज्ञेत्येतत्तु न्यायसिद्धत्वान्न वक्तव्यम् । अथ वैतर्हीति । एवं सतीत्यर्थः । ङकारादिष्वनुबन्धेषु कलादिकमासङ्क्ष्यते । ततस्तेषां संज्ञात्वे सति ङादात्मनेपदमिति करिष्यते संज्ञा च संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयं निवर्ततइतीत्संज्ञा लोपश्च न वक्तव्यौ भवत इत्यर्थः । प्रमाणभूत इति प्रमाण्यं प्राप्त इत्यर्थः । भू प्राप्ताविन्तीत्यर्थः ।

रन्तीत्यर्थः । एवञ्च वृद्धिशब्दस्य प्रत्यायकत्वमादैचां प्रत्याय्यत्वं निर्णीय वृद्धिरादैच्सूत्रस्य सञ्ज्ञाबोधकत्वं वृद्धिशब्दस्य सञ्ज्ञात्वञ्च निर्णयन्तीति भावः । (तेन) । अपराचार्योक्तोदाहरणेन । नन्वाकृतिर्जातिस्तद्भेदं आदैक्ष्वपि तदभावस्तु न वृद्धिशब्देपीत्यत आह आकृत्येति । बहुव्रीहिरिति भावः । अनाकृतिरित्येतन्न्यायसिद्धमित्याह । लाघवार्थमिति । नन्वेकस्यापि तव्यादरनेकाः कृत्कृत्यप्रत्ययसञ्ज्ञाः क्रियन्ते ऽत आह प्रयोजनेति । सति हि प्रयोजने तथा । प्रकृते तु न तथा, प्रयोजनाभावादिति भावः । प्रत्यभिज्ञानिमित्तकम् । प्रत्यभिज्ञाप्रमाणकमित्यर्थः । वस्तुतो भाष्ये (आकृतिमत) इत्यस्य भेदवत इत्यर्थः । अवस्थाभेदेन च तत्रारोपितः सः । आरोपितभेदे च जातिसत्त्वे न मानम् । अत एव देवदत्तेत्यादौ न ङीषिति कश्चित् । सकथं वृत्तिकारानिति । (तस्यैवेति) भाष्यस्य च तदीयस्यैवेत्यर्थ इति भावः । लिङ्गेन वेत्येतदिति । लिङ्गासङ्गः । इत्थं लिङ्गासंज्ञेति च वक्तव्यमित्यर्थः । ङकारादिष्विति धात्वादिपठितेष्वित्यर्थः । ननु सञ्ज्ञालिङ्ग कृतेपीत्संज्ञाद्यभावे कथन्तेषां निवृत्तिरत आह । भाष्ये (स्वभावतः संज्ञेति) । तद्व्याचष्टे सञ्ज्ञाच सञ्ज्ञिनमिति । भाष्ये (अपाणिनीयन्त्विति) । अनन्तस्यलेपु दोषविशिष्टपठने आनुनासि-

महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किम्पुनरियता सूत्रेण। किमतो यदशक्यम्। अतः संज्ञासंज्ञिनावेव। कुतो नु खल्वेतत्संज्ञासंज्ञिनावेवेति। न पुनः साध्वनुशासने ऽस्मिन् शास्त्रे साधुत्वमनेन क्रियते। कृतमनयोः साधुत्वम्। कथम्। वृधिरस्मायविशेषेणोपदिष्टः प्रकृतिपाठे तस्मात्क्तिन्प्रत्ययः। आदैचाप्यक्षरसमाम्नाये उपदिष्टाः। प्रयोगनियमार्थं तर्हीदं स्यात्। वृद्धिशब्दात्परे आदैचः प्रयोक्तव्या इति। नेह प्रयोगनियम आरभ्यते। किं तर्हि। संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति। तद्यथा। आहर पात्रं पात्रमाहरेति। आदेशास्तर्हीमे स्युः। वृद्धिशब्दस्यादैच आदेशाः। षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते। न चात्र षष्ठीं पश्यामः। आगमास्तर्हीमे स्युः। वृद्धिशब्दस्यादैच आगमाः। आगमा अपि षष्ठीनिर्दिष्टस्यैवोच्यन्ते। लिङ्गेन च। न

त्यस्याधृषद्धेति णिजभावपक्षे रूपम्। वृत्तिविषये च प्रमाणशब्दः प्रामाण्ये वर्तते। दर्भपवित्रेति। प्रमादाभावं दर्शयति प्राङ्मुख इति। प्राच्या अभ्युदयहेतुत्वात्। महतेति। मनःप्रणिधानं दर्शयति। एवंच सर्वमागमाद् बोद्धव्यम्। एवमानर्थक्ये परिहृते संज्ञासंप्रत्ययाय पक्षान्तराणि प्रश्नमुखेन प्रतिक्षिपति किमत इति। कृतमनयोरिति। आदैच्छब्दस्य द्वन्द्वत्वादनयोरिति द्विवचननिर्देशः। आदैच इति। तेषां च द्वन्द्वनिर्देशोयमादैच्छब्द इत्यर्थः। प्रयोगनियमार्थमिति। आदैज्वृद्धिरिति प्रयोगो मा भूदित्यर्थः। नेहेति। प्रयुज्यतइति प्रयोगस्तत्र स्वतन्त्रस्य पदस्य प्रयुज्यमानस्य नियमो नारभ्यते ऽपि तु पदावयवस्य प्रकृतिप्रत्ययोपसर्जनागमादिरूपस्य। लोके च केवल एव वृद्धिशब्दः प्रयुज्यतइति न तस्यानेन नियमः क्रियते। लोके च प्रयुक्तानामिदमनुशासनम्। षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। स्थानेशब्दो ऽर्थवाची। तिष्ठन्त्यस्मिन् शब्दाः इति स्थानम्। न च वृद्धिशब्दार्थमादैचो

क्यादिवत् प्रतिज्ञाकरणे च दुर्ज्ञेयत्वादिति भावः। ननु भवतेर्जन्मार्थत्वेनाभूततद्भावप्रतीत्याद्यौ सति प्रमाणीभूत इति स्यात् तदविवक्षायान्तु प्रमाणमाचार्यः प्रकारान्तरेण भूत इत्यर्थः स्यादत आह प्रामाण्यमिति। वृत्तिविषये इति प्रकृताभिप्रायम्। प्रमादः पिशाचादिसंबन्धः। आगमः। संप्रदायः प्रकृतभाष्योक्तिर्वा। भाष्ये (अनर्थकेनेति)। बोध्यार्थरहितेनेत्यर्थः। तन पारायणे सर्वेषामदृष्टार्थत्वेपि दृष्टप्रयोजनराहित्यरूपमनर्थकत्वं वर्णपदसूत्राणामस्त्येवेति न वक्ष्यमाणसूत्रादिप्रत्याख्यानासङ्गतिः। सञ्ज्ञासंप्रत्ययाय। सञ्ज्ञात्वनिश्चयाय। भाष्ये (किमतइति)। अतस्तादृशकर्तृकत्वात्किं कथमर्थवत्त्वं (यद्) यतस्तद् (अशक्यम्) अशक्यनिरूपणमित्युत्तरार्थः। साध्वनुशासने इत्यनेन साधुत्वपक्षस्याकाण्डता वारिता। द्वन्द्वत्वादिति। अनयोरित्यस्य पदयोरिति विशेष्यम्। पदानामेव साधुत्वान्वाख्यानादितिभावः। भाष्ये [अविशेषेणेति]। प्रत्ययविशेषमनादायेत्यर्थः। ननु वर्णसमाम्नाये आकाराद्युपदेशेप्यादैच्छब्दस्य किमागतमत आह तेषाञ्चेति। सञ्ज्ञाग्रहणद्वारेणेति शेषः। तपरइति। आदिरन्त्येनेति च तेषां कृतयोरादैच्सञ्ज्ञयोर्द्वन्द्वनिर्देशेन द्वन्द्वशास्त्रेण कृतं साधुत्वमित्यर्थः। ऐजित्यपि तन्मूलकादिरन्त्येनेत्यनेन बोधितमित्याशयेन भाष्ये ऽक्षरसमाम्नाये उपदिष्टा इत्युक्तम्। ननूपसर्जनं पूर्वं परश्चेत्यादिभिः प्रयोगनियम आरभ्यत एवेत्यत आह प्रयुज्यतइति। स्वतन्त्रस्येति। गत्युपसर्गनिरासः। तौ हि द्योतकत्वात्परतन्त्रौ। पदावयवस्येति। आदिना। द्योतकः। युक्त्यन्तरमाह लोके चेति। शिष्टलोकाभिप्रायप्रयुक्तानाञ्चेदमनुशासनमिति भावः। केवलः। आदैच्पदासंबद्धः। भाष्ये [संस्कृत्येति]। साधुत्वेनान्वाख्यायेत्यर्थः। [अभिसम्बन्धः]। पौर्वापर्यलक्षणः। षष्ठ्यभावेपि नाभिनभमित्यादावादेशदर्शनादाह स्थानेति। षष्ठीस्थाने

चात्र षष्ठीं न खल्वप्यागमलिङ्गं पश्यामः । इदं खल्वपि भूयः सामानाधिकरण्य-
मेकविभक्तिकत्वं च द्वयोश्चैतद्भवति । कयोः । विशेषणविशेष्ययोर्वा संज्ञासंज्ञिनोर्वा ।
तत्रैतत्स्याद्विशेषणविशेष्ये इति । तच्च न । द्वयोर्हि प्रतीतपदार्थकयोर्लोके विशेषण-

---

वक्तुं शक्ताः । तेनात्र षष्ठ्यर्थाभावादिति तात्पर्यम । तथा हि षष्ठ्यभावेपि तदर्थसद्भा-
वाद्भवत्येव स्थान्यादेशभावः । यथा नाभिनभं च परस्त्रीपरशुश्चेति । आगमा अपीति ।
अत्राप्यर्थोपेक्ष्यते । अनागमकानामर्थे सागमका इत्यर्थः । लिङ्गेन चेति । देशविशेषप्रतिप-
त्तये टकारादिलिङ्गं तत्र क्रियतइत्यर्थः । इदं खल्वपीति । विशेषणविशेष्यभावनिराकरणेन
संज्ञापक्षं स्थापयति । देवदत्तः पचतीत्यस्ति सामानाधिकरण्यं न त्वेकविभक्तित्वम् ।
गौरश्व इत्यस्त्येकविभक्तित्वं न तु सामानाधिकरण्यमित्युभयोरुपादानम । संज्ञासंज्ञिनो-
रप्यस्ति विशेषणविशेष्यत्वं प्रसिद्धयप्रसिद्धिवशात्तु भेदेनोपादानम । तत्तु सामाना-
धिकरण्यं शब्दयोरेव केचिदिच्छन्ति । द्वाभ्यां शब्दाभ्यां भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताभ्यामेका-
स्याभिधेयस्य प्रतिपादनाद्विशेषणविशेष्यार्थप्रतिपादनाच्च विशेषणविशेष्यत्वम् । अन्ये तु
नीलोत्पलमिति प्रवृत्तिनिमित्तयोर्जातिगुणयोरेकमधिकरणमाश्रय इति सामानाधिकरण्यं

इति सूत्रगत इति शेषः । तत्र हि सूत्रे स्थानशब्दो ऽधिकरणव्युत्पत्त्यार्थवाची भावव्युत्पत्त्या प्रसङ्गवाची
च तन्त्रेणोपादीयते । अन्यथा केवलार्थशब्दं प्राप्तिशब्दं वोपाददीत । एवञ्च या ऽनियोगा षष्ठी सा प्रसङ्ग-
निरूपितसम्बन्धार्थिकैवेत्येको ऽर्थः । द्वितीये तु षष्ठीशब्दो लक्षणया स्थानिपरः । स्थाने इति सप्तमी वाच्य-
स्यार्थस्याधिकरणत्वविवक्षया बोध्या । योगशब्दश्च युज्यतइति व्युत्पत्त्या आदेशवाची ततोर्श आद्यच् ।
तेन स्थानी स्वार्थाभिधानसमर्थादेशवानित्यर्थ इति भावः । भाष्यस्य तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिनो यो ऽर्थस्तस्य
वाचका उच्यन्ते । न चात्रादेक्षु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिनो ऽर्थाभिधेयत्वेन पश्याम इत्यर्थः । षष्ठ्यर्थाभावा-
दिति । षष्ठीबोध्यस्यान्यर्थाभिधानसामर्थ्याभावादिति भावः । तदर्थसद्भावादिति । आदेशस्य स्थान्यर्थबोधन-
सामर्थ्यसद्भावादित्यर्थः । वस्तुतस्तु स्थानं प्रसङ्ग एव । स चार्थवत एव । अथप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगात् ।
एवञ्चार्थप्रयुक्त एव स्थान्यादेशयोः सम्बन्ध इति स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यवादेशतेति वदन्ति । अत्रापीति ।
वस्तुतो ऽवयवषष्ठ्यैवागमा उच्यन्ते इत्यर्थो भाष्यस्य । कत्वादिलिङ्गभ्रमव्यावृत्तये भाह देशेति । देशविशेष-
प्रतिपत्त्यर्थयत्नसाध्यागमप्रतीतिर्यत्नाभावे नेत्यर्थः । [इदं खल्वपीति] भाष्यं पूर्वोक्तपक्षाणामसम्भवं प्रति-
पादयति तद्व्याचष्टे विशेषणेति । अस्तिसामानाधिकरण्यमिति । न च तादृशे संज्ञासञ्ज्ञित्वसम्भावनेति-
भावः । इत्युभयोरिति । विशेषणविशेष्यत्वसञ्ज्ञासञ्ज्ञित्वसम्भावनास्थलप्रदर्शनायेत्यर्थः । सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोर-
पीति । उद्भिदादिसञ्ज्ञा हि स्वरूपेणैव सञ्ज्ञिनं सजातीयाद्यागान्तराद्विजातीयाच्च होमादिर्व्यवच्छिनत्तीति वि-
शेषणम् । सञ्ज्ञी च व्यवच्छेद्यः सन्विशेष्यः । विषयताविशेषरूपमपि तत्तयोरस्त्येवेति भावः । प्रसिद्धीति ।
[द्वयोर्हि प्रतीते] त्यादिना भाष्ये उक्तमतत् । यद्वा सत्यपि व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावे संज्ञासंज्ञिनोर्विशेष्य-
विशेषणभावो लोके न प्रसिद्ध इत्यर्थः । ननु सामानाधिकरण्यं नाम द्वयोः शब्दयोरेकाभिधेयसम्बन्धस्तत्तु न
युक्तम् । सामानाधिकरण्यस्य शब्दधर्मत्वेन विशेषणत्वादेश्चार्थधर्मत्वेन विशेषणविशेष्ययोः सामानाधिकरण्य-
मिति भाष्यासङ्गतेः । संज्ञासंज्ञिनोरेकाभिधेयसम्बन्धाभावेन संज्ञासंज्ञिनोर्वा सामाधिकरण्यमित्यस्याप्यसङ्ग-
तिरत आह तत्त्विति । भिन्नप्रवृत्तीत्यनेन पर्यायनिरासः । वस्तुत इदं चिन्त्यम् । अदन्ये देवि सरस्वति इडे-
काव्ये विहव्ये एतानि ते ऽघ्न्ये नामानीत्यादौ नामन्त्रिते समानाधिकरणे इत्यस्य व्यावृत्तये तत्र सामान्यव-
चनग्रहणमिति तत्सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेः । युगपदधिकरणवचनतापक्षे पट्वीमृद्व्याविंत्यत्र समानाधि-
करणलक्षणपुंवद्भावशङ्कापरभाष्यविरोधापत्तेश्च । विशेषणत्वादिकं चोपपद्यतइत्याह विशेषणेति । भाष्ये
(संज्ञासञ्ज्ञिनोरित्यत्र संज्ञिपदेन संज्ञिसमर्पकशब्दो ऽभिप्रेतः । संज्ञाशब्दे च शब्दः प्रवृत्तिनिमित्तं संज्ञिनि
तत्सम्बन्धात् । संज्ञिबोधकशब्दे च संज्ञिगततद्धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तम । एवञ्च वृद्धिशब्दवदभिन्ना आदैच इति
बोधः । वृद्धिशब्दवत्त्वंच लोकसिद्धतादात्म्येनेत्याशयः । अन्ये त्विति । संज्ञासंज्ञिनोस्तूक्तं प्रवृत्तिनिमित्तमिति

विशेष्यभावो भवति । न चादैच्छब्दः प्रतीतपदार्थकः । तस्मात्संज्ञासंज्ञिनावेव । तत्र त्वेतावान्सन्देहः कः संज्ञी का संज्ञेति । स चापि क सन्देहः । यत्रोभे समानाक्षरे । यत्र त्वन्यतरल्लघु सा संज्ञा यद् गुरु स संज्ञी । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्राप्ययं नावश्य गुरुलघुतामेवोपलक्षयितुमर्हति । किं तर्ह्यनाकृतितामपि । अनाकृतिः संज्ञा ऽऽकृतिमन्तः संज्ञिन इति। लोके ऽपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते । अथ वा ऽऽवर्तिन्यः संज्ञा भवन्ति। वृद्धिशब्दश्चावर्तते न चैादच्छब्दः । तद्यथा । इतरत्रापि देवदत्तशब्द आवर्तते न मांसपिण्डः । अथ वा पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा । कुत एतत् । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् । तद्यथा । इतरत्रापि सतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते । कथं वृद्धिरादैजिति । एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम् ।

विशेषणविशेष्यभावाचार्ययोरेव मन्यन्ते । न चादैच्छब्द इति । न ह्येतस्य कश्चिल्लौकिकार्थः प्रसिद्ध इत्यर्थः । आवर्तिन्य इति । देवदत्तादिशब्दो हि दानादिप्रतिपादनायावर्तते । अथ वेति । सत्यसति वा संज्ञिनि बुद्ध्या विषयीकृते शब्देन पूर्वं निर्दिष्टे संज्ञा प्रवर्तते इत्यर्थः । ततश्चादेङ् गुण इत्यादावदेङादयः संज्ञिनो गुणादयः संज्ञाः । इह तु मङ्गलार्थोऽन्यथा पाठक्रमः । आर्थस्त्वन्यथा क्रमः । अन्ये तु सिद्धिहेतवो भविष्यन्ति । अपृक्त एकालिति परिभाषा न संज्ञेति नास्ति व्यभिचारः । अपृक्तशब्देन ह्येकाकी कथ्यतइत्य-

---

सामानाधिकरण्यम् । एकविभक्तिकत्वन्त्वत्र पक्षे शब्दद्वारा बोध्यम । विभक्तिशब्देन शक्तिर्वा । भाष्ये [संज्ञासंज्ञिनोरि] त्यस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तयोरित्यर्थः । अन्य त्विति मत ऽरुचिर्बीजन्तु प्रतीतपदार्थकयोरिति बहुव्रीहिस्वरसभङ्गः । विशेषणविशेष्यभावो भवतीत्यस्य तदर्थप्रतिपादकत्वं भवतीत्यर्थः । ननु वैयाकरणानामादैच्छब्दः प्रतीतपदार्थ एवेत्यत आह ॥ नहीति । वृद्धिशब्दार्थान्वययोग्य इति शेषो ऽत्र द्रष्टव्यः । केचित्तु वृद्ध्यादिशब्दाः शब्दपरा एव वृद्धिशब्दाभिन्ना आदैच इति बोधः । तदुक्तं हरिणा । वृद्ध्यादयो यथा शब्दाः स्वरूपोपनिबन्धनाः । आदैच्प्रत्यायितैः शब्दैः सम्बन्धं यान्ति संज्ञिभिः" इति । सामानाधिकरण्यंचैकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वमित्याहुः । भाष्ये (यत्रोभे इति) । प्रत्ययः अनीयरित्यादौ । लघ्वर्थमित्यस्य लाघवार्थमित्यर्थः । न मांसपिण्ड इति । दूरस्यस्यापि नामोच्चारणमात्रेण दानादिसम्भवादिति भावः । सतो हीत्यादिना न भावरूपं विवक्षितम । अभावस्यापि लोपादिसंज्ञादर्शनात् । नापि विद्यमानत्वं प्रत्ययविधौ संज्ञाविशिष्टस्यापि विधानादत आह बुद्ध्येति । अत एव "सावर्णिर्भवितामनुरि'त्यादौ न दोषः । एवंच सच्छब्देन पूर्वं बुद्ध्या विषयीकृतत्वं विवक्षितमित्यर्थः । बुद्धिसत्ता समाविष्ट एव चार्थः शब्देन बोध्यत इति सिद्धान्तात् । तत्त्वं हि पूर्वोच्चारितस्यैव भवतीत्याह शब्देन पूर्वमिति । भाष्ये [माङ्गलिको] मङ्गलप्रयोजनः । [महतः] अर्थतः । एकैकं सूत्रं शास्त्रमिति शास्त्रौघस्येत्युक्तम् । [मङ्गलादीनी] त्यादिना स्वप्रयोजनं श्रोतृप्रयोजनं चोक्तम । [प्रथन्ते] विस्तृतानि भवन्ति तेन समाप्तिरर्थाक्षिप्ता । आर्थस्त्वन्यथेति । आदैज् वृद्धिरित्याकारः । अनुपूर्वीज्ञानस्यासात्तिविधया हेतुत्वादिति भावः। कथं तर्हि वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वप्रतीतिरत आह अन्ये त्विति । लाघवादयः । आदैचो वृद्धिपदाभिन्ना इत्यर्थः । एवञ्चानुपूर्वीव्यत्यासेन विलम्बेन बोधजनकशब्दोच्चारणं मङ्गलार्थं क्षम्यतामिति बोध्यम । अत्रैकशब्दः प्रथमार्थकः प्रथमन्तथाकरणं मङ्गलार्थमेव । एवञ्चान्यत्रापि तथाकरणमुद्देश्यविधेयभावेनान्वये तादृशस्यैव साधुत्वमिति भ्रमवारणार्थमित्याहुः। परिभाषेति । तदा हि यत्रापृक्तपदं तत्रैकालित्याद्युपतिष्ठतइत्यर्थात्प्राथम्यं युक्तमेवेत्यर्थः। वस्तुत इदं वृद्धिसूत्रेऽपि सुवचम् । किं चैवम पृक्तसञ्ज्ञायामित्यादिभाष्यवार्त्तिकव्यवहारानुपपत्तिः। केचित्तु परिभाषात्वेऽपि एकाल्प्रत्यय इत्येतदुद्देशेनापृक्तपदवेद्यत्वं विधेयम् । परस्परत्वार्थं तथापि लक्षणावश्यकत्वेन सामानाधिकरण्यान्वयार्थन्तावत्पर्यन्तलक्षणाया

माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति। सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा। अदेङ् गुण इति यथा दोषवान् खल्वपि संज्ञाधिकारः। अष्टमेऽपि हि संज्ञा क्रियते। तस्य परमाम्रेडितमिति। तत्रापीदमनुवर्त्यं स्यात्। अथ वा ऽस्थाने ऽयं यत्नः क्रियते न हीदं लोकाद्भिद्यते। यदीदं लोकाद्भिद्येत ततो यत्नार्हं स्यात्। तद्यथा। अगोज्ञाय कश्चिद्गां सक्थनि कर्णे वा गृहीत्वोपदिशति अयं गौरिति। न चास्मायाचष्टेऽइयमस्य संज्ञेति। भवति चास्य संप्रत्ययः। तत्रैतत्स्यात्कृतस्तत्र पूर्वैरभिसंबन्ध इति। इहापि कृतः पूर्वैरभिसंबन्धः। कैः। आचार्यैः। तत्रैतत्स्यात्। तस्मै तर्हि सम्प्रत्युपदिशति तस्याकृत इति। लोकेऽपि यस्मै सम्प्रत्युपदिशति तस्याकृतः। अथ तत्र कृतः। इहापि कृतो द्रष्टव्यः। सतो वृद्ध्यादिषु संज्ञाभावात्तदाश्रय इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥। सतः संज्ञिनः संज्ञाभावात्तदाश्रये संज्ञिने वृद्ध्यादिष्वितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः। का इतरेतराश्रयता। सतामादैचां संज्ञया भवितव्यम्। संज्ञया चादैचो भाव्यन्ते। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। यद्यथा। नौर्नावि बद्धा नेतरत्त्राणाय भवति। ननु च भो इतरेतराश्रयाण्यपि कार्याणि दृश्यन्ते। तद्यथा। नौः शकटं वहति शकटं च नावं वहति। अन्यदपि तत्र किंचिद्भवति जलं स्थलं वा। स्थले शकटं नावं वहति जले नौः शकटं वहति। यथा तर्हि त्रिविष्टब्धकम्भवति। तत्राप्यन्ततः सूत्रकं भवति। इदं पुनरितरेतराश्रयमेव। सिद्धं तु नित्य-

---

नेनानियमेन ग्रहणे प्राप्ते नियमः क्रियते। अस्थानइति। अन्तरेणापि संज्ञाशब्दप्रयोगं लोकव्यवहारवदत्र संज्ञासंज्ञिसम्बन्धः सिध्यतीत्यर्थः। सतो वृद्ध्यादिष्विति। विधौ चायं दोषो नानुवादे वृद्धिर्यस्येत्यादौ। तत्र च संज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वान्मृजेर्वृद्धिरित्यादौ वृद्धिशब्द एवादेशः प्राप्नोति। ननु च भो इति। नौशकटस्याभिमतदेशान्तरप्राप्तिरितरेतराश्रयेति चोद्यम्। सामग्र्यन्तरानुप्रवेशेन चोत्तरम्। सिद्धं त्विति। न हि

उचितत्वात्। परत्रयाध्याहारे गौरवाच्च। एवञ्च परिभाषात्वे ऽप्युद्देश्यत्वेन तस्यैव पूर्वपाठो युक्तः। आनुपूर्व्यव्यत्यासाद्बोधस्तूभयोः सम इति वदन्ति। भाष्ये [अनुवर्त्यं स्यादिति]। तच्चासंबद्धबहुव्यवायादशक्यमिति भावः। (अस्थाने)। अनवसरे। [भिद्यते]। विलक्षणं भवतीत्यर्थः। [अभिसम्बन्धः] संज्ञासंज्ञिभावः। ततो ज्ञातुं शक्य इति भावः। [तस्याकृत] इत्यस्य तेनाज्ञात इत्यर्थः। तथा च तेन कथं प्रतिपत्तुं शक्य इति भावः। [अथ तत्रेति] अनुमानादिना ज्ञात इत्यर्थः। [सतो वृद्ध्यादिष्विति] सतो निष्पन्नस्य। संज्ञाभावात्, संज्ञासम्बन्धात्। तदाश्रये, संज्ञाश्रये संज्ञया संज्ञिविधायके शास्त्रे मृजेर्वृद्धिरित्यादौ वृद्ध्यादिपदेषु इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिर्वाक्यार्थाप्रसिद्धिरित्यर्थः। अविद्यमाने सम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः। वहनक्रियायामितरेतराश्रयत्वाभावेऽपि तत्फलतीत्याह नौरिति। सामग्र्यन्तरेति। कारणान्तरेत्यर्थः। सूत्रक कीलादि। न च सामान्यलक्षणया भूतभाविसकलविषयकशक्तिग्रहः सम्भवत्येव। अन्यथा तावपि

शब्दत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । नित्यशब्दत्वात् । नित्याः शब्दाः । नित्येषु शब्देषु सतामादैचां संज्ञा क्रियते न संज्ञया आदैचो भाव्यन्ते । यदि तर्हि नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रम् । किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्तकत्वात्सिद्धम् * । निवर्तकं शास्त्रम् । कथम् । मृजिरस्मायविशेषेणोपदिष्टस्तस्य सर्वत्र मृजिबुद्धिः प्रसक्ता तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते । मृजेरक्ङित्सु प्रत्ययेषु मृजिप्रसङ्गे मार्जिः साधुर्भवतीति । प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवत इति वक्तव्यम् * । किं प्रयोजनम् । समुदाये मा भूतामिति । अन्यत्र सहवचनात्समुदाये संज्ञाऽप्रसङ्गः * । अन्यत्र सहवचनात्समुदाये वृद्धिगुणसंज्ञयोरप्रसङ्गः । यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं करोति तत्र सहग्रहणम् । तद्यथा । सह सुपा । उभे अभ्यस्तं सहेति । प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तेः * ।

मृजेरपूर्व आकारो भाव्यते किंतु मृजावुपदिष्टे मार्ष्टीत्यादीनामसाधुत्वबुद्धिः प्राप्नोतीति तेषां साधुत्वान्वाख्यानं क्रियते । प्रत्येकमिति । यद्यपि नित्यशब्दत्वेनैतदपि व्यवतिष्ठते तथापि न्यायव्युत्पादनायोपन्यासः । समुदाये मा भूतामिति । अन्यथा मृजेर्वृद्धिरित्यादौ समुदाय आदेशः प्राप्नोति । समुदायावयवसन्निधौ क्व तात्पर्यं कस्य च नान्तरीयकत्वमिति विचार्यते अन्यत्रेति । यत्नसाध्या समुदायप्रतिपत्तिरिति यत्नाभावे न भवतीत्यर्थः । ननु सहग्रहणं नियमार्थं स्यात्समुदायस्यैव समाससंज्ञा यथा स्यान्नावयवानामिति । नैतदस्ति । उभयत्र तात्पर्याभावाद्युगपदुभयत्र प्रसङ्गाभावाल्लिङ्गत्वमेव सहग्रहणस्यान्यत्र समुदाये तात्पर्यं नास्तीत्यस्यार्थस्य । उभे अभ्यस्तं सहेति । अत्र सहग्रहणं वार्तिककारस्य कर्तव्यत्वेन स्थितम् । भाष्यकारस्तूभेग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं स्थापयिष्यति । प्रत्यवयवं चेति अत्र वाक्यशब्देन वाक्यार्थः फलमुच्यते । तच्च देवदत्तादीनां भोजनं तस्य चैतदेव रूपं यत्प्रत्येकपरिसमाप्त्या संपद्यते । अन्नादनादिरूपत्वात्तृ-

---

तत्तद्बोधबुद्धौ असंनिहितसकलाकारविषयकशक्तिग्रहासम्भवेनानुवादेऽपि दोषः स्यात् । सामान्यलक्षणानङ्गीकारेऽपि शक्तिग्रहबोधादीनां समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभावाभ्युपगमान्न दोष इति वाच्यम् । जातिप्रकारकशक्तिग्रहस्य स्वाश्रयीभूतसकलव्यक्तिबोधकत्वेऽप्यनुत्पन्ने जात्याश्रयत्वसम्बन्धस्य वक्तुमशक्यतया भाविव्यक्तेर्जात्याश्रयत्वाभावात् तद्बोधासम्भवेन मृजेर्वृद्धिरित्यत्र तज्जन्योत्पत्तिज्ञप्त्योः परस्पराश्रय इति भावात् । वृद्धिरादैजित्यस्य विद्यमानेषु बुद्धिस्थेषु चारितार्थ्येन भाविनामुद्देश्यत्वासम्भवेन तत्र वृद्धिपदस्य शक्तिग्रहासंभवाच्च । यद्यप्यस्य सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादाविव भाविसञ्ज्ञाविज्ञानेन सिध्यति । यथा च तत्रोत्पत्त्यनन्तरं गृहीतशक्तिकशाटकसादृश्याच्छाटकपदशक्तिग्रहस्तथा प्रकृतेऽपि । स्पष्टञ्चेवमिग्यण इति सूत्रभाष्ये । तथाप्यत्र वास्तवमेव परिहारमाह । भाष्ये [सिद्धन्त्विति] । एतच्च मञ्जूषायां विस्तरेण निरूपितम् । न्यायेति । वक्ष्यमाणन्यायेत्यर्थः । ननु वृद्धिर्यस्येत्यादौ समुदायासंभवात् प्रत्येकमेव संज्ञेत्यत आह अन्यथेति । एवञ्च तमादाय तत्रापि सम्भवः । द्वन्द्वनिर्देशात्समुदायस्यैव स्यादिति भावः । समुदायात । "मातापित्रोर्मृतेऽहनी" तिवद्बोधे साहित्यं न तु क्रियानिष्पत्तौ इति भावः । उभयत्रेति । समुदायेऽवयवे चेत्यर्थः । उभयत्र तात्पर्याभावे हेतुर्युगपदिति । फलाभावादिति भावः । यद्यपि पर्यायः प्राप्नोति तथापि समासविधिनियमोभयपरत्वे गौरवमित्यतो लिङ्गत्वकल्पनमेवोचितमित्यत्र तात्पर्यम् । भाष्यकारस्त्विति । तदेकदेशीत्यर्थः । द्व इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभेग्रहणं सहार्थकमिति भावः । न ज्ञापकादेव किन्तु युक्तितोऽपि प्रत्येकं संज्ञेत्याह । भाष्ये [प्रत्यवयवमिति] प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिमुपक्रम्य प्रत्येकं भुजिसमाप्त्युक्तिरयुक्ता न हि भुज्यर्थोऽत्र वाक्यार्थः किन्तु ण्यन्तार्थ अत आह अत्रेति । वाक्यार्थस्तु अत्र प्रयोजकव्या-

प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामिति । न चोच्यते प्रत्येकमिति । प्रत्येकं च भुजिः परिसमाप्यते । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः । समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति । न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यदि तत्र सहग्रहणं क्रियते । इहापि प्रत्येकमिति वक्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण सहग्रहणं सहभूतानां कार्यं भवति । इहापि नार्थः प्रत्येकमिति वचनेन । अथ किमर्थमाकारस्तपरः क्रियते । आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थम् * । आकारस्य तपरकरणं क्रियते । किं प्रयोजनम् । सवर्णार्थम् । तपरस्तत्कालस्येति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् । केषाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् ।

त्रिफलत्वाच्च भोजनस्य । नाट्यक्रिया तु समुदाये समाप्यते । गीतादिक्रियासमुदायरूपत्वात्तस्याः संयोगसंज्ञा त्वन्यर्थत्वात्समुदाये प्रवर्तते । वृद्धिसंज्ञा तु लक्ष्ये पृथगादेर्चां दर्शनादू मालादीनां चेति लिङ्गाच्च प्रत्येकं व्यवतिष्ठते । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामितीति । अत्र शतस्येप्सिततमत्वात् प्राधान्यम् । अपादानस्यानप्राप्ता गर्गा गुणकर्म न च गुणभेदेन प्रधानस्य भेद इति शतदण्डनं समूहे परिसमाप्यते । अर्थिनश्चेति । शतस्य प्राधान्यं प्रतिपाद्यते । दण्डपरायां हि चोदनायां शतस्य प्राधान्यमतो वाक्यादवगम्यते । अथ तत्रान्तरेणेति । न्यायादन्वर्थत्वाच्च समाससंज्ञाया समुदाये परिसमाप्तौ सिद्धायां योगविभागार्थं तत्र सहग्रहणं स्थितमिति तत्रान्तरेणेत्युक्तम् । अथ किमर्थमिति । किमाकृतिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थमथ वा व्यक्तिपक्षे गुणान्तरयुक्तानां ग्रहणार्थमिति प्रश्नः । आकारस्येति । व्यक्तिः पदार्थो, भेदकाश्च गुणा इति दर्शने यद्गुणस्यैवोच्चारणं तद्गुणस्यैव संज्ञाप्रसङ्गे गुणान्तरयुक्तानामपि संज्ञाप्रतिपत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः ।

पारस्त्नस्य समुदायविषयत्वसंभवात्फलग्रहणम् । तच्च प्रयोज्यव्यापाररूपमित्याह तच्चेति । ननु विशिष्टपरिमाणस्यादनीयस्य भोजनक्रिया समुदायपर्याप्तेत्यपि वक्तुं शक्यमत आह तृप्तिफलत्वाच्चेति । सर्वापि क्रिया प्रत्येकं समाप्यत इति भ्रमो न कार्य इत्याह नाट्येति । गीतादीति । आदिना नृत्तवाद्यादि । अन्वर्थत्वं संयुज्यन्ते वर्णा अत्रेति । लक्ष्यानुसारात्तत्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तेराश्रयणमिति तत्त्वम् । प्रकृतेन्यतरन्यायाश्रयणे हेतुमाह वृद्धिसंज्ञेति । लिङ्गादिति । प्रत्ययेऽवृद्धामिति निषेधबाधनार्थं हि तदिति भावः । न च नामधेयरूपमालादीनामाद्युदात्तार्थं तत् तस्य वा नामधेययेति पक्षे वृद्धत्वादिति वाच्यम् । अभिव्यक्तेति न्यायेन तत्राप्रवृत्तेः । समुदाये समाप्तौ युक्तिमाह अत्र शतस्येति । एवं चाकथितसूत्रे दण्डिरपि परिगणनीय इति भाव इत्येके । उद्देश्यत्वरूपमार्थप्राधान्यं शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेन गर्गा गुणकर्म । दण्डेश्च स्वसम्प्रदानकदानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः शासनरूपोऽर्थः । शासनं नियन्त्रणे, तत्र ण्यन्त इव कर्त्तरित्युभयोः कर्मत्वम् । कर्त्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे धात्वर्थप्रधानव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वेन गर्गाणां शाब्दं प्राधान्यं तत्रैव प्रधाने कर्मणि लकारः । ‘प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम” इत्युक्तेः । दुहादिष्वस्याप्रामाणिकः पाठ इति वक्ष्यते । अपादानस्थानप्राप्ता इत्यनेन चानुद्देश्यत्वमात्रमभिप्रेतमिति परे । शतस्य प्राधान्यमिति । शारीराभिहननलक्षणदण्डव्यावर्त्तनेनेति भावः । नन्वन्तरेणापीति वाच्ये सार्वकालिकासत्त्वप्रतिपादकमपि शब्दरहितमयुक्तमत आह न्यायादिति । शतदण्डनन्यायेत्यर्थः । योगविभागेति । तिङन्तसमासायेति भावः । भाष्ये [किमर्थमिति] । चतुर्थीतत्पुरुषः । तपरकरणं क्रियत इति । पाकं पचतीतिवत् सामान्यविशेषभावेन सहप्रयोगः । आत्वजातेर्भिन्नकालावर्णवृत्तित्वाभावाद् द्वितीयमाश्रयति व्यक्तिरिति । यद्-

किं च कारणं न स्यात् । भेदकत्वात्स्वरस्य । भेदका उदात्तादयः । कथं पुनर्ज्ञायते भेदका उदात्तादय इति । एवं हि दृश्यते लोके । य उदात्ते कर्तव्ये ऽनुदात्तं करोति खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति ऽन्यत्त्वं करोषीति । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । भेदकत्वाद् गुणस्येति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । आनुनासिक्यं नाम गुणः तद्भिन्नस्यापि ग्रहणं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् भेदकत्वाद् गुणस्य । भेदका गुणाः । कथं पुनर्ज्ञायते भेदका गुणा इति । एवं हि दृश्यते लोके । एको ऽयमात्मा उदकं नाम तस्य गुणभेदादन्यत्त्वं भवति । अन्यदिदं शीतमन्यदिदमुष्णमिति । ननु च भोः अभेदका अपि गुणा दृश्यन्ते । तद्यथा । देवदत्तो मुण्ड्यपि जट्यपि शिख्यपि स्वमाख्यां न जहाति । तथा बालो युवा वृद्धः वत्सो दम्यो बलीवर्द इति । उभयमिदं गुणेषूक्तम् । भेदका अभेदका इति । किं पुनरत्र न्याय्यम् । अभेदका गुणा इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् । यदयमस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इत्युदात्तग्रहणं करोति । तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽभेदका गुणा इति । यदि भेदका गुणाः स्युः । उदात्तमेवोच्चारयेत् । यदि

किं च कारणमिति । अभेदका हि गुणाः । मुण्डेन हि कृते चौर्ये कुन्तलित्वावस्थायामपि चौरोयमिति व्यपदिश्यतइति प्रश्नः । भेदकत्वादिति । सर्वगुणसंग्रहार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । एकोयमिति । उदकत्वजातियोगादत्रैकत्वं न विवक्षितं किं तर्हि विशिष्टभाजनस्थमेकमुदकद्रव्यं तदेव च गुणान्तरयोगादन्यत्त्वेन लोके व्यपदिश्यते । उभयमिति । आम्नायशब्दा नियतस्वरा इति वेदे गुणानां भेदकत्वम् । लोके तूभयथा व्यवहारः । गोपिण्डोपि वत्साद्यवस्थाभेदात् क्रयविक्रयादिषु मूल्यादिभेदाद्भेदेन व्यवह्रियते स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानादभेदेनापीति प्रश्नः । किं पुनरिति । अत्रेति । शास्त्रे । उदात्तमेवेति । तस्माद् गुणरहितस्योच्चारणाभावान्नान्तरीयकत्वादुच्चार्यमाणोपि गुणः प्रयत्नमन्तरेण न विवक्षित इत्यर्थः। यद्येवं कथमन्यत्रोक्तमुदात्तनिपातनं करिष्यतइति। यावता तत्राप्यविवक्षा प्राप्नोति । नैष दोष । तत्रापि स्थानेन्तरतम इति वचनादादेशस्य य स्वरः प्राप्तस्तस्मिन्नुच्चारयितव्ये उदात्तोच्चारणं प्रयत्नेन विवक्षार्थं विज्ञायते । एवमनुनासिकस्य प्रयत्नाधिक्येनोच्चारणं तद्विवक्षा-

---

गुणस्येत्यादि बहुव्रीहिः। भाष्ये [किंच कारणमिति]। निमित्तकारणहेतुष्विति हेतौ प्रथमा । अतिप्रयोजनमेतादिति काक्वा सूचितमाशयं पृच्छति। [किंतर्हीति]। किंतर्हीति प्रश्ने इति। इदं वक्तव्यमित्यर्थः । तदाह । भेदकत्वादित्यादि। जात्यात्मनैकत्वे व्यक्तिभेदादेवोपपत्तेर्न गुणभेदकृतभेदे इदमुदाहरणं स्यादत आह । उदकत्वेति । आत्मशब्दो द्रव्यवाची भाष्ये [बालो युवेति]। भाष्ये [स्वामाख्यां न जहाती]त्यनुकर्षः। एतेनाभेदकत्वं प्रत्यभिज्ञाप्रमाणं दर्शितम्। ननु गुणेषूभयाङ्गीकारे खण्डिकोपाध्यायचपेटादानं विरुध्येतेति चेन्न। यत उभयमिति लोकमात्रविषयमिति न विरोध इत्याह आम्नायेति। ननूभयोरपि न्याय्यत्वप्रतिपादनेन। किं पुनरत्र न्याय्यमिति प्रश्नो ऽयुक्तो ऽत आह शास्त्रे इति। अत्रेति। निर्धारणसप्तमी नेति भावः। इत्येव न्याय्यमिति। विधेयाऽभिन्नविषय इति शेषस्तत्रैतत्कृतस्यापि अप्रत्यय इति निषेधात्। अतस्तथैव ज्ञापकमुपन्यस्यति। [यदयमिति] प्रयत्नं स्वशब्देनोपादानरूपम्। (कथमिति) यथा वध्यादेशे उदात्तनिपातनेन एकाच इति सूत्रस्थमेकाज्ग्रहणं न कार्यमिति । यः स्वरः प्राप्तइति हन्तेरनुदात्तत्वादनुदात्त इत्यर्थः । न चैवमस्थ्यादीनामाद्युदात्तत्वेनादेशात्तदः

तर्ह्यभेदका गुणाः अनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तत्स्वरितादेः स्वरितान्ताच्च प्राप्नोति नैष दोषः। आश्रीयमाणो गुणो भेदको भवति। तद्यथा शुक्लमालभेत कृष्णमालभेत। तत्र यः शुक्ले आलब्धव्ये कृष्णमालभते न हि तेन यथोक्तं कृतं भवति। असन्देहार्थस्तर्हि तकारः। ऐजित्युच्यमाने सन्देहः स्यात्। किमिमावैचावेवाहोस्विदाकारोऽप्यत्र निर्दिश्यतइति। सन्देहमात्रमेतद्भवति। सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते। व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणमिति। त्रयाणां ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः। अन्यत्रापि ह्ययमेवंजातीयकेषु सन्देहेषु न कं चिद्यत्नं करोति। तद्यथा। औतोम्शसोरिति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। आन्तर्यतस्त्रिमात्र-

---

र्थमेव। उञः ऊं इति यथा। अन्ये त्वाहुः। एकश्रुत्या सूत्राणि पठ्यन्ते इति क्वचिदुदात्तोच्चारणं तद्विवक्षार्थमिति। अनुदात्तादेरिति। अनुपलक्षणार्थानुदात्तश्रुतिः स्यादिति प्रश्नः। उत्तरे त्वज्ग्रहणमेव कुर्यादित्यभिप्रायः। व्याख्यानत इति। प्रस्थे वृद्धमित्याद्युदात्तत्वे सिद्धे मालादीनां चेति मालाशब्दस्य वृद्धार्थत्वादुपादानस्याकारप्रश्लेषनिश्चय इत्यर्थः। इदं तर्हीति। ननु भाव्यमानत्वादादैचोऽत्र ग्राहका न भवि-

---

ष्यान्त्यनुरूपेनुदात्ते उच्चारणीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थमिति ज्ञापितेऽपि व्यर्थमुदात्तग्रहणमिति वाच्यम्। परमास्थिशब्दादावन्तोदात्ते उदात्तगुणकस्यापि स्थानित्वेन विवक्षायां मानाभावादित्याशयात्। नन्वेवमपि चतसर्याद्युदात्तनिपातनसामर्थ्याच्चतसृ इत्यत्र चतुरः शसीत्यस्याप्रवृत्तिरिति भाष्योक्तमनुपपन्नम्। चतुःशब्दस्य त्रः सङ्ख्याया इत्याद्युदात्ततया तत्स्थानिकचतसरि स्थानिस्वरेणाद्युदात्तोच्चारणोपपत्त्या चतुरः शसीत्येतद्बाधकत्वायोगादत आह अन्ये त्विति। एकश्रुतिश्च विभाषा छन्दसीति वैकल्पिकी। तत्पाठे क्वचिदुदात्तोच्चारणं विवक्षार्थम्। त्रैस्वर्येण पाठमभिप्रेत्य प्रकृतसूत्रस्थं ज्ञापकमित्यविरोधः। अन्ये त्वित्यरुचिबीजन्तु निपातनं नामान्यादृशे प्रयोगे प्राप्ते ऽन्यादृशप्रयोगकरणं तद्रूपाद्यत्नात् तत्र तत्रोदात्तादिविवक्षा। तिसृचतसृ इत्यत्रापि द्वन्द्वप्रयुक्ते ऽन्तोदात्ते उच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणं विवक्षार्थम्। संपूर्णाष्टाध्यायी आचार्येणैकश्रुत्या पठितेत्यत्र न मानम्। क्वचित्कस्य चित्पदस्यैकश्रुत्या पाठो यथा दण्डिनायनादिसूत्रे ऐक्ष्वाकेति। एतावदेव भाष्याल्लभ्यते। यद्यप्यध्येतार एकश्रुत्यैवाङ्गानि पठन्ति ब्राह्मणवत् तथापि व्याख्यानतो ऽनुनासिकत्वादिवदुदात्तनिपातनादिज्ञानमित्याहुः। (स्वरितादेरिति) भाष्ये उपलक्षणम्। उदात्तादेरन्तानुदात्ताच्च प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम्। (आश्रीयमाण इति) शब्देन निपातनेन वाश्रीयमाण इत्यर्थः। नन्वेवमनुदात्तादिग्रहणं व्यर्थं स्यादत आह अजिति। ऐजर्थन्तपरत्वमित्याह इदन्तर्हीति भाष्ये। चतुर्मात्रोऽपि प्लुतः प्लुतावैच इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टः। कार्यकालमाश्रित्य चोदयति। नन्विति। अयं भावः। तत्पक्षे मृजेर्वृद्धिरित्यादावुपस्थितं वृद्धिरादैजिति पदैकवाक्यतयान्वेति। एकं वृद्धिपदन्तु प्रत्यभिज्ञामात्रफलकं अनुवाद एव। एवञ्च भाव्यमानत्वं स्पष्टमेवेति। उत्तरस्य त्वयं भावः। अनुवादत्वकल्पनापेक्षया तत्रोपस्थितं वृद्धिरादैजिति तत्रैव शक्तिग्रहं संवाद्य वाक्यभेदेन मृजेर्वृद्धिरित्यस्यार्थं बोधयति। ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ तु शक्तिग्राहकशास्त्रान्तराभावादगत्या विधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिः कल्प्यते न तु विद्यमाने शक्तिग्राहके तथा कल्पनमुचितं पदस्यानुवादकत्वकल्पनञ्चेति। यत्तु कार्यकालपक्षे वृद्धिरादैजित्यादेर्यत्र वृद्धिपदं तत्रादैजित्युपतिष्ठत इत्यर्थः। यथा च ज्योतिष्टोमादिपदानां यागविधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिस्तथेहापि मृजेर्वृद्धिरित्यादौ सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिः। उपस्थापकेन वृद्ध्यादिपदेन उपस्थाप्यस्य वृत्त्या बोधनात्परं संज्ञासूत्रत्वावगतिरिति तन्न। कार्यकालं संज्ञापरिभाषं भस्येत्युपस्थितमिदं भवति। यचि भमितीति ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रस्य भाष्येण कार्यकालं संज्ञापरिभाषं प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति। ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति ईदूदेदिति सूत्रस्थभाष्येण च विरोधात्। त्वद्रीत्या ह्युपस्थितमिदं भवति यचीतीत्येव वक्तव्यं स्यात्। अथ संज्ञेत्यादिप्रकृतसूत्रस्थवार्तिकविरोधश्च। प्रकारान्तरेणात्रत्यतत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधश्च। किं च मृजेर्वृद्धिरित्यादिसूत्रस्थवृद्ध्यादिपदानां तदुपस्थितिसम्पत्त्या चारितार्थ्येन स्वोपस्थापितपदार्थे ऽन्वये

चतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः । खट्वा उदकं खट्वोदकम् । खट्वा ईषा खट्वेषा । खट्वा ऊढा खट्वोढा । खट्वा एलका खट्वैलका । खट्वा ओदनः खट्वौदनः । खट्वा ऐतिकायनः । खट्वैतिकायनः । खट्वा औपगवः खट्वौपगव इति । अथ क्रियमाणेऽपि तकारे कस्मादेव त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति । तपरस्तत्कालस्येति नियमात् । ननु तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः नेत्याह । तादपि परस्तपरः । यदि तादपि परस्तपरः ऋदोरबिति इहैव स्यात् । यवः स्तवः । लवः पव इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः । कस्तर्हि । दकारः । किं दकारे प्रयोजनम् । अथ किं तकारे । यद्यसन्देहार्थस्तकारः दकारोऽपि । अथ मुखसुखार्थस्तकारः दकारोऽपि । वृद्धिरादैच् ॥

इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥ इग्ग्रहणं किमर्थम् । इग्ग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थम् ॥ इग्ग्रहणं क्रियते । किं प्रयोजनम् । आकारनिवृत्त्यर्थं सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थं व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं च । आकारनिवृत्त्यर्थं तावत् । याता वाता । आकारस्य गुणः प्राप्नोति ।

ध्यन्ति । नैतदस्ति । न ह्यत्र संज्ञाविधावादैचो भाव्यन्ते किं त्वैज्भिरणत्वात्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां ग्रहणात्संज्ञाप्रसङ्गाद् गुणविधौ तेषामपि प्रसङ्गात्तन्निषेधाय तपरत्वम् । एवं स्थिते चोदयन्ति । यद्यैजर्थस्तकारस्तेनाकारस्य सबन्धाभावात् कथमादित्ये तत्पदम् । उच्यते । तात्पर्येणैजर्थत्वं तकारस्योच्यते आनुषङ्गिकं त्वाकारार्थत्वं ज्ञापकद्वारेण ह्याकारप्रश्लेषे विज्ञायमाने प्रतिपत्तिगौरवं भवति । सति तु तकारे ऽऽकारस्य स्वरूपप्रतिपत्तिः स्पष्टा भवतीति तकारसहितस्याकारस्यासंदिग्धानुकार्यप्रतिपादनार्थवत्वाद्विभक्त्युत्पत्तौ सत्यमादित्ये तत्पदं सिद्धम् ॥ २ ॥

एको गुणवृद्धी ॥३॥ इग्ग्रहणमिति ॥ वक्ष्यमाणज्ञापकवशादाकारादिनिरासादिक एव गुणवृद्धी भविष्यत इति प्रश्नः । आत्संध्यक्षरेति । आकारादीनां स्थानित्वस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । आकारस्याङ्गान्त्यस्य वृद्धिविधावभावाद्विशेषाभावाच्चाकारस्य आतो लोप इति लोपविधानादाकारस्य गुणप्रसङ्गमुदाहरति यातेति । ग्लायतीति । एचां द्विमात्रत्वाविशेषात्

मानाभावात् तत्रेक्परिभाषानुपस्थित्या ऽऽपत्तिः । वृद्धिपदेनाविधानात् । मृजेर्वृद्धिरित्यादौ इक्पदोपस्थापकस्यापि विधेयाकाङ्क्षासत्वाद् विधिविषये एव तत्प्रवृत्तेश्च भवत्येवान्वयः । एवञ्च ज्योतिष्टोमवाक्यावैलक्षण्येनात्र नामधेयता दुरुपपादा । किं चोपस्थाप्यार्थस्य वृत्त्या बोधनात्संज्ञासूत्रत्वं वा इको गुणेत्यादिवदुपस्थापकत्वात्परिभाषात्वं वेत्यत्र विनिगमकाभावः । वृद्ध्यादिपदैर्वृत्या बोधनञ्च दुरुपपादम् । अनुवादेऽपि संज्ञासूत्रोपस्थितिरणो ऽप्रगृह्यस्य वृद्धिर्यस्येत्यादिविषये भाष्ये स्पष्टेति दिक् । भाष्ये [किंतकार] इत्यस्य तादपि परस्तपर इत्येवमङ्गीकुर्वत इति शेषः । सम्बन्धाभावादिति । शषशेषिभावाभावादित्यर्थः । तान्तस्य पदत्वाभावे जश्त्वं न स्यादिति भावः । आनुषङ्गिकं फलं दर्शयति ज्ञापकद्वारेणेति ।

इको गुणवृद्धी ॥२॥ गुणवृद्धिग्रहणस्योत्तरत्र निषेध्यसमर्पणायावश्यकत्वेपि इक्पदस्येकः स्थाने इत्यर्थार्थमावश्यकत्वेपि योगविभागविषयकोऽयं प्रश्नो भाष्ये [इग्ग्रहणमिति] । ननु इग्ग्रहणेनाकारादीनां निवृत्तिरशक्या कर्तुमत आह स्थानित्वस्येति । ननु आकारस्य वृद्ध्युदाहरणादाने गुणांशे च आकारोदाहरणादाने किं बीजमत आह आकारस्येति । वृद्धिविधौ सिचि वृद्धाविधौ अयासीदित्यादौ । अपवादत्वात्सगिड्भ्यां सा बाध्यते इति भावः । इतरवृद्धिविधौ सम्भवेप्याह विशेषाभावादिति । आकारस्येति । ण्यल्लोपाविति पूर्वविप्रतिषेधेनातो लोपस्य वृद्धिगुणबाधकत्वादिति भावः । पुत्रीयतीत्यादौ त्वविशेष इति बोध्यम् । आका-

इग्ग्रहणान्न भवति। सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थम्। ग्लायति। म्लायति। सन्ध्यक्षरस्य गुणः प्राप्नोति। इग्ग्रहणान्न भवति। व्यञ्जननिवृत्त्यर्थम्। उम्भिता। उम्भितुम्। उम्भितव्यम्। व्यञ्जनस्य गुणः प्राप्नोति। इग्ग्रहणान्न भवति। आकारनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्य गुणो भवतीति। यदयमातोऽनुपसर्गे क इति ककारमनुबन्धं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। कित्करणे एतत्प्रयोजनं क्ङितीत्याकारलोपो यथा स्यात्। यदि चाकारस्य गुणः स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात् गुणे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं स्याद्। गोदः कम्बलद इति। पश्यति त्वाचार्यो नाकारस्य गुणो भवतीति। ततः ककारमनुबन्धं करोति। सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः। उपदेशसामर्थ्यात्सन्ध्यक्षरस्य गुणो न भविष्यति। व्यञ्जननिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति। यदयं जनेर्डं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। डित्करणे एतत्प्रयोजनं डितीति टिलोपो यथा स्यात्। यदि च व्यञ्जनस्य गुणः स्याद् डित्करणमनर्थकं स्याद्। गुणे कृते त्रयाणामकाराणां पररूपेण सिद्धं रूपं स्यादुपसरजो मन्दुरज इति। पश्यति त्वाचार्यो न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति ततो जनेर्डं शास्ति। नैतानि सन्ति ज्ञापकानि। यत्तावदुच्यते। कित्करणं ज्ञापकं नाकारस्य गुणो भवतीति। उत्तरार्थमेतत्स्यात्। तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरिति। यत्तर्हि गापोष्टगित्यनन्यार्थं ककारमनुबन्धं करोति। यदप्युच्यते। उपदेशसामर्थ्यात्संध्यक्षरस्य गुणो न भविष्यतीति। यदि यद्यत्संध्यक्षरस्य प्राप्नोति तत्तदुपदेशसाम-

---

प्रयत्नाधिक्याभावादिकारोपदेशेऽप्येकारो गुणः स्यात्। उम्भितेति। भकारस्यौष्ठ्यत्वादोकारो गुणः स्यात्। पररूपेणेति। अतो लोपस्तु न भवति। आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोपविधानात्। उपदेशसामर्थ्यादिति। प्रतिपत्तिलाघवार्थमेकारमेवोपदिशेदित्यर्थ। यदयं जनेरिति। यद्येवं मिदेर्गुणो विधीयमानो ज्ञापकेन व्यञ्जनस्य निरस्तत्वादिग्ग्रहणाभावाच्च सर्वादेशः प्राप्नोति। मिद इर्मिदिरित्याश्रयणादिकारस्यैव भविष्यतीत्यदोषः। यत्तावदिति। विशेषप्रतिपादनाय सकलज्ञापकाक्षेपः। केचिदाहुः। टकः कित्त्वेन ज्ञापकेनाकारनिवृत्त्यर्थत्वे निराकृते यदप्युच्यतइति ज्ञापकाक्षेपो ग्रन्थच्छायां न पुष्णाति। तस्मादार्थेन क्रमेण सर्वज्ञापकभङ्गोपन्यासं कृत्वा यथा सम्भवं ज्ञापकसमर्थनं

रस्य गुणेति। सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यनेन। नन्वैकारोच्चारणसामर्थ्याद् गुणो नेत्यत आह एचामिति। सर्वेषां विवृत एव प्रयत्न इत्यभिमानः। आर्धधातुकोपदेश इति। गुणनिष्पन्नश्च तदुत्तरकालिक इति भावः। प्रतिपत्तिलाघवम्। प्रक्रियालाघवम्। "तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव चेति" पाणिनीयशिक्षोक्तेः प्रयत्नलाघवमिति बोध्यम्। इग्ग्रहणेति। ततश्च मिदेरिति नावयवषष्ठी किं तु स्थानषष्ठीति सर्वादेशो गुणः स्यादित्यर्थः। भाष्ये (नैतानि सन्ति ज्ञापकानीति) छत्रिन्यायेन। ननु नैतानि सन्ति ज्ञापकानीति प्रतिज्ञयाग्रे ज्ञापकसमर्थनमयुक्तमित्यत आह विशेषेति। टकः कित्त्वं ज्ञापकं [यं विभिं प्रती) स्यादि- विशेषप्रतिपादनायेत्यर्थः। शङ्कते। के चिदिति। यदप्युच्यते इति। समुच्चयार्थापिशब्देनोक्ति शेषः। आर्थेन

र्थ्याद्बाध्यते । आयादयोपि तर्हि न प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । यं विधिं प्रत्युपदेशो ऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते । यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । गुणं च प्रत्युपदेशो ऽनर्थकः । आयादीनां पुनर्निमित्तमेव । यदप्युच्यते जनेर्डवचनं ज्ञापकं न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति । सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति। न च जनेर्गुणेन सिद्ध्यति । कुतो ह्येतत् । जनेर्गुण उच्यमानो ऽकारो भवति न पुनरेकारो वा स्यादोकारो वेति । आन्तर्यतो ऽर्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य मात्रिको ऽकारो भविष्यति । एवमप्यनुनासिकः प्राप्नोति । पररूपेण शुद्धो भविष्यति । एवं तर्हि गमेरप्ययं डो वक्तव्यः । गमेश्च गुण उच्यमान ओकारः प्राप्नोति । तस्मादिग्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । यदीग्ग्रहणं क्रियते । द्यौः पन्थाः स इममिति एतेपीकः प्राप्नुवन्ति । संज्ञया विधाने नियमः * । संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः । किं वक्त-

---

कर्त्तव्यम् । आयादयोपीति । एकारोच्चारणस्य सामर्थ्यादविकृतरूपश्रवणार्थत्वादिति भाव । यं विधिमिति । आयादेशस्यैकार एव निमित्तमित्यायादेशो न बाध्यते । न हि ग्लायइत्येवं पाठः शक्यः कर्त्तुम् । त्वया ग्लायतइत्यादिरूपासिद्धिप्रसङ्गाच्च व्याख्येति निपातनादात्वं गुणवन्न बाधिष्यते । पररूपेणेति । रूपग्रहणस्येदमेव प्रयोजनं यादृक् परस्य रूपं तादृगेव यथा स्यादिति । गमेरप्ययमिति । सप्तम्यां जनेर्ड इत्यतो ऽन्येष्वपि दृश्यतइत्यत्र डोनुवर्तमानो गमेरपि विधीयतइत्यज्ञापकं डित्त्वमिति व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं सूत्रं स्थितम् । संज्ञयेति । गुणवृद्ध्यनुवृत्त्यैव गुणवृद्ध्योरिकः सिद्धत्वाद् द्वितीयं गुणवृद्धिग्रहणमाश्रितगुणवृद्धिशब्दव्यापारार्थं विज्ञायते । तेन गुण इत्येवं

सामर्थ्यप्राप्तेन । भङ्गेति । भङ्गः सदृश इति भावः । ग्लायतइत्यादीति । आदिना अग्लायिषत्यादि । नन्वेवमात्वमपि बाध्येत न हि तस्य ऐकारो निमित्तं ग्लै इति पाठेऽपि सुकरत्वाद् अत आह न व्याख्येति । व्या इति कृतात्वनिर्देशेनैकारोच्चारणस्यात्वाबाधकत्वज्ञापनादिति भावः । न चास्य सौत्रत्वम् । बाधकत्वमङ्गीकृत्य सौत्रत्वकल्पनापेक्षया ऽबाधकत्वज्ञापनस्य लघुत्वादित्याहुः । न च रैशब्दादिभ्य आचारक्विपि रायतीत्यादौ सन्ध्यक्षरस्य गुणः स्यादिति वाच्यम् । एजन्तेभ्य आचारक्विबभाव एतद्भाष्यप्रामाण्यादित्यदोषात् । गुणवदिति । वैधर्म्ये दृष्टान्तः । ननु पररूपेपि गुणानामभेदकतया कदाचित्सानुनासिकोपि स्यादत आह रूपग्रहणस्येति । परे तु अत्र पररूपशब्देन परशब्देन वा यदुपस्थितं रूपं प्रयोगस्थं तस्य ग्रहणं स्थाने जायमानः किं गुणक इत्याकाङ्क्षायामन्तरतमपरिभाषयोभयगुणकः । प्रकृते चोभयान्तरतमासंभवात् परशब्देन यद्गुणस्योपस्थितिस्तद्गुणक एव भविष्यतीति भाष्याशयाद्रूपग्रहणस्येत्यादि चिन्त्यम् । गुणानां शब्दत्वादिवत् शब्दरूपत्वाभावेन व्यावृत्त्यसंभवश्च रूपग्रहणेनेत्याहुः । ननु गमेरप्ययं ड इति भाष्यमनुपपन्नं गमो गमश्चान्तात्यन्ताध्वदूरपारेति सूत्रे पठितेनान्यत्रापि दृश्यत इति वार्त्तिकेन नगो ऽग इत्यादौ डस्य सत्त्वादत आह । सप्तम्यामिति । सप्तम्यां जनेरित्युत्तरं पठितेन्येष्वपि दृश्यत इति सूत्रे दृशिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वेन तेनैव प्रकृत्यन्तरादपि डे सिद्धेन्तात्यन्तेति प्रकरणस्थं वार्त्तिकं न कार्यमिति भावः । भाष्ये (आन्तर्यत ओकारइति) । स्थानत आन्तर्यादिति भावः । ननु तनोतेर्डउ सन्वच्चेति डित्करणाच्च व्यञ्जनस्य गुण इति चेन्न । उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षाङ्गीकारात् । न चैवमपि स्थानप्रयत्नान्तरतमेषु इकारादिषु चरितार्थानि गुणादिशास्त्राणि व्यञ्जने न प्रवर्त्तन्त इति वाच्यम् । ईशादौ शकारे तथाप्यतिप्रसङ्गात् । सूत्रमते स्थानप्रयत्नैक्यादिति भाष्याशयः । स्थानेन्तरतम इति सप्तम्यन्तपाठस्य भाष्ये प्रत्याख्यानेनास्या युक्तेरसंभवदुक्तिकत्वाच्च । भाष्ये (एतेपीति) । औकारादयः । एषूदाहरणेष्विकः प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः । स इत्यत्र तु न स्यादेवेति भावः । त्यदादीनाम इत्यत्र त्यदादीनामिति तु तदोः सः

व्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात् । कथं पुनरन्तरेण गुणवृद्धिग्रहणमिको गुणवृद्धी स्याताम् । प्रकृतं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । वृद्धिरादैजदेङ्गुण इति । यदि तदनुवर्तते । अदेङ्गुणो वृद्धिश्चेत्यदेङां वृद्धिसंज्ञा प्राप्नोति । संबन्धमनुवर्तिष्यते । वृद्धिरादैच् । अदेङ् गुणः । वृद्धिरादैच् । तत इको गुण वृद्धी इति । गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्त्तते । अदेङादैज्ग्रहणं निवृत्तम् । अथ वा मण्डूकगतयोऽधिकाराः । यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः । अथ वा एकयोगः करिष्यते । वृद्धिरादैजदेङ् गुणः । तत इको गुणवृद्धी इति । न चैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति । अथ वान्यवचनाच्चकाराकरणाच्च प्रकृतापवादो

यो गुणो वृद्धिरित्येवं या वृद्धिरिति विज्ञायते । अथवा गुणवृद्धिमात्रग्रहणे गुणवृद्ध्यधिकारादेव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिशब्दव्यापाराश्रयणार्थं विज्ञायते । अदेङामिति । पूर्वसूत्रे संज्ञासंज्ञिसम्बन्धायोपात्तो यादृशो वृद्धिशब्दस्तादृश एवोत्तरत्रानुवर्त्तते इत्यदेङामित्युक्तम् । तेनैतन्न चोदनीयं वृद्धिशब्दोऽनुवर्तमान आदैचः प्रत्याययतीत्यादैचां गुणसंज्ञा प्राप्नोतीति संबन्धमिति । संबध्यत इति संबन्धः कर्मणि घञ् । नपुंसकस्याभिधेयत्वान्नपुंसकनिर्देशः । आदैज्ग्रहणसंबद्धं वृद्धिग्रहणमदेङ्गुण इत्यत्रानुवर्तते तेनादेङ्भिर्न संबध्यते । इह त्वनुवृत्तमादैचो जहाति । कान्तारात्तरणाय सार्थस्येव त्यागोपादाने अथ वेति । वृद्धिशब्दस्येहाकाङ्क्षावशादुपस्थानं त्वदेङ्गुण इत्यत्र अथ वैकयोग इति । एको भवतिरध्याह्रियते वृद्धिरादैजदेङ्गुणो भवतीत्येवमेकवाक्यत्वं संपद्यते । यद्यपि प्रतिपत्तिकाले भवतिक्रिया भिद्यते तथाप्येककाला प्रतिपत्तिरित्यादैच्संबद्धा वृद्धिसंज्ञाऽदेङ्संबद्धा गुणसंज्ञेति नास्ति वृद्धिसंज्ञाया अदेङ्भिः संबन्धः ।

सावित्युत्तरार्थं स्यात् संज्ञोपसर्जनव्यावृत्त्यर्थं च स्यादिति बोध्यम् । आश्रितेति । आश्रितो गुणवृद्धिशब्दव्यापार उच्चारणं येषु आदिक्षु विधीयमानेषु तदर्थमित्यर्थः । तेनेति । इत्येवमित्यध्याहृत्य स्वरूपपदार्थकेनान्यतरेण विशेषणादिदिष्टार्थलाभ इति भावः । अत एव संबन्धानुवृत्तिप्रदर्शनपरभाष्ये गुणवृद्धीइत्युच्चार्य गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तत इति उक्तम् । उपक्रमस्थगुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादित्येतद्भाष्यस्वारस्यादाह अथ वेति । पुन· पुनरुपादानसामर्थ्यादिहत्यं गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिशब्दविहितगुणवृद्धिलाक्षणिकमिति भावः । यादृश इति । स्वरूपार्थक इत्यर्थः । नन्वेवं सति उत्तरत्र निषध्यसमर्पणार्थं गुणवृद्धिग्रहणस्य चारितार्थ्येन सामर्थ्यं दुरुपपादम् । अनुवर्त्तमानस्य स्वरूपपरत्वेन निषध्यसमर्पकत्वाभावादिति चेन्न । आगन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायेनादेङ्सूत्रे गुणपदोत्तरं वृद्धिपदोपस्थित्या तत्साहचर्येण तत्र सूत्रे स्वरूपपरत्वं तस्य । उत्तरत्र तु योग्यतयाऽर्थपरत्वम् । इक इतिसूत्रेपि न धात्वित्यादिसाहचर्येणार्थपरत्वम् । इक इति षष्ठीनिर्देशाच्चेति भाष्याशयात् । नपुंसकस्येति । घञजपः पुंसीति तु प्रायिकमिति भावः । यत्तु भावविषयमेवैतदिति तन्न । मांसं भक्ष्योस्येति कर्मण्यणिति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगविरोधात् । तेनेति । अत्रादैजित्यनुवृत्तिर्न स्वकार्याय किं तु वृद्धिशब्दस्याल्पसंबन्धानिवृत्तये इति भावः । भाष्ये (वृद्धिरादैजदेङ्गुण) इति सूत्रक्रमानिर्देशः । पुनर्वृद्धिरादैजित्यभिधानमदेङित्यत्र संबन्धानुवृत्तिं दर्शयितुं । (इको गुणवृद्धी) इत्युक्तिस्तु यथान्यासाभिप्रायेण । (आदैजदेङ्ग्रहणमिति) । स्वरितत्वाप्रतिज्ञानेनादेङ्ग्रहणवदादैजित्यपि निवृत्तमित्यर्थः । क्वचित्तु आदैज्ग्रहणं निवृत्तमित्येव पाठः । ननु मण्डूकस्य चेतनत्वात्तथा गतिसंभवेपि शब्दस्य कथं सेत्स्यत आह वृद्धिशब्दस्येति । स्वरितत्वासङ्गादनुवर्त्तमानस्यापीति शेषः । इहेति । इक इति सूत्रइत्यर्थः । अदेङित्यत्र तु न संबन्धः । गुणसंज्ञासंबन्धेनादेङां निराकाङ्क्षत्वादिति बोध्यम् । नन्वेकयोगत्वं नैकार्थत्वं, भिन्नविषयसंज्ञाद्वयाविधानात् । नापि निरन्तरपाठः । तस्येदानीमपि सत्त्वेन करिष्यत इत्यस्यासङ्गतेः । खेरणाविस्यादावेकयोगेप्यनुवृत्तिदर्शनाच्चात आह एक इति ।

विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति। अन्यस्याः संज्ञाया वचनाच्चकारस्य चानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृताया वृद्धिसंज्ञाया गुणसंज्ञा बाधिका भविष्यति। यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति। अथ वा वक्ष्यत्येतत्। अनुवर्तन्ते च नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति। किं तर्हि। यत्नाद्भवन्तीति। अथ वा उभयं

अथ वान्यवचनादिति। यथा कप्रत्ययेनाण् बाध्यते। असंदिग्धत्वादनवकाशत्वात्तात्पर्याच्च कविधेः। अणस्तु विपर्ययात्। एवमदेङ्गुण इत्यत्र वृद्धिग्रहणमनुवृत्तं सत्संदिह्यते किमुत्तरार्थमिहास्यानुवृत्तिरथेहार्थापीति। सावकाशा च वृद्धिसंज्ञा तात्पर्यं च नास्ति। गुणसंज्ञा तु तात्पर्यादसंदेहान्निरवकाशत्वाच्च वृद्धिसंज्ञासंबन्धमदेङां बाधते। प्रत्ययसंज्ञा तु संज्ञिविशेषणासंयुक्ताधिकारेणात्र विधीयमाना कृत्यादिसंज्ञाविषयेऽपि प्रवर्तते। अथ वेति। विभाषातिलमाषोमेत्यत्र ह्युमाभङ्ग्योरधान्यत्वात्खञो ऽप्राप्तौ चोदितायां खञ्ग्रहणस्यानुवृत्तिराश्रिता। अनुवर्तमानश्च खञ् यत्नाभावाद्व्रीहिशाल्यादिभिर्न संबध्यते अपि तु विभाषाश्रुत्या यत्नेन तिलादिभिरेव संबध्यते। तथेहापि वृद्धिग्रहणमदेङ्गुण इत्यत्रानुवर्तमानमपि यत्नाभावाददेङ्भिर्न संबध्यते। इह तु पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं यत्नो भवति। अथ वेति। अपेक्षालक्षणं लौकिकमधिकारमाश्रयति। समुदायस्य चापेक्षायां नास्त्येतदनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति गुणस्यैवापेक्षा युक्तेति। समु-

---

प्रतिपत्तिकाले लक्ष्यसंस्कारकवाक्योपप्लवकाले। एककालेति। आदैज् वृद्धिसंज्ञा ऽदेङ्गुणसंज्ञो भवतीति सङ्ग्राहकवाक्यार्थबोध एककाल इति भावः। समूहालम्बनात्मक एकवाक्यार्थबोध इति तात्पर्यम्। यद्वादैज् वृद्धिसंज्ञोऽदेङ्गुणसंज्ञश्च भवत इत्येको वाक्यार्थबोध इति तात्पर्यम्। प्रतिपत्तिर्वाक्यार्थबोधः। णेरणावित्यादौ अवान्तरवाक्यार्थभेदान्न दोषः। कश्चित्तु एककाला प्रतिपत्तिर्भवतु तावतापि स्वरितत्वगुणप्राप्तेर्वृद्धिपदसंबन्धाभावः कुत इति चिन्त्यम्। न च स्वविषयवाक्यजबोधानन्तरं निराकाङ्क्षतयान्वयाप्राप्तौ हि तत्प्राप्त्यै स्वरितासङ्गो न ह्येतदेकयोग इति वाच्यम्। व्यवधाननिबन्धनायामनेकसंबन्धाप्राप्तावनेकसंबन्धाय स्वरितत्वासङ्ग इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्। तस्मादयमत्र भाष्यार्थस्तदधीते तद्वेदेत्यत्र द्विस्तद्ग्रहणादेकयोगेनुवृत्त्यभाव इति। स्पष्टञ्चेदन्तदस्मिन्नस्तीति सूत्रे भाष्ये। एकयोगत्वञ्च द्वयोः संहितापाठ एव। वस्तुत एकयोगेप्यनुवृत्तिर्भवति तदस्यास्त्यस्मिन्निति सूत्रे द्विस्तद्ग्रहणाभावात्। तदधीतइति सूत्रे तु बालानां सुखबोधाय द्विस्तद्ग्रहणमित्यप्युक्तं तत्रैवातोऽत्रभाष्ये ऽयं समाधिरेकदेशिन इत्याहुः। ननु वृद्धिगुणसंज्ञयोः सामान्यविशेषभावाभावात्कथमुत्सर्गापवादसाम्यमत आह यथेति। आत इत्युपादानादेव तद्विषये कस्यासंदिग्धत्वम्। अत एव तदतिरिक्तावकाशविरहस्तदुद्देशेनैव प्रवृत्तिरूपं तात्पर्यं च। ननु गुणसंज्ञया वृद्धिसंज्ञावत् कृत्यादिसंज्ञयापि प्रत्ययसंज्ञा बाध्येतेत्यत आह। प्रत्ययेति। न तव्याद्याकाङ्क्षया प्रत्ययसंज्ञायाः संबन्धो येन संनिहितकृत्यादिसंज्ञया निराकाङ्क्षत्वान्न प्रत्ययसंज्ञया संबन्धः स्यात्। किं तु संज्ञाकाङ्क्षया। सा हि स्वस्य बहुविषयत्वलाभाय कतिपयानन्तरविषयलाभेपि पुनः पुनर्विषयान्तरमाकाङ्क्षते। बहुविषयत्वञ्चास्याः संज्ञिविशेषासंबन्धेनाधिकारकरणादवसीयत इति भावः। प्रकृते तु न तथेति बोध्यम्। खञोऽप्राप्ताविति। यता मुक्ते इति शेषः। मण्डूकगतयोऽधिकारा इत्यस्यैव स्वरितलिङ्गेनानुवर्त्तमानं यथाकाङ्क्षा तत्रैव संबध्यते इति विशेषमभिधातुमयं पक्षः। स च संबन्धाय तत्र विभाषाग्रहणरूपं यत्नविशेषं कुर्वतः सूत्रकृतोऽप्यभिमतः। अस्य विशेषस्य प्रागकथनन्तु एतद्विशेषद्वारा पुनस्तत्परामर्शेन तत्रैव परिहारे मुख्यताबोधनायेति बोध्यम्। इह त्विति। अकर्तव्यस्त्वविशिष्टं पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं यत्न इत्यर्थः। अनुवृत्तौ हि तदकर्त्तव्यं भवतीत्याहुः। भाष्ये (उभयं निवृत्तमिति) स्वरितलिङ्गासङ्गेनाननुवृत्तिरेव निवृत्तिरित्यर्थः। अपेक्षेति। इक इत्येतावन्मात्रस्यैव निराकाङ्क्षत्वात्। समुदायापेक्षायाञ्च लक्ष्यानुसार एव बीजम्। अनन्तरस्येति न्यायेन गुणस्यैवा-

निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे । किं पुनरयमलोन्त्यशेषः । आहोस्विदलोन्त्यापवादः ।
कथं चायं तच्छेषः स्यात्कथं वा तदपवादः । यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च । अलो-
न्त्यस्य विधयो भवन्ति । इको गुणवृद्धी अलोन्त्यस्येति । ततो ऽयं तच्छेषः । अथ
नानावाक्यम् । अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति । इको गुणवृद्धी अन्त्यस्य चानन्त्य-
स्य चेति । ततोयं तदपवादः । कश्चात्र विशेषः । वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येति चे-
न्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणम्*। वृधिगुणावलोन्त्यस्येति चे-
न्मिदिमृजिपुगन्तलघूपर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । मिदेर्गुणः । इक
इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । मृजेर्वृद्धिः । इक इति वक्तव्यम् ।

दायस्य भेदाभावात् । किं पुनरिति । उभयथा सम्भवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । तत्राङ्गस्य
गुण इति षष्ठीनिर्देशाल्लिङ्गादलोन्त्यस्येत्युपतिष्ठते गुणश्रुत्या त्विक इति । तत्र यदि पूर्व-
मिका ऽङ्गं विशेष्यते । इगन्ताङ्गस्य गुणो भवतीति स च भवन्नलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भवति
तदा सोस्य शेषो भवति। यदा त्वङ्गस्येति पूर्वमेवान्त्यमलं षष्ठी नीयते अङ्गान्त्यस्य गुण
इति पश्चादिकान्त्योल् विशेष्यते तदा यस्यायं विशेषणत्वात्तच्छेषो भवति । अथ त्वङ्ग-
स्येति गुणवृद्धिविधौ न स्थानषष्ठी । किं तर्हीगपेक्षया ऽवयवषष्ठी । तदा स्थानषष्ठ्य-
भावादलोन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानमिति तदपवादपक्षो भवति । अप्राप्त्यनुमानमेव हि
बाधो वचनेन प्राप्तस्य बाधायोगात् । ततश्चाङ्गावयवस्य यत्र तत्र स्थितस्येको गुण-
वृद्धी इत्यर्थः संपद्यते । समुच्चयस्त्वसम्भवान्नोपन्यस्तः । न हि युगपद् द्वौ षष्ठ्यर्थौ
सम्भवतः स्थाने योगो ऽवयवयोगश्चेति । विकल्पोपि न भवति एकत्वात्षष्ठ्यर्थस्य ।
तस्मात्तच्छेषतदपवादपक्षावेवात्राशङ्कितौ । यद्येकमिति । अनेकयोगव्यवहितयोरप्येक-
स्मिन् कार्यप्रदेशे स्वस्वनिमित्तसन्निधापितयोरङ्गाङ्गिभावाद्विशेषणविशेष्यभावादेकवा-
क्यतोपपत्तिः । अथ नानेति । अङ्गस्येतीगपेक्षयावयवषष्ठ्यामिकः स्थानित्वाद्विशेषण-
त्वादङ्गस्यानुपस्थानमलोन्त्यस्येत्येतस्य । ततश्चानयोर्भिन्नविषयत्वान्नानावाक्यत्वम् ।
वृद्धिगुणाविति । मिदादीनामनिगन्तत्वादलोन्त्यस्येत्येतदङ्गमिग्ग्रहणं न सन्निपततीति

पेक्षा युक्तेत्येतन्नास्तीत्यन्वयः । समुदायत्वञ्च युगपद् बुद्धौ संनिधानात्क्रमेणासंनिधानाच्चेति बोध्यम् ।
षष्ठीति । स्थानषष्ठीत्यर्थः । षष्ठी स्थान इति परिभाषया तत्त्वनिर्णयः । अस्य च सूत्रस्य गुणवृद्धिशब्दाभ्यां
विधीयमानौ वृद्धिगुणाविकः स्थाने इत्यर्थे ऽवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रवृत्तेरुभयोरपि समकालप्रवृत्ति-
कता बोध्या । गुणश्रुत्येत्यस्य गुणशब्देन विधेयत्वबोधिकयेत्यर्थः । तत्र यदीति । बुद्धेः क्रमिकत्वाद्विशेषण-
विशेष्यभावे कामचाराच्चेति भावः । सोस्येति । इगन्तस्येति षष्ठ्यास्तेनान्त्येत्यनुपसंहारादेतद्विशेषणत्वमेत-
त्परिच्छेदकत्वन्तस्येति भावः । तदा तस्यायं विशेषणत्वादिति । तच्छेषशब्दे तन्त्रेण बहुव्रीहिषष्ठीतत्पु-
रुषाविति भावः । भाष्ये [इको गुणवृद्धी इति । पूर्वपरान्वाये तेनैतद्द्वयलाभ इति भावः । परिच्छे-
द्यपरिच्छेदकभावकृत एव च शेषशेषित्वव्यवहार इति बोध्यम । अथ त्विति । अवान्तरवाक्यार्थ-
बोधकाले निर्णीतार्थकत्वेन स्थानषष्ठीत्वसंभावनया तत्प्रवृत्तावपि पश्चादिक इत्यस्योपस्थितौ मिदे-
रित्यादौ योग्यत्वेन तत्साहचर्येण चान्यत्रावयवषष्ठीत्वनिर्णये तदसंबन्ध इति भावः । बाधायोगादिति
आत्यन्तिकबाधायोगादित्यर्थः । पाक्षिकस्तु बाधः षोडशीग्रहणादौ भवत्येवेति बोध्यम । समुच्चयइति ।
मिदेरन्त्यस्यैकस्यैवमाकारः । नहीति । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशेनैकस्य नानेकाभिधायकत्वम । तन्त्रे आवृत्तौ
च न मानमिति भावः । अनेकयोगेति । एवञ्चैकं वाक्यमिति भाष्यमयुक्तमिति भावः । उत्तरमेक-
स्मिन्नित्यादि अङ्गाङ्गिभावश्च न गुणगुणिभाव इत्याह । विशेषणेति । इकः स्थानित्वादिति । साच

अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । पुगन्तलघूपधस्य गुणः । इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । ऋच्छत्यॄतां गुणः । इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । ऋदृशोऽङि गुणः । इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । क्षिप्रक्षुद्रयोर्गुणः । इक इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । सर्वादेशप्रसङ्गश्चानिगन्तस्य ॥ । सर्वादेशश्च गुणोऽनिगन्तस्य प्राप्नोति । याता । वाता । किं कारणम् । अलोऽन्त्यस्येति षष्ठी चैव ह्यन्त्यमिकमुपसंक्रान्ता । अङ्गस्येति च स्थानषष्ठी । तद्यदिदानीमनिगन्तमङ्गं तस्य गुणः सर्वादेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । यथैव ह्यलोऽन्त्यस्येति षष्ठी अन्त्यमिकमुपसंक्रान्ता एवमङ्गस्येत्यपि स्थानषष्ठी । तद्यदिदानीमनिगन्तमङ्गं तत्र षष्ठ्येव नास्ति कुतो गुणः कुतः सर्वादेशः । एवं तर्हि नायं दोषसमुच्चयः । किं तर्हि पूर्वापेक्षोयं दोषः । ह्यर्थे चायं च पठितः । मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं सर्वादेशप्रसङ्गो ह्यनिगन्तस्येति । मिदेर्गुणः । इक इति वचनादन्त्यस्य न । अलोऽन्त्यस्येति वचनादिको न । उच्यते च गुणः । स सर्वादेशः प्राप्नोति । एवं सर्वत्र । अस्तु तर्हि तदपवादः । इग्लक्षणस्येति चेज्जुसि सार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधः ॥ । इग्मात्रस्येति चेज्जुसि सार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधो वक्तव्यः । जुसि गुणः । स यथेह भवति । अजुहवुः । अबिभयुरिति । एवमनेनिजुः पर्यवेविषुः । अत्रापि प्राप्नोति । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणः । स यथेह

तेषु प्रदेशेष्विग्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । दोषान्तरमप्याह सर्वादेशप्रसङ्गश्चेति । अङ्गस्येत्येतद्वेदेन सर्वाङ्गेषु व्याप्रियते । तत्रेगन्तेष्वेवालोऽन्त्यस्येति विधिः । अन्यत्र तु षष्ठ्या अन्त्येऽप्यनुपसंहाराद्याता वातेति सर्वादेशो गुणः प्राप्नोति । यथैव हीति । अङ्गस्येति षष्ठ्युच्चारितैवान्त्यमलं नीतेति नास्या अपरं रूपमस्तीति नास्ति सर्वादेशगुणप्रसङ्गः । पूर्वापेक्षोयमिति । मिदादिष्विग्ग्रहणं कर्तव्यमित्यत्रैवार्थे हेतुत्वेनेदमुपात्तमित्यर्थः । उच्यते चेति । मिदेरिति चोदनया । इग्मात्रस्येति । यद्यङ्गस्येतीगपेक्षया ऽवयवषष्ठी तदा ऽलोऽन्त्यस्येत्यस्य निमित्ताभावादनुपस्थानं स्थानषष्ठी ।हि अस्योपस्थाननिमित्तम् ।

नालोऽन्त्यसूत्रप्रवृत्तौ निमित्त, मल्समुदायोत्तरस्थानषष्ठीत्वाभावात् । अङ्गस्येति च स्थानषष्ठीति भावः । तद्विशेषणत्वादिति । अवयवित्वेन विशेषणत्वादित्यर्थः । नानावाक्यत्वमिति । अत्र पक्षे पुगन्तेत्यादिनियमार्थमिति बोध्यम् । मिदादीनामिति । गुणादिविधौ परिभाषाद्वयस्य परस्परसम्बन्धापरित्यागेनोपस्थानं तच्छेषत्वम् । तत्रैकस्या असम्भवे द्वितीयापि न प्रवर्त्तत इति भावः । भाष्ये (अनन्त्यत्वादिति)। तच्छेषपक्षे ऽनन्त्यत्वादिको गुणो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अङ्गस्येति च स्थानषष्ठीति । अङ्गस्य स्थाने गुणो भवति स च यत्रान्त्य इक् तत्रान्त्यस्येक इत्यर्थ इत्यभिमानस्तदाह मेदेनेति । शास्त्रस्य बहुविषयत्वायेत्यर्थः । तत्र गन्तेष्वेवेति । तच्छेषत्वादिति भावः । अन्यत्र । अनिगन्तविषये गुणशास्त्रे । अन्त्यमलमिति । इक्परिभाषाशेषभूतालोऽन्त्यपरिभाषयेत्यर्थः । अङ्गस्येत्यपि स्थानषष्ठीति भाष्ये अन्त्यमिकमुपसंक्रान्तेत्यनुकर्षः । एवञ्च संग्राहकवाक्यस्येगन्तमात्रविषयत्वादनिगन्तविषयकलक्षणाभाव एव । आवृत्तौ च न मानमिति भावः । अत एव गापोष्टकः किन्त्वं सार्थकम् । हिश्च हेत्वर्थ इत्याह । मिदादिष्विति ।

भवति कर्ता हर्ता नयति तरति भवति । एवमीहिता ईहितुं ईहितव्यमित्यत्रापि प्राप्नोति । ह्रस्वस्य गुणः । स यथेह भवति । हे अग्ने हे वायो इति । एवं हे अग्निचित् हे सोमसुत् इत्यत्रापि प्राप्नोति । जसि गुणः । स यथेह भवति । अग्नयो वायव इति । एवं अग्निचितः सोमसुत इत्यत्रापि प्राप्नोति । ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोर्गुणः । स यथेह भवति कर्तरि कर्त्तारौ कर्त्तार इति । एवं सुकृति सुकृतौ सुकृत इत्यत्रापि प्राप्नोति । घेर्ङिति गुणः । स यथेह भवति। अग्नये वायवे इति । एवमग्निचित्ते सोमसुते इत्यत्रापि प्राप्नोति । ओर्गुणः । स यथेह भवति बाभ्रव्यो माण्डव्य इति । एवं सुश्रुत् सौश्रुत इत्यत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः । पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यनियमार्थम् * । पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यनियमार्थं भविष्यति । पुगन्तलघूपधस्यैवानन्त्यस्य नान्यस्यानन्त्यस्येति । प्रकृतस्यैष नियमः स्यात् । किं च प्रकृतम् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति । तेन भवे-

---

ततश्चाङ्गावयवस्यान्त्यस्यानन्त्यस्य चेको गुणः प्राप्नोतीति दोषः । ह्रस्वस्य गुण इति । समानन्यायत्वादेतदुक्तम् । अङ्गस्यावयवो यो ह्रस्वस्तस्य गुण इति न त्वत्रेक्परिभाषोपतिष्ठते निर्दिष्टस्थानिकत्वात् । अन्ये त्वाहुः । अत्रापि परिभाषोपस्थाने सति ह्रस्वेनेग्विशेष्यते ह्रस्वस्येको गुणो यथा स्याद् दीर्घस्य मा भूदिति । ओर्गुण इत्यत्राप्यस्या उपस्थानमनन्त्यस्याप्युकारस्य गुणार्थम् । असति ह्यस्या उपस्थाने ऽङ्गस्येति स्थानषष्ठी स्यादङ्गं चोकारेण विशेष्यते इत्युकारान्तस्यैवाङ्गस्य गुणः स्यात् । पुगन्तेति । भेत्तत्यादौ गुणे सिद्धे पुनः श्रुतिर्नियमार्थेति गुरूपधस्येहितेत्यादौ न भविष्यति नापि हे अग्निचिदित्यादौ । उभयनियमाश्रयणादिति भावः । ननु भेत्तेति दकारस्य ह्नेपयतीति पकारस्य च यथा स्यादिति विध्यर्थमेतत्स्यात् । नैतदस्ति । पुकि अन्तः पुगन्तो, लघ्वी उपधा लघूपधा, ततः समाहारद्वन्द्वनिर्देश इत्यन्त्यस्य गुणेन भाव्यम् । प्रकृतस्येति । एकेन वाक्येन नियमद्वयस्याभावात्प्रकृतस्यैव गुणस्य नियमः स्यात् ।

अनन्त्यस्य चेक इति । यद्यपि जुसि चेत्यादीनां प्रधानभूतेग्विशेषणत्वे तस्मिन्निति परिभाषाया व्यवहितस्येको न भविष्यति तथापि प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षतया जुसि चेत्यादिभिरप्यङ्गमेव विशेष्यत इत्यभिप्रायः । समानन्यायेनेति । गुणप्रकरणावैरूप्याय सर्वत्राङ्गस्येत्यवयवषष्ठ्येव स्यादिति भावः । निर्दिष्टेति । अनियमे नियमकारिणीत्वात्परिभाषाया इति भावः । अन्ये त्विति । अयं भावः । न ह्यनियम इति श्रुतिः स्मृतिर्वा किं तु परिभाषा लिङ्गवती फलवती चेति नियमः । फलञ्चेतरव्यावृत्तिवदितरसंग्रहोऽपीति ह्रस्वस्येत्यस्याङ्गविशेषणत्वव्यावर्त्तनेनावयवषष्ठीत्वबोधनेनानन्त्यस्यापि गुणसम्पादनमेव फलं स्यात् । अकारे तु गुणागुणयोर्न विशेष इति । तदेतद्वक्ष्यति । अनन्त्यस्याप्युकारस्येति । नन्वेवं ह्रस्वग्रहणं व्यर्थमत आह दीर्घस्येति । घिसंज्ञा वर्णयोरेवेति पक्षे ङिति गुणस्याग्निचिति इत्यादौ प्रसंगो बोध्यः । पुनः श्रुतिः पुनर्गुणविधानम् । ननु चेति । बहुव्रीहिसमासः सामर्थ्यादिक्परिभाषानुपस्थितिश्चेति भावः । भिदो दकारोच्चारणन्तु भिन्नो भिन्नवानित्यादौ चरितार्थम् । क्नोः क्त्विनानिग्लक्षणत्वेपि निषेधप्रवृत्तेः । पुग्विधानमपि क्ष्मापयतीत्यादौ यलोपार्थम् । ओकाररूपगुणार्थञ्च चरितार्थमित्याशयः । पुकीति । लाघवात्तत्पुरुषे निर्णीते निषादस्थपतिन्यायेन नियमार्थत्वं न दोषावहमित्यर्थः । ननु पुगन्तग्रहणं दापयतीत्यादौ अनन्त्यस्यानिकोपि गुणार्थं स्यादिति कथं नियमार्थत्वमिति चेन्न । गुणे उपधावृद्ध्या विशेषाभावात् । प्रकृतस्यैवेति ।

दिह नियमान्न स्यात् ईहिता ईहितुम् ईहितव्यमिति । ह्रस्वाद्योर्गुणस्त्वनियतः सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति । अथाप्येवं नियमः स्यात् । पुगन्तलघूपधस्य सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेवेति । एवमपि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो ऽनियतः सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति । ईहिता ईहितुम् ईहितव्यमिति । अथाप्युभयतो नियमः स्यात् । पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः, सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति । एवमप्ययं जुसि गुणो ऽनियतः सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति । अनेनिजुः पर्यवेविषुरिति । एवं तर्हि नायं तच्छेषः नापि तदपवादः । अन्यदेवेदं परिभाषान्तरमसंबद्धमनया परिभाषया । परिभाषान्तरमिति च मत्वा क्रोष्ट्रीयाः पठन्ति । नियमादिको गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति । यदि चायं तच्छेषः स्यात्तेनैव तस्यायुक्तो विप्रतिषेधः । अथापि तदपवादः । उत्सर्गापवादयोरप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । तत्र नियमस्यावकाशः । राज्ञः क च । राजकीयम् । इको गुणवृद्धी इत्यस्यावकाशः । चयनं चायको लवनं लावक इति । इहो-

पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति, न तु सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति । अथापीति । अनन्तरस्य विधिर्वेति परिभाषा यदि नाश्रीयेत इत्यर्थः । अथापीति । अभ्युपगमवादेनोच्यते । आवृत्त्यादिन्यायाश्रयणेन वा । एकस्मिंस्तु वाक्ये नियमद्वयं न लभ्यते । एवमपीति । अनेनिजुः पर्यवेविषुरित्यत्र लघूपधं चाङ्गं सार्वधातुकं चास्तीति जुसि चेति गुणः प्राप्नोति । हे पिचव्य हे बुद्धे हे बुद्धय इत्यादौ चालघूपधत्वादनन्त्यस्य गुणो ऽपरिहृतः । एवं तर्हीति । परस्परानपेक्षयोः स्वस्वनिमित्तप्रयुक्तसन्निधानयोर्द्वयोः परिभाषयोः प्रदेशेषु स्वस्वकार्यप्रतिपादनम् । तत्र यदि कथंचिदेकविषये सन्निपातो भवति नैतावता परस्परापेक्षा भवतीत्यर्थः । अन्यदेवेति । अन्तरशब्दो विशेषवाचीत्यन्यतरशब्दयोरविरुद्धः सह प्रयोगो ऽपर्यायत्वात् । चयनमिति । अलोऽन्त्यपरिभाषायाः प्रयोजनाभावादत्रानुपस्थानमित्याशयः । चायक इति । कथमिक्परिभाषात्रोपतिष्ठते यावता ऽच इति स्थानी निर्दिष्टः । अत्राहुः । अच इत्यस्याङ्गविशेषणतयोपयोगादचः स्थानित्वाभावाद् वृद्धिग्रहणेन लिङ्गेनेक्परिभाषात्राप्युपतिष्ठत एव । मेद्यतीति । इक इति वचनादिकारस्य प्राप्नोति । अलोऽन्त्यस्येति

अनन्तरस्यैवेत्यर्थः । नन्वनन्तरस्येतिन्यायविरुद्धो ऽयं नियम इत्यत आह अनन्तरस्येति । लक्ष्यानुसारेणानाश्रयणे बीजं बोध्यम् । अभ्युपेत्यवादः क्लेशेनाङ्गीकार इत्याहुः । पिचव्येति । उगवादिभ्योयत् । उवर्णान्तस्याङ्गस्येको गुण इति व्याख्यानमभिप्रेत्यात्र दोषोपन्यासः परन्तु सौश्रुत इत्यत्रापि प्राप्नोतीति भाष्याननुगुणा सा व्याख्येति चिन्त्योयं कैयट इत्याहुः । क्वचित्तु कैयटपुस्तके पिचव्य इति न दृश्यत एव । तच्छेष इति शब्दोसम्भवदुक्तिकत्वग्रस्तोपीत्याह परस्परेति । विशेषणविशेष्यभावमात्रेण शेषशेषिव्यवहारो न क्वापि दृष्टचर इति भावः । अत एवाग्रे एतत्पक्षोक्तदूषणोद्धारेपि नायं तच्छेष इत्युक्तिः सङ्गच्छते । सन्निपात इति । जायमानोपि संनिपातः सावकाशत्वेन विप्रतिषेधोपयोग्येव न तच्छेषत्वोपयोगी । अत एव नापवादत्वमपि उक्तदोषाच्चेति भावः । [असम्बद्धमनयेति] भाष्यस्य शेषशेषिभावानापन्नमुत्सर्गापवादभावानापन्नं चेत्यर्थः । नियमादिति । अलोन्त्यपरिभाषायाः पूर्वाचार्यसंज्ञा नियमइति । तेनैव तस्यायुक्त-

भयं प्राप्नोति मेद्यति मार्ष्टीति । इको गुणवृद्धी इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते । पूर्वश्चायं योगः परो नियमः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः । न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः । नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः । किं तर्ह्यसंभवोपि । स चास्त्यत्रासंभवः । को ऽसावसंभवः । इह तावद् वृक्षेभ्यः प्लक्षेभ्य इति । एकः स्थानी द्वावादेशौ न चास्ति संभवः । यदेकस्य स्थानिनो द्वावादेशौ स्याताम् । इहेदानीं मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्ति इति । द्वौ स्थानिनौ एक आदेशः । न चास्ति संभवः । द्वयोः स्थानिनोरेक आदेशः स्यादित्येषो ऽसंभवः । सत्येतस्मिन्नसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । द्वयोर्हि सावकाशयोः समवस्थितयोर्विप्रतिषेधो भवति । अनवकाशश्चायं योगः । ननु च इदानीमेवास्यावकाशः प्रक्लृप्तः चयनं चायको लवनं लावक इति । अत्रापि नियमः प्राप्नोति । नाप्राप्ते नियमेये योग आरभ्यते ।

वचनाद्कारस्य । नैष युक्त इति । इष्टसिद्धये इत्यर्थः । यथोद्देशपक्षे च परिभाषयोः पौर्वापर्यं न तु कार्यकालतायाम् । द्विकार्ययोग इति । द्वाभ्यां कार्याभ्यां योगोस्य स्थानिनः स विप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेध । नावश्यमिति । द्विकार्ययोगत्वाभावे केवलोप्यसम्भवो विप्रतिषेध इत्यर्थः । इह तावदिति । दीर्घत्वं च यञ्यनन्तरे विधीयते एत्वं च झल्यनन्तरे न च सम्भवोस्ति यद् द्वयोः स्वेन स्वेन निमित्तेनानन्तर्यं स्यात् । इहेदानीमिति । मिदेरित्येका षष्ठी । सा यद्यवयवसंबन्धे तदेकारस्य गुणेन भाव्यम् । अथ स्थानषष्ठी तदालोन्त्यस्येति वचनाद्कारस्य । ना चास्ति सम्भवो युगपदुभ-

---

इति । स्वाङ्गेन स्वस्येत्यर्थः । शेषशेषिणोरभेदं मत्वा तेनैवेत्याद्युक्तम् । नन्वङ्गस्येति स्थानषष्ठीदर्शनात्सार्वधातुकेत्यादावप्यलोन्त्यपरिभाषाप्रवृत्त्या कथमिक्परिभाषायाश्रयणमित्यवकाशोऽतआह अलोन्त्येति । अङ्गेनेको विशेषणेन पुगन्तेत्यादिनियमेन च तत्प्रयोजनासद्धेरिति भावः । अत्राहुरिति । अचा विशेषिताङ्गेनेकोविशेषणसम्भवात्प्रापयति गावावित्यादिस्वेष न जानातीति भावः । इष्टेति । इष्टसिद्धिफलकत्वमेव हि तस्य युक्तत्वमिति भावः । न तु कार्येति । द्वयोरप्येकदेशस्थत्वेन परत्वासम्भवादिति भावः । वस्तुतः कार्यकालपक्षेपि पाणिन्युच्चारणरूपपाठकृतं परत्वमस्त्येव । अन्यत्र प्रयोगरूपदेशे सर्वेषां मेलनेन परत्वस्योच्छेद एव स्यात् । प्रयोगसाधनफलकान्येव शास्त्राणि । न चैवं कार्यकालपक्षमादाय त्रिपाद्यामेषां प्रवृत्तिर्यथोद्देशे तु पूर्वाण्येतानि प्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वेनाप्रवृत्तिरेव स्यादिति भाष्याद्युक्तं विरुद्ध्येतेति वाच्यम् । परिभाषायाः सिद्धत्वेन तत्पक्षे ऽसिद्धेनापि कार्येण स्वार्थन्तराकर्षणसम्भवादित्यष्टमे उपपादयिष्यमाणत्वाद् । ध्वनितञ्चेदं तस्मिन्निति निर्दिष्ट इत्यत्र भाष्यकैयटयोरिति चिन्त्यमेतत् । ननु द्विकार्ययोग इत्यस्य द्वाभ्यां कार्याभ्यामन्यस्य योग इत्यर्थः। उत द्वयोः परस्परेण योग इत्यर्थ उभयथापि त्रिपदतत्पुरुषो दुर्लभः कर्मधारयपूर्वपदकोपि न दिक्सङ्ख्ये इति नियमेन तस्य दुर्लभत्वादत आह द्वाभ्यामित्यादि । अत्रापि पक्षे विप्रतिषेधशब्देन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेराह विप्रतिषेधेति । द्विकार्ययोगेप्यसम्भवसत्त्वादाह केवलोपीति । ननु आ ए इति ए आ इति वादेशसम्भवोस्त्येवेत्यत आह । न चेति । द्वयोरिति । कार्ययोरित्यर्थः । अनन्तरे यञि दीर्घः साधुरनन्तरे झलि एत्वं साधुरित्यर्थ इति भावः । आद्गुण इत्यादौ द्वयोः स्थानिनोरेकादेशस्य संभवादाह मिदेरिति । नचास्ति संभवो युगपदिति । युगपद्वाक्यार्थद्वयबोधाभावादिति भावः । ननु उक्तरीत्या प्रयोजनाभावादलोन्त्यस्याप्रवृत्तौ अत्रापि नियमः प्राप्नोतीत्यसंगतमित्यत आह यदीदमिति । एतदभावे संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्सर्वत्राङ्गस्येति स्थानषष्ठ्येव । कृते त्वस्मिन्-

यावता च नाप्राप्ते नियमे ऽयं योग आरभ्यते । ततस्तस्यापवादोयं योगो भवति । उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । अथापि कथं चिदिको गुणवृद्धी इत्यस्याव-काशः स्यात् । एवमपि यथेह विप्रतिषेधादिको गुणो भवति मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्ति इति एवमिहापि प्राप्नोति । अनेनिजुः पर्यवेविषुरिति । एवं तर्हि वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति यत्र ब्रूयादिक इति तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति । द्वितीया षष्ठी प्रा-दुर्भाव्येत । तत्र कामचारः । गृह्यमाणेन वेकं विशेषयितुम् । इका वा गृह्यमाणम् । यावता कामचारः । इह तावन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेषु गृह्यमा-णेनेकं विशेषयिष्यामः । एतेषां य इगिति । इहेदानीं जुसि सार्वधातुकार्द्धधातु-कह्रस्वाद्योर्गुणेष्विका गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः । एतेषां गुणो भवति इकः । इग-न्तानामिति । अथवा सर्वत्रैवात्र स्थानी निर्दिश्यते । इह तावन्मिदेरित्यविभक्ति-को निर्देशः । मिद् एः मिदेः मिदेरिति । अथवा षष्ठीसमासो भविष्यति । मिद इः मिदिः मिदेरिति । पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते । पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति । कथं तर्हि पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघूपधस्येति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अङ्गविशेषणे सतीह प्रसज्येत । भिनत्ति छिनत्तीति । ऋच्छेरपि प्रश्लिष्टनिर्देशोयं ऋच्छति ऋ ऋ ॠताम् ऋच्छत्यॄतामिति । दृशेरपि योगविभागः करिष्यते । उरङि गुणः । उः

योर्गुणस्येत्यर्थः । एवमपीति । यदीदं नारभ्येत गुणवृद्धी कस्य स्याताम् । अलो-न्त्यस्येति चेद्येन नाप्राप्तिन्यायेन तद्बस्यापवादत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः । एवं च क्रोष्ट्रीयमतमसंबद्धपरिभाषान्तरपक्षश्च नोपपद्यते । एवं तर्हीति । प्रदेशार्थत्वादनयोः परिभाषयोर्गुणत्वात्परस्परेण संबन्धाभावात्प्रदेशे वाक्यपर्यालोचनया वाक्यार्थस्याव-

---

यवषष्ठी सेति भावः । [अथापि कथंचिदिति] भाष्यस्य उक्त एवाशयः । क्रोष्ट्रीयमतं विप्रतिषेधः । असंबद्धपरिभाषापक्षश्च तदुपजीव्यस्तत्र विप्रतिषेधराहित्येऽन्त्यस्त्वयुक्त एव । क्व संनिपातः क्वान्यतर-स्यागः स च लस्येत्यत्र विनिगमकाभावेन सर्वेष्टासिद्धेस्तस्माद् द्वयमप्येकपक्षभूतमेव बोध्यम् । प्रदेशार्थत्वा-दिति । परस्परेण संबन्धाभावादित्यन्तेन तच्छेषत्वासंभवउक्तः । पदोपस्थितिपक्षे च विधेयसमर्पकत्वेन गृहीतगुणादिपदश्रुतिरस्या लिङ्गमित्येषाम्तरङ्गा । तत्त्वेन ग्रहश्च प्रथमाया विधेयविभक्तित्वेन तदन्तत्वेन पदज्ञानकाल एव । तदुक्तं भाष्ये [गुणो भवतीति] । [यत्रे] त्यादि । नियमस्तु स्थानषष्ठीलिङ्गक इति अवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरकालिकत्वेन बहिरङ्गः । एवञ्च मिदादावुपस्थितेकपरिभाषायाः समानाधिकर-ण्यासंभवाद्वैयधिकरण्यान्वये वृत्ते निमित्ताभावादेवालोन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थितिः । सार्वधातुकार्धधातुकयोरि-त्यादौ सामानाधिकरण्यान्वये ऽलोन्त्यस्येत्यनेनान्त्यस्यादेशव्यवस्था । एतेनैकस्या अप्रवृत्तौ अपरापि न प्रवर्त्तेते-त्यपास्तम् । पर्यालोचनयेति । प्रदेशे सति संभवे परिभाषाद्वयैकवाक्यतया वाक्यार्थः । अन्यथा त्विकपरिभाषा-गर्भ एव । अस्या अन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । भाष्ये [वृद्धिर्भवती] त्यादि । इति शब्दो यत्रेत्यर्थके । (इक इत्येतावति इकः सूत्रे इक इति षष्ठ्यन्तानुकरणमित्यर्थः । अनुवृत्तस्य स्वरूपपरत्वेन गुणशब्दो भवतीत्याद्यर्थः स्यादतः पुनरत्र गुणवृद्धिग्रहणम् । अनुवृत्तस्यार्थपरत्वं तु न । शब्दाधिकारापत्तेः । उभाभ्याञ्च गुणशब्दत्वान् गुणो

अङि गुणो भवति । ततो दशः । दशेश्चाङि गुणो भवति उरित्येव । क्षिप्रक्षुद्रयोरपि यणादिपरं गुण इतीयता सिद्धम् । सोयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम् । इको यथा स्यादनिको मा भूदिति । अथ वृद्धिग्रहणं किमर्थम् । किं विशेषण वृद्धिग्रहणं चोद्यते न पुनर्गुणग्रहणमपि । यदि किं चिद् गुणग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति वृद्धिग्रहणस्यापि तद्भवितुमर्हति । को वा विशेषः । अयमस्ति विशेषः । गुणविधौ न क्व चित्स्थानी निर्दिश्यते । तत्रावश्यं स्थानि-

---

स्थानामित्यर्थः । अथवेति । तच्छेषपक्षे उक्तदोषपरिहारः । क्षिप्रक्षुद्रयोरपीति । अत्र च योगविभागः क्रियते । स्थूलादीनां यणादिपरं लुप्यते । ततः पूर्वस्य च गुण इति । अत्र च स्वरितत्वात् क्षिप्रक्षुद्रशब्दावेवानुवर्तेते स्थूलादयो निवृत्तास्तेषां तु यणादिलोपे सत्योर्गुण इति गुणो भवतीति असिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वमनित्यत्वान्न भवति । तत्र क्षिप्रक्षुद्रयोर्यण आदिः पकारो दकारश्च तस्माद्यणादेः परं लुप्यते तस्मादेव च यणादेः पूर्वस्य च गुण इति सिद्धं क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठ इति । यणादिपरमिति । पञ्चमीसमासः । यदि तर्हि पुगन्तलघूपधस्येति स्थानी निर्दिश्यते तच्छेषपक्षाश्रयणाच्चात्रेक्परिभाषा नोपतिष्ठते तदास्य गुणस्यानिग्लक्षणत्वाद् भिन्नं छिन्नमित्यादौ क्ङिति चेति गुणनिषेधो न प्राप्नोति । यथा लैगवायन इति । नैष दोषः । क्नुसनोः कित्त्वविधानाज् ज्ञापकाद् अनिग्लक्षणत्वेपि लघूपधगुणस्य प्रतिषेधो भविष्यति । गुणविधाविति । क्वचिन्न

यत्रेत्यादिरर्थस्तदुक्तमिति यत्रेत्यादि गुणपदं यत्र वर्तते इत्याद्यर्थस्तु न अतोगुण इत्यादावव्याप्तेः । भवतिक्रियाया अन्तरङ्गत्वाच्च । अस्मादेव गुणवृद्धिग्रहणादत्र विधीयमान इत्यस्य तदर्थकस्य भवतीत्यस्य वाध्याहार इति बोध्यम् । एतन्मूलकमेवानुवादे परिभाषा नोपतिष्ठते इति । अत एव तदेतद्विषयमेवाचश्चेत्यतद्विषयमेव च । अचोञ्णितीत्यादौ तु वाक्यार्थबोधकाले श्रोताच्पदेनैवाकाङ्क्षाशान्तौ लिङ्गोपस्थितस्य दुर्बलतया नान्वय इति दिक् । (पुक्रिअन्तइति) सुप्सुपेति समासः । भिनत्तीत्यत्र गुणापादनं क्ङितीत्यस्य निमित्तसप्तमीत्वाद् । इकः सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति विशेषणमिति तु न युक्तम् । तस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वात् । भाष्ये (यणादिपरं गुण इति) । यणादिपरं लुप्यते ऽवशिष्टस्य गुण इत्यर्थेन क्षिप्रादेः सर्वादेशो गुणः सिद्धः स्थूलादौ तु ओर्गुण इत्येव सिद्धमिति भावः । ननु पूर्वस्येत्युक्तावपि यणपेक्षादेः परमित्यर्थे पूर्वस्य गुण इत्यनेनापि तत एव पूर्वस्य गुणापत्तौ स्थूलादिषु थकारादेर्गुणः स्यात् । यणादिर्यस्य तद्रूपं परं लुप्यते ततः पूर्वस्य गुण इत्यर्थे क्षिप्रक्षुद्रयोरन्त्यस्य व्यञ्जनस्य गुणः स्यादत आह अत्रचेति । अनित्यत्वादिति । आसन्नित्यत्र लोपनिवृत्त्यर्थात् श्नसोरल्लोप इति तपरकरणादित्यर्थः । तथाहि । असू अन्तीति स्थिते परत्वाल्लोपे तस्यासिद्धत्वात्पुनः प्रसङ्गनादि विकारान्यानुपूर्व्यकथाभावेन लक्ष्य लक्षणस्येति न्यायाप्राप्तौ प्राप्तलोपवारणार्थन्तपरत्वमातो ऽसिद्धत्वे व्यर्थं सत्तदनित्यत्वे ज्ञापकम् । न चाटोप्यनापत्तिः । तत्रानित्यत्वे मानाभावात् । तस्मादेव चेति । पूर्वत्वस्यावध्याकाङ्क्षायां परत्वे ऽवधित्वेन क्लृप्तत्वादुपस्थितत्वाच्च तस्यैवावधित्वमिति भावः । तद् ध्वनयन् व्याचष्टे । पञ्चमीसमासइति । सुप्सुपेत्यनेन । अवयवभूते यणादीत्यत्र समुदिते चेत्यर्थः । न चैवं ह्रस्वशब्दे स्वरस्य शब्दस्यापि लोपापत्तिः स्थूलादिसाहचर्येणोपान्त्ययणादेः परस्यैव लोपादित्याहुः । पक्षाश्रयणाच्चेति । परिभाषाणामनियमे नियमकारिणीत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । एवं क्ष्मापयति इत्यादौ पुगन्तेति गुणे उपधावृद्धिरिति न दोषः । क्नुसनोरिति । एतत्क्ङिति चेति सूत्रे उपपादयिष्यते । भाष्ये शङ्कते (अथवृद्धिग्रहणमिति) । न क्वचित् स्थानी निर्दिश्यते इत्युक्त्या सर्वत्रैव न निर्दिश्यते इति प्रतीयते क्वचिदादिपदप्राग्वर्तिनञः क्वचिदादिपदबोध्याधिकरणादौ सर्वत्राभावप्रतीतेर्व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्तच्चायुक्तमत आह क्वचिदिति । भाष्ये सिद्धान्त्याह (वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थमिति) । पूर्वपक्ष्याह । (कश्चस्यादि) । अविशेषेणोच्यते साकाङ्क्षतीति । प्रत्ययविशेषानाश्रयणमत्राविशेषः । उत्तरस्याविशेषेण-

निर्देशार्थं गुणग्रहणं कर्त्तव्यम्। वृद्धिविधौ पुनः सर्वत्रैव स्थानी निर्दिश्यते। अचोञ्णिति। अत उपधायाः। तद्धितेष्वचामादेरिति। अत उत्तरं पठति। वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थम् *। वृद्धिग्रहणं क्रियते किमर्थम्। उत्तरार्थम्। क्ङितीति प्रतिषेधं वक्ष्यति स वृद्धेरपि यथा स्यात्। कश्चेदानीं क्ङित्प्रत्ययेषु वृद्धेः प्रसङ्गः। यावता ञ्णितीत्युच्यते। तच्च मृज्यर्थम्। मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते सा क्ङिति मा भूत्। मृष्टः। मृष्टवानिति। इहार्थं चापि मृज्यर्थं वृद्धिग्रहणं कर्त्तव्यम्। मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते सेको यथा स्यादनिको मा भूदिति। मृज्यार्थमिति चेद्योगविभागात्सिद्धम् *। मृज्यर्थमिति चेद्योगविभागः करिष्यते। मृजेर्वृद्धिरचः। ततो ञ्णिति। ञिति णिति च वृद्धिर्भवति। अच इत्येव। यद्यचो वृद्धिरुच्यते। न्यमार्ट् अटोपि वृद्धिः प्राप्नोति। अटि चोक्तम् *। किमुक्तम्। अन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति। वृद्धिप्रतिषेधानुपपत्तिस्त्विक्प्रकरणात् *। वृद्धेस्तु प्रतिषेधो नोपपद्यते। किं कारणम्। इक्प्रकरणात्। इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। न चैवं सति मृजेरिग्लक्षणा वृद्धिर्भवति। तस्मान्मृजेरिग्लक्षणा वृद्धिरेषितव्या। एवं तर्हि। इहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते। परिमृजन्ति। परिमार्जन्ति। परिममृजतुः। परिममार्जतुरित्याद्यर्थम्। तदिहापि साध्यम्। तस्मिन् साध्ये योगविभागः करिष्यते। मृजेर्वृद्धिरचो भवति। ततोचि क्ङिति। अचि क्ङिति मृजेर्वृद्धिर्भवति। परिमार्जन्ति। परिममार्जतुः। किमर्थमिदम्। नियमार्थम्। अजादावेव क्ङिति नान्यत्र। क्वान्यत्र मा भूत्। मृष्टः। मृष्टवानिति। ततो वा। वाचि क्ङिति मृजेर्वृद्धिर्भवति। परिमृजन्ति। परिमार्जन्ति। परिममृजतुः। परिममार्जतुरिति। इहार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्त्तव्यम्। सिचि वृद्धिरविशेषेणोच्यते सेको यथा स्याद्निको मा भूदिति। कस्य पुनरनिकः प्राप्नोति। अकारस्य। अचिकीर्षीत्। नैतदस्ति। लोपोत्र बाधको भविष्यति। आकारस्य तर्हि प्राप्नोति। अयासीत्। अवासीत्। नास्त्यत्र विशेषः।

निर्दिश्यतइति नञो व्यवहितेन संबन्धः। क्वचिन्निर्दिश्यत एव। ओर्गुण इत्यादौ। मृजेर्वृद्धिरिति। तत्र हि सूत्रेभिमतस्थान्यनुपादानादलोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्यैव स्यादित्यर्थ। अटोपीति। नन्वडागमात्पूर्वमेव परत्वाद्वृद्धिर्भविष्यतीति लक्षणस्य च प्रवृत्तत्वादटि कृते पुनर्लक्षणं न प्रवर्तिष्यते। एव तर्हि विप्रतिषेधानपेक्षयैवात्र चोद्यपरिहारावुक्तौ। अचिकीर्षीदिति। पूर्वविप्रतिषेधादतो लोपो यथा चिकीर्षक इत्यादौ।

त्यस्य स्थानविशेषानुच्चारणेनेत्यर्थस्तदाह तत्र हि सूत्रेइति। अडागमात्पूर्वमिति। लादेशेषु कृतेष्वडिति पक्षे इदम्। अटि कृते इति। विकारान्यानुपूर्व्या भेदेन लक्ष्यभेदाच्चिचन्त्यमिदम्। परत्वादित्यपि चिन्त्यम्। द्वयोर्योगपद्यासंभवात्। एवन्तर्हीति। लावस्थायामडिति पक्षे इति भावः॥ भाष्ये(अनन्त्यविकारे इति) तयापि सिध्यतीत्यभिमानः। सिद्धान्तस्त्वन्यार्थमिग्ग्रहणे कृते तेनैवाटो व्यावृत्तिसिद्धौ सा नैतदर्थेति व्यङ इति सूत्रे-

सत्यां वृद्धावसत्यां वा । संध्यक्षरस्य तर्हि प्राप्नोति । नैव संध्यक्षरमन्त्यमस्ति । ननु चेदमस्ति ढलोपे कृते उदवोढम् । उदवोढाम् । उदवोढेति । नैतदस्ति । असिद्धो ढलोपः । तस्यासिद्धत्वान्नैतदन्त्यं भवति । व्यञ्जनस्य तर्हि प्राप्नोति । अभैत्सीत् । अच्छैत्सीत् । हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका भविष्यति । यत्र तर्हि सा प्रतिषिध्यते नेटीति । अकोषीत् । अमोषीत् । सिचि वृद्धेरप्येष प्रतिषेधः । लक्षणं हि नाम ध्वनति भ्रमति मुहूर्तमपि नावतिष्ठते । अथवा सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति सिचि वृद्धिः प्राप्नोति । तस्य हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बा-

---

अयासीदिति । परत्वादत्र सगिटोः कृतयोरनन्त्यत्वादाकारस्य नास्ति वृद्धिप्रसङ्ग इति यद्यपि परिहारोस्ति तथापि विशेषाभावेन परिहृतत्वान्नायमाश्रितः । उदवोढामिति । ढलोपादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिस्ततो ढलोपादिषु कृतेषु ढलोपस्यासिद्धत्वादोकारस्य न भविष्यति गोशब्दादाचारक्विपि कृते ऽगवीदिति संध्यक्षरमन्त्यमस्ति तस्य कस्माद् वृद्धिर्न भवतीति उच्यते।सिचि वृद्धि रित्यत्र धातुग्रहणमृत इद्धातो रित्यत्र औपदेशिकधातुग्रहणार्थमनुवर्ततइत्यदोष । लक्षणं हीति । नेटीति लक्षणमविशेषेण वृद्धिग्रहणमत्रस्य निषेधं कथयतीति ध्वनतीत्युच्यते । यो ह्यव्यक्तं कथयति स ध्वनतीत्युच्यते । एव मिहापि अस्या एव वृद्धेर्निषेध इति नास्ति व्यक्तिः । स्यादेतत् । प्रतिषेधस्यैकनिषेधे चरितार्थत्वात्पुनः प्रतिषेध्यान्तरे प्रवृत्तिर्न स्यादित्यत आह भ्रमतीति । सर्वत्र व्याप्रियतइत्यर्थः । स्यादेतत् । यावदेकनिषेधस्य व्यापारस्तावदेव द्वितीयो विधिः प्रवृत्तः प्रवृत्तस्य च निषेधो ऽशक्यः कर्तुमित्याह मुहूर्तमिति ।

वक्ष्यतइति न विरोधः । तस्मान्मृजेरिति । निषेधस्य सिद्धये योगविभागमकृत्वा स्थानिसमर्पणायास्याएवोपास्यातिरङ्गीकार्येति भावः । सङ्क्रम इति । गुणवृद्धिप्रतिषेधविषयक्ङितः प्राचां सञ्ज्ञा । अचिइत्येव वचनम् । अजादावेति तु तदादिपरिभाषालब्धार्थानुवादः । अत एवाग्रे वक्ष्यति । ततो ऽचि क्ङितीति । एवञ्च ममृज यूयं ममृजेत्यादौ विकल्पो भवत्येव । एतेनादिग्रहणसामर्थ्यान्मुख्याजादावेव प्रवृत्तिस्तेन पूर्वोदाहृतेषु न वृद्धिरिति हरदत्तोक्तमपास्तम् । तुन्दपरिमृज इत्यत्र यदि वृद्ध्यभाव इष्टस्तर्हि व्यवस्थितविभाषया नेति बोध्यम् । अजादावेवेति । विपरीतनियमस्तु न इष्टानुरोधात् । सिचि वृद्धौ स्थानिविशेषानाश्रयणरूपो ऽविशेषः । उत्तरार्थत्वे खण्डिते सिद्धान्त्याह इहार्थमेवेति । तत् खण्डयति पूर्वपक्षी (कस्यपुनरित्यादि) । पूर्वविप्रतिषेधेति । ण्यल्लोपावियङ्ङित्यादिः । चिकीर्षक इति । अन्यथा ह्यत्र परत्वाद् वृद्धौ युकि चिकीर्षायक इति स्यात् । परत्वादत्रेति । अपवादत्वादित्यर्थः । परशब्द उत्कृष्टवाची । भाष्ये [नैव सन्ध्यक्षरमिति] । वृद्धियोग्यमिति शेषः । उपदेश आत्वविधानादिति भावः । अन्त्यमिति । अङ्गस्य वृद्धिरित्यर्थे ऽलोन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तेरिति भावः । ढलोपस्यासिद्धत्वादिति । पूर्वं हलन्तलक्षणाया वृद्धेर्जातत्वेनेदानीं सिचि वृद्धिरित्यस्य प्राप्त्या लक्ष्ये लक्षणस्येत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः । धाग्रहणमिति । सिचा तदाक्षेपे सिद्ध इति भावः । एवञ्च कव्यादिभ्य आचारक्विपि अकवायीदित्यादौ वृद्धिर्नेति लभ्यते । माधवस्तु वृद्धि मनुते । बहुलं छन्दसीत्यतो बहुलग्रहणानुवृत्त्या सन्ध्यक्षरान्तनामधातौ वृद्धिर्न अन्यत्र भवत्येवेति तदाशयः । तेन सेशकादिभ्य आचारक्विपि न वृद्धिरित्यलम् । वस्तुतस्तु नैव सन्ध्यक्षरमिति एवगर्भतद्भाष्यप्रामाण्येन सन्ध्यक्षरान्तेभ्य आचारक्विबेव नेत्याहुः । (हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिकेति) भाष्ये इग्लक्षणा भावेननाप्राप्तिन्यायेनेति भावः । इत्याहेति । इत्याशङ्कायामाहेत्यर्थः । नैकत्रेति । बाध्यसामान्यचिन्तेयम् । नेटीत्यत्र हलन्तस्येत्यनुवर्त्य हलन्तस्य या वृद्धिः प्राप्ता सा सर्वापि नेत्यर्थस्तेनालावीदित्यादौ न दोष इति

धिका। तस्या अपि नेटीति प्रतिषेधः। अस्ति पुनः क्व चिदन्यत्रापि अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गोऽपि न भवति। अस्तीत्याह। सुजाते अश्वसूनृते। अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम्। शुक्रं ते अन्यदिति। पूर्वरूपे प्रतिषिद्धे ऽयादयोऽपि न भवन्ति। उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम्। सिचि वृद्धिरविशेषेणोच्यते। सा क्ङिति मा भूत्। न्यनुवीत्। न्यधुवीत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अन्तरङ्गत्वाद-त्रोवङादेशे कृते ऽनन्त्यत्वाद् वृद्धिर्न भविष्यति। यदि तर्हि सिच्यन्तरङ्गं भवति। अकार्षीत्। अहार्षीत्। गुणे कृते रपरत्वे चानन्त्यत्वाद् वृद्धिर्न प्राप्नोति। मा भूदेवं हलन्तस्येत्येवं भविष्यति इह तर्हि न्यस्तारीत्। न्यदारीत्। गुणे कृते रपरत्वे चानन्त्यत्वाद् वृद्धिर्न प्राप्नोति। हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधः। मा भूदेवम्। ल्रान्तस्येत्येवं भविष्यति। इह तर्हि अलावीत् अपावीत्। गुणे कृते ऽवादेशे चानन्त्यत्वाद् वृद्धिर्न प्राप्नोति। हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधः।

उभयत्रापि व्यापारान्नैकत्र विश्राम्यतीत्यर्थः। तस्या अपीति। अपिशब्दात्सिचि वृद्धेरपि। अस्तीत्याहेति। नान्तः पादमव्यपरइति पाठमाश्रित्यैवमुक्तम्। यद्येवं वृत्तावित्यत्र नादिच्चीत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घवद् वृद्धेरपि निषेधप्रसङ्गः। नैष दोषः। संयोगद्गावित्यादेर्ज्ञापकादनन्तरस्य नादिच्चीति निषेधात्। अन्तरङ्गत्वादिति। उवङा-

---

बोध्यम्। बाध्यविशेषचिन्तायामाह। भाष्ये (अथवेति)। तद्व्याचष्टे (अपिशब्दादिति। स्वप्रतिषेध्य-हलन्तलक्षणवृद्धिप्रतिषेधद्वारा भ्रष्टावसरन्यायेन सिचि वृद्धेरप्यभावः प्रतिपाद्यते इत्यर्थस्तद्ध्वनयन्नाह। भाष्ये (अस्तिपुनः क्वचिदित्यादि)। ननु तत्र प्रकृतिभावेन साक्षादेवोत्सर्गापवादयोर्निवृत्तिर्न त्वपवा-देन बाधादुत्सर्गस्येत्यत आह नान्तइति। भाष्ये (न भवन्तीति) भ्रष्टावसरन्यायेनेति भावः। पूर्वसव-र्णदीर्घवद्वृद्धेरपीति। अवर्णादचि यद्यत्प्राप्नोति तन्नेति बाध्यसामान्यचिन्तारूपाद्यपक्षेणेयं शङ्का ज्ञापका-द्बाध्यविशेषचिन्तैवाश्रीयते इत्युत्तरम्। पूर्वसवर्णदीर्घे निषिद्धे वृद्धेरपीति पाठ भ्रष्टावसरन्यायानित्यत्वेन क्व-चिदपवादनिवृत्तावपि तद्विषये उत्सर्गप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते इति भावः। परे त्वथवेतिभाष्यं पूर्वपक्षयुक्तित्वा-त्प्रौढ्या। भ्रष्टावसरन्यायस्तु नास्त्येवोक्तनिर्देशात्। अत एव नान्तः पादमिति सूत्रे एङीतीत्यनुवर्त्य एङीति यद्यत्प्राप्नोति तस्य निषेध इत्यर्थमाश्रित्य सर्वनिषेधकत्वं तस्योक्तमिति वदन्ति। इष्टार्थत्वे पूर्वपक्षिणा प्रौढ्यापि खण्डिते सिद्धान्ती तदभ्युपेत्याप्याह। (उत्तरार्थमेवेति)। नूधूधातू कुटादौ। भाष्ये (अनन्त्य-त्वादिति)। अचो ऽनन्त्यत्वादित्यर्थः। नन्विकपरिभाषाभावे ऽन्त्यात्मात्रस्य सा प्राप्नोतीति अनन्त्यत्वा-दित्यसङ्गतमिति चेन्न। हलन्तेषु हलन्तलक्षणया बाधेनास्या वृद्धेरजन्त एव व्यवस्थितेरित्याशयात्। सिद्धा-न्त्याह। यदि तर्हीति॥ अत्र यदीत्यनेनापवादत्वात्तद्विषये ऽन्तरङ्गप्रवृत्तिरेव वक्तुमशक्येति ध्वनितम्। इत उत्तरग्रन्थस्तु सिद्धान्त्याशयानभिज्ञपूर्वपक्ष्येकदेशिसिद्धान्त्येकदेशिनोरिति बोध्यम्। लुप्तनिर्दिष्ट इत्यत्र पूर्वं निर्दिष्टः पश्चाल्लुप्त इत्यर्थे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। न च गुणे कृते वार्णादाङ्गमिति न्यायेनावं बाधित्वा वृद्धौ अवादेशे ऽलावीदित्यादेः सिद्धौ वप्रश्लेषो व्यर्थ इति वाच्यम्। सिचि वृद्धिरित्यस्यापवादत्वाज्ज्ञानेनैव एतत्परिभाषाज्ञानेनैवास्य प्रवृत्तेरदोषात्। न च वकारप्रश्लेषे ऽशावीदशावीदिति शव् धातोर्नित्यवृद्ध्या-पत्तिः अस्या एकदेशयुक्तित्वेन तदज्ञानेनैवास्य भाष्यस्य प्रवृत्तेः। जिरिचिर्याद्यज्ञानवद् इत्याहुः। एतद्भा-ष्यप्रामाण्यात्स धातुः पवर्गीयान्तो वबयोः समानश्रुतित्वाल्लोके दन्त्योष्ठ्यश्रुतिरित्यन्ये। अवराद् वृद्ध्य-वृद्ध्योरविशेष इति भ्रान्तिनिवृत्तये भाष्ये माङ् प्रयुक्तः। एकादेशे पुनरप्यविशेषस्तदवस्था इति भवा-नित्युक्तं मवौ तु प्रयोजनान्तरासत्त्वेऽप्यैकरूप्याय तत्प्रयोगः। आविमव्योर्नेति निषेधश्च मध्येपवादन्यायेना-

मा भूदेवम्। ल्रान्तस्येत्येवं भविष्यति। ल्रान्तस्येत्युच्यते। न चेदं ल्रान्तम्। ल्रान्तेत्यत्र सकारोऽपि निर्दिश्यते। किं वकारो न श्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टो वकारः। यद्येवं मा भवानवीत्। मा भवान् मवीत्। अत्रापि प्राप्नोति। अविमव्योर्नेति वक्ष्यामि। तद्वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। णिश्विभ्यां तौ नियमातव्यौ। यद्यप्येतदुच्यते। अथ वैतर्हि णिश्व्योः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति। गुणे कृतेऽयादेशे च यान्तानां नेत्येव प्रतिषेधो भविष्यति। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। न सिच्यन्तरङ्गं भवतीति। यदयमतो हलादेर्लघोरित्यकारग्रहणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। अकारग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्। इह मा भूत्। अकोषीत्। अमोषीत्। यदि सिच्यन्तरङ्गं स्यात्। अकारग्रणमनर्थकं स्यात्। गुणे कृतेऽलघूपधत्वाद् वृद्धिर्न भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यो न सिच्यन्तरङ्गं भवतीति। ततोऽकारग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। यत्र गुणः प्रतिषिद्ध्यते तदर्थमेतत्स्यात्। न्यकुटीत् न्यपुटीदिति।। यत्तर्हि णिश्व्योः प्रतिषेधं शास्ति तेन नेहान्तरङ्गमस्तीति दर्शयति। यच्च करोत्यकारस्य ग्रहणं लघोरिति कृतेऽपि। तस्मादिग्लक्षणा वृद्धि *। तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिरास्थेया। षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वादिङ्निवृत्तिः *। षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वात्सर्वेषामिकां निवृत्तिः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति। दधि मधु। पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। अन्यतरार्थं पुनर्वचनम् *। अन्यतरार्थमे-

---

देशः सिचमेवापेक्षते। वृद्धिस्तु सिच्परस्मैपदे। लुप्तनिर्दिष्ट इति। लोपो व्योर्वलीति भावः। किमत्र प्रमाणमिति चेत्। अभियुक्तस्मरणमेव। णिश्विभ्यामिति। णिश्विग्रहणमकृत्वाऽविमवी प्रतिषेधार्थं वक्तव्यौ एवं सति गौरवाभावः। निमातव्याविति। मेङो रूपम्। परिवर्तनीयावित्यर्थः। न सिचीति। न्यायादप्येतत्सिध्यति। येन नाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गस्य वृद्ध्या बाधात्। प्रयोजनं चास्ति। चिरिजिर्योर्यङ्लुगन्तानां च नयत्यादीनामचिरायीत्। अजिरायीत्। अनेनायीत्। अचेयायीत्। इत्यादौ वृद्धिसिद्धिः। अन्यथा गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तत्वाद् वृद्धिप्रतिषेधः स्यात्। षष्ठ्या इति। स्वतन्त्रमिदं गुणवृद्ध्योर्विधायकमिति पूर्वः पक्षः। अन्यतरार्थमिति। नन्व-

---

तोल्रान्तस्येत्यस्यैव तेनातोहलादेरिति विकल्पो भवत्येवेति बोध्यम्। सिचि वृद्धिरिति सूत्रन्तु अचैषीदित्यादौ गुणे कृते चरितार्थमेतन्मते इति बोध्यम्। कृतेऽस्य चारितार्थ्येऽपि स्वाप्राप्तिकाले प्राप्तस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन बाध इत्येतदाह न्यायादपीत्यादि। बाध्यसामान्यचिन्तया च सकलान्तरङ्गबाध इति बोध्यम्। एवञ्च न ज्ञापकोपयोगः। नापि ज्ञापकसम्भवो नापि प्रयोजनं वार्णपरिभाषयाऽचिरायीदित्यादौ गुणे कृते रयादेशात्पूर्वं वृद्धिप्राप्तेः। न वा वकारप्रश्लेषस्य फलं नाप्यविमव्योः प्रतिषेधस्येति शवधातौ वृद्धिविकल्प एवेति बोध्यम्। नैतदस्ति ज्ञापकमिति भाष्ये। न्यकुटीदित्यादावन्तरङ्गतया वृद्धिबाधकगुणस्य निषेधेऽपि भ्रष्टावसरन्यायेन न वृद्ध्यभावः। सिद्धान्ते न्यायाभावादिति भावः। यत्तर्हि णिश्व्योरिति। ननु णिश्विस्थानेऽविमवी इति वदन्तं प्रति णिश्विप्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वाभिधानमयुक्तमिति चेन्न। ज्ञापकत्वे संभवति निमानासंभव इत्याशयात्। यच्च करोतीति। इग्ग्रहणाभावेऽकोषीदित्यादौ व्यञ्जनस्य वृद्धिवार-

तत्स्यात् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुण एवेति । प्रसारणे च * । प्रसारणे च सर्वेषां यणां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । याता । वाता । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । विषयार्थं पुनर्वचनम् * । विषयार्थमेतत्स्यात् वाचिस्वपियजादीनां कित्येवेति । उरण्परे च * । उरण्परे च सर्वेषामृकाराणां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । कर्तृ । हर्तृ । सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । षष्ठ्यधिकारे इमे योगाः कर्त्तव्याः । एकस्तावत् क्रियते । । तत्रैवेमावपि योगौ षष्ठ्यधिकारमनुवर्तिष्येते । अथवा षष्ठ्यधिकारे इमौ योगावपेक्षिष्यामहे । अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः । सार्वधातुकार्ध-

---

निकोपि यथा स्यादिति ।विध्यर्थमेतत् स्यात् न तु नियमार्थम् । ।नियमाद्धि विधेर्बलीयस्त्वात् । एवं मन्यते द्वितीयं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते । तेन गुणवृद्धिप्रदेशेषु इक इत्यस्योपस्थानान्नास्त्यनिकः प्रसङ्गः । प्रसारणे चेति । तुल्यन्यायत्वादुपन्यासः । इग्यण इत्यत्र यण इति स्थानषष्ठी ; तेन यणः स्थाने इग्भवति स च संप्रसारणसंज्ञ इति वाक्यार्थः स्यात् । वाक्यभेदेन च कार्यद्वयं विधीयते । कर्तृ हर्तृ इति । अन्तरतमस्याणोभावात्सर्वेऽप्यणः पर्यायेण प्राप्नुवन्ति । सिद्धमिति । स्वातन्त्र्यमेषां निवर्तयति । तेन यत्र षष्ठी तत्रैषामुपस्थानम् । अङ्गस्य वच्यादीनामृत इद्धातोरित्यादौ । इमावपीति । स्वरितत्वादनयोरन्तरालवर्तिभिश्चायोग्यत्वात्सम्बन्धाभावः । अथवेति । षष्ठीस्थाने योगेत्यत्र योगविभागः करिष्यते । षष्ठीति । यदेतदनुक्रान्तं तद्यत्र षष्ठी तत्रोपतिष्ठते इत्यर्थः । तत्र योग्यत्वादनयोरेवापेक्षा नान्येषाम् । ततः स्थानेयोगेति । षष्ठीत्येतदुपतिष्ठते । अथवेति । अन्यतरार्थं पुनर्वचनमिति वदता ऽवश्यमेव संबन्धः कर्तव्यः । यत्र गुणवृद्धिशब्दोच्चा-

---

णाय बाध्यविशेषचिन्तापक्षे त्वया सिचिवृद्ध्यपवादहलन्तलक्षणाया निषेधे तेन न्यायेन सिचि वृद्धिप्राप्तेः स्वीकारेण त्वद्रीत्या ज्ञापकमेवेति भावः । एतेन सिच्यन्तरङ्गाभावेपि परत्वाद् गुणस्य वृद्धिबाधकताया दुर्वारत्वेनाकोषीदित्यादौ लघुत्वाभावादेव वृद्ध्यभावे ऽन इति व्यर्थमेवेत्यन्त्यं ज्ञापकमसङ्गतं तथापि णिश्व्योर्गुणे वार्णपरिभाषया ऽयादेशं बाधित्वा प्राप्तवृद्धेर्निषेधाय णिश्विग्रहणमप्यावश्यकमित्याद्यमप्यसङ्गतमित्यपास्तम् । एकदेशयुक्तित्वेनादोषात् । एतदेव ध्वनयन् (यदि तर्हीति) सिद्धान्त्युक्तौ यद्यन्तर्भावसूचितम् । एवञ्च न्यनुवीदित्यादौ उवङं बाधित्वा प्राप्ताया वृद्धेर्निषेधायेग्लक्षणा सिचिवृद्धिरास्थेयेत्युपसंहरति सिद्धान्ती (तस्मादिति) भाष्ये । इग्लक्षणत्वेन निषेधायाकोषीदित्यादावनिको गुणव्यावृत्तये चेति भावः । बाध्यसामान्यचिन्ता अष्टावसरन्यायश्चैकदेशयुक्तिर्न तु सिद्धान्तः । अत एव न्यस्तारीदित्युपक्रम्य हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेध इत्युक्तमित्यलम् । विधायकमिति । इकोयणचीत्यादि तु स्वविषये ऽस्य बाधकमिति न तद्वैयर्थ्यरूपो दोषः ॥ भाष्ये (इयङ्निवृत्तिरि) त्यस्य गुणवृद्धिरूपादेशेनेत्यादिः । पुनर्वचनमदेङ्गुण इत्यादि रूपम् । नियमाद्धिधेरिति । प्राप्तबाधानुवादरूपदोषापत्त्या परिसङ्ख्यारूपो नियमो गुरुरिति भावः । द्वितीयमिति । केवलविधायकत्वे अनुवृत्त्यैव सिद्धे इहत्यगुणवृद्धिग्रहणमनर्थकं स्यादिति भावः । यातीत्यादि निर्देशैर्गुरोरपि नियमस्याश्रयणमित्यन्ये । तुल्यन्यायेति । षष्ठीदर्शनरूपो न्यायः । वाक्यभेदेनेति । ष्यङः सम्प्रसारणमित्यादि निर्वाहाय सामान्येन संज्ञाविधानार्थं वाक्यभेद आवश्यक इति भावः । विषयार्थमित्यस्य निमित्तनियमार्थमित्यर्थः । गुणादिविधावपि अधिकारलब्धा षष्ठीत्याह अङ्गस्येति । तत्रोरण्रपर इत्यत्र षष्ठीत्यनुवर्त्य पूर्वोक्तार्थः सुलभः । एतयोरपि तत्रानुवृत्त्या षष्ठीति सम्बन्धेन तदर्थलाभः । तत्रानुवर्त्तनं यदि लौकिकोधिकारस्तर्हि स आकाङ्क्षानिबन्धनः । न च षष्ठीस्थान इत्यस्याकाङ्क्षेत्यत आह स्वरितत्वादिति । लक्ष्यानुरोधाच्चेत्यपि बोध्यम् । षष्ठीति । योगविभागे च षष्ठीति सूत्रं साकाङ्क्षमिति लौकिको ऽपेक्षालक्षणो ऽधिकार इति भावः । योग्यत्वादिति । व्याख्यानाच्चेत्यपि बोध्यम् ।

धातुकयोर्गुणो भवतीति। इह कस्मान्न भवति। याता। वाता इदं तत्रापेक्षिष्यते।
इको गुणवृद्धी इति। यथैव तर्हि इदं यत्रापेक्षिष्यते एवमिहापि तदपेक्षिष्या-
महे। सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिको गुणवृद्धी इति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलि-
विरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम्॥ ३॥

न धातुलोप आर्द्धधातुके॥ ४॥ धातुग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्।
लूञ्। लविता लवितुम्। पूञ्। पविता पवितुम्। आर्द्धधातुकइति किमर्थम्।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीतिं। किं पुनरिदमार्द्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणम्।

रणेन गुणवृद्धी विधीयेते तत्रेक इति उपतिष्ठते इति। अन्यथा याता वातेत्यादिषु वि-
ध्यर्थत्वे सम्भवति कथमन्यतरार्थं पुनर्वचनं स्यादित्युच्यते। अवश्यकर्तव्यायां चापेक्षा-
यामेकवाक्यतयैवापेक्षास्तु। तेनैकरूप एवार्थो न तु वाक्यभेदेन स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यञ्च।
तदपेक्षिष्यामहइति। अस्य स्वातन्त्र्यं निरसितुमित्यर्थः॥३॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते
महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम्॥ ३॥

न धातुलोप आर्द्धधातुके॥ गुणवृद्ध्योः प्राधान्यादयं निषेधो न तु तद्गुण-
भावादिक्परिभाषायाः। दीधीवेवीटामिति चासंबद्धं परिभाषाया निषेधे स्यात्।
कृत्स्नस्य धातोर्लोपे गुणवृद्धिप्रसङ्गाभावादनर्थको निषेधः स्यादिति सामर्थ्याद्धात्वे-
कदेशलोपोऽत्र धातुलोपोऽभिमतः। अवयवक्रिययापि समुदायस्य व्यपदेशदर्शनात्।
यथा पटो दग्ध इति। अथवा समुदायशब्दोऽवयवे तद्रूपारोपाद्वर्तते। धातुग्रह-
णमिति। उपसर्जनस्यापि यथा परामर्शस्तथा केषां शब्दानामित्यत्र प्रतिपादितम्।
विनापि धातुग्रहणेन लोपविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणं विज्ञास्यते। अनुबन्धलोपस्य
चानैमित्तिकत्वाल्लवितेति गुणनिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः। सिद्धान्ते तु गुणवृद्धि-
विशेषणमार्धधातुकग्रहणमित्यभिप्रायः। अनुबन्धो न धात्वेकदेशः। यस्मादुपदेशएवे-
त्संज्ञा। प्रयोगे तु लूशब्द एव धातुसंज्ञः केवलमसौ ञित्कार्यं लभते। लूशब्दस्यैव
हि क्रियावाचित्वमिति तस्यैव धातुसंज्ञा युक्ता। रोरवीतीति। सत्यार्धधातुकग्रहणे

उपतिष्ठत इति। अनुवर्त्तत इत्यर्थः। अन्यतरार्थमिति। केवले विधित्वे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणवैयर्थ्यमुक्तमेव।
न तु वाक्यभेदेनेति। एकवाक्यत्वे सम्भवति तस्यायुक्तत्वमिति भावः। एतनेग्यण इत्यपि व्याख्यातम्।
तत्रापि सञ्ज्ञाविधाने इगनुवाद्यः। अनुवाद्यत्वञ्च ष्यङः सम्प्रसारणमित्यादीनां सार्थक्यायावश्यकम्। एव-
ञ्चैकरूप्यायानुवाद्यत्वमेवास्तु न तु विधेयत्वं वचिस्वपीत्यादीनामनियामकत्वापादकमिति बोध्यम्। (तदपे-
क्षिष्यामह इति)। एवञ्च यथा विधेः स्थान्याकाङ्क्षा तथाऽस्यापि स्वसम्बन्धिविधेयबोधकशास्त्रापे-
क्षेति एकवाक्यतैवेति भावः। एवञ्च स्वातन्त्र्ये दूरापास्तमेव। तदाह। अस्येति। आवृत्तौ तु न मानामात
शिवम्॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य
प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम्॥ ३॥

न धातु प्राधान्यादिति॥ प्राधान्यं च संस्कार्यत्वरूपम्। असंबद्धमिति। अलोन्त्यस्येत्यनेनापि।
इक एव प्रसक्त्या परिभाषानिषेधे वैयर्थ्यम्। कृत्स्नस्येति। दुरीणो लोपश्चेति इक्संनियोगेन कृत्स्नधातु-
लोपोऽस्तीति तदसंभवो नोक्तः। अथवेति। आद्यपक्षे अवयवधर्मस्य समुदाये आरोपोऽन्त्ये समुदायधर्मस्य प्रवृ-
त्तिनिमित्तस्य अवयवे आरोपितत्वमिति भेदः। परामर्शः। शब्देन पृथगुपादानम्। प्रतिपादितमिति। बुद्ध्या
पृथङ् निष्कर्षादितिभावः। लोपविशेषणमिति। सूत्रे श्रुतत्वादिति भावः। सिद्धान्तेत्विति। निषेध्यत्वेन

आर्द्धधातुकनिमित्ते धातुलोपे सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति । आहो स्विद् गुणवृद्धिविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणम् । धातुलोपे सत्यार्द्धधातुकनिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति । किं चातः । यदि लोपविशेषणम् । उपेद्धः प्रेद्धः । अत्रापि प्राप्नोति । अथ गुणवृद्धिविशेषणम् । क्नोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु लोपविशेषणम् । कथम् उपेद्धः प्रेद्ध इति । बहिरङ्गो गुणो ऽन्तरङ्गः प्रतिषेधः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । यद्येवं, नार्थो धातुग्रहणेन । इह कस्मान्न भवति । लूञ् । लविता लवितुम् । पूञ्, पविता पवितुम् । आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः । न चैष आर्द्धधातुकनिमित्तो लोपः । अथवा पुनरस्तु, गुणवृद्धिविशेषणम् । ननु चोक्तं क्नोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । चेले क्नोपेरिति । परिगणनं कर्त्त-

---

शब्दवत्त्वादन्यपदार्थस्य बहुव्रीहिरसन्दिग्धो भवति नान्यथा । क्रमेण सूत्रप्रत्याख्यानायार्धधातुकस्य च लोपविशेषणत्वे धातुग्रहणानर्थक्यप्रतिपादनाय प्रत्युदाहरणोपन्यासः । किं पुनरिति । आर्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणं वा गुणवृद्धिविशेषणं वा बहुव्रीहिपक्षे तूभयविशेषणं वेति पक्षत्रयसम्भवात् प्रश्नः । प्रेद्ध इति । नन्वादूगुणो ऽनिग्लक्षण इति तन्निषेधो न भविष्यति । परिहारान्तराभिधानादेतन्नाश्रितमित्यदोषः । बहिरङ्ग इति । यदा पूर्वं प्रत्ययः पश्चादुपसर्गयोगस्तदा प्रतिषेधो ऽन्तरङ्गः गुणो बहिरङ्गः । तदा तु पूर्वमुपसर्गयोगस्तदा गुणो ऽन्तरङ्गः । पश्चात्प्रत्ययोत्पत्तौ निषेधो बहिरङ्गः । सर्वथा बहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिष्टसिद्धिः । ननु नाजानन्तर्यइति निषेधात् कथं प-

---

गुणवृद्धयोः शब्दप्राधान्याल्लोपस्य तद्विशेषणत्वादिति भावः । न च लोपशब्दो ऽधिकरणघञन्तः । अदर्शनं लोप इत्यादौ भावसाधनस्यैव प्रसिद्धत्वात् । गणे सानुबन्धस्य पाठाद् विशिष्टस्यैव धातुत्वं स्यादत आह अनुबन्ध इति । यस्मादिति । उपदेशपदाभावेपि अन्तरङ्गत्वात्सर्वतः पूर्वं सा धातुसंज्ञा तु प्रत्ययविशेषे विधित्सितइति भावः । धातुसञ्ज्ञेत्सञ् ज्ञयोः समकालत्वेपि न क्षतिरित्याह लूशब्दस्यैवेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यान्तस्यैव क्रियावाचित्वावगमात् । गणपठितक्रियावाचिनां च धातुत्वविधानादिति भावः । रोरवीतीति । यङ्लुगन्तस्य रूपम् । शब्दवत्त्वात् । शब्देनोपादानात् । नान्यथेति । अन्यथान्तरङ्गत्वात्तत्पुरुष एव स्यादित्यर्थः । ननु पदप्रयोजनचिन्ता वृत्तिकारस्योचिता न भाष्यकारस्येत्यत आह क्रमेणेति । तत्तत्पदप्रयोजनखण्डनक्रमेणेत्यर्थः । क्रममेवाह आर्धधातुकस्य चेति । लोपविशेषणम् श्रुतत्वात् । गुणादिविशेषणं प्राधान्यात् । तत्र लोपविशेषणत्वे आर्धधातुके परे पूर्वस्य धात्वंशस्य लोप इति वाच्योर्थस्तत्फलितमुक्तम् । भाष्ये (आर्धधातुकनिमित्ते लोपे इति) । एवं गुणवृद्धिविशेषणत्वे आर्धधातुके परे प्रत्यासत्त्या पूर्वस्य धातोर्यौ गुणवृद्धी इति वाच्योर्थः । अनुवादेपि इको गुणवृद्धी अचश्चेति परिभाषातिरिक्तपरिभाषाणां प्रवृत्तिस्वीकारात्तत्फलितमुक्तम् । (आर्धधातुकनिमित्ते ये इति) । प्राप्नुत इत्यनेन प्रसक्तस्यैव निषेध इति सूचयति । बहुव्रीहीति । उभयानुग्रहायेति भावः । यद्यपि धातुलोप इति समस्तमार्धधातुकविशेषणं तथापि विशेषणशब्दः परिच्छेदकपर इति न दोषः । नन्वादू गुण इति । नन्विक् स्थानिकत्वादयमपि इग्लक्षणः । न चात्राप्यनुवृत्तमिक इति स्वरूपपरम् । उत्तरसूत्रे इव स्वरूपपदार्थकत्वव्यवस्थापकशब्दाभावादिति चेन्न इको गुणवृद्धीति सपूर्णमनुवर्त्य यत्रेदन्तत्र न धात्वित्युपतिष्ठत इत्यर्थेनास्यापि परिभाषात्वाङ्गीकार इति भावात् । यद्वा यत्रेकन्ताद्विहिते गुणवृद्धी नेत्यर्थः । तद्वक्ष्यति । यत्रेक्परिभाषा व्याप्रियते तत्रायं निषेध इति इक्प्रकरणादिति भाष्यप्रतीके अर्थाधिकारेण स्वरूपपरस्यैवेक इत्यस्यानुवर्त्तनाद्वा । यदेति । पूर्वं धातुः साधनेनेतिसिद्धान्तपक्षे इत्यर्थः । तदा त्विति । पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति पक्षे पूर्वमन्त जातस्य निषेधायोगादिति भावः ।

व्यम्। यङ्यक्क्यवलोपे प्रतिषेधः *। यङ्यक्क्यवलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः। यङ्। बेभिदिता। मरीमृजः। यक्। कुषुभिता। मगधकः। क्य। समिधिता। दृषदकः। वलोपे। जीरदानुः। किं प्रयोजनम्। नुम्लोपस्त्रिव्यनुबन्धलोपे ऽप्रतिषेधार्थम् *। नुम्लोपे स्त्रिव्यनुबन्धलोपे च प्रतिषेधो मा भूदिति। नुम्लोपे। अभाजि। रागः। उपबर्हणम्। स्रिवेः। अस्रेमाणम्। अनुबन्धलोपे। लूञ्। लविता। लवितुम्। यदि परिगणनं क्रियते। स्यदः। प्रश्रथः। हिमश्रथ इत्यत्रापि प्राप्नोति। वक्ष्यत्येतत्। निपातनात्स्यदादिष्विति *। तर्हि परिगणनं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। नुम्लोपे कस्मान्न भवति। इक्प्रकरणान्नुम्लोपे वृद्धिः *। इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। नैषेग्लक्षणा वृद्धिः। यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। स्यदः। प्रश्रथः। हिमश्रथ इत्यत्र न प्राप्नोति। इह च प्राप्नोति। अवोदः। एधः। ओद्म इति। निपातनात्स्यदादिषु *। निपातनात्स्यदादिषु

रिभाषाप्रवृत्तिः। यत्र कार्यविधावानन्तर्यस्याचोराश्रयणं तत्र निषेधादनुपस्थानं परिभाषायाः। यथा ऽत्त्वयूरिति। तत्र हीको यणचीति वचनादिगचोराश्रयणम्। अस्मिंस्तु प्रतिषेधसूत्रे नास्त्यचोराश्रयणमित्यदोषः। यङ्यक्क्यवलोप इति। व इत्यत्राकारोऽपि विवक्षितः। तेन धातुपाठे यो ऽकारान्तः पठितस्तस्य ग्रहणम्। अन्यथा स्रिविः कथं निवार्येत। बेभिदितेति। बेभिद्यशब्दात्तृच् इट् यस्य हल इति यलोपः। मरीमृज इति। यङोऽचि चेति यङो लुक्। कुषुभमगधशब्दौ कण्ड्वादिगणपठितौ धातू ताभ्यां यक्। ण्वुल्तृचौ। यस्य हल इति यलोपः। समिद्दृषच्छब्दाभ्यां क्यजन्ताभ्यां प्रत्ययौ ण्वुल्तृचौ। क्यस्य विभाषेति यलोप। नुम्लोप इति। नुमिति नकारस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा। उपबर्हणमिति। बृहिवृद्धौ। इदित्त्वान्नुम। बृंहेरच्यनिटीति वार्तिकेन नलोपः। आस्रेमाणमित्यपि वेदे पठ्यते। तत्र नञ्पूर्वात् स्रिवेर्मनिन् प्रत्ययः। वकारलोपः। ऊडादेशश्छान्दसत्वादस्य न भवति। परिगणने सति धातुग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्यनुबन्धलोपः प्रयोजनत्वेन पठितः। इक्प्रकरणादिति। तेन यत्रोक्परिभाषा स्थान्यन्तरनिवृत्तये व्याप्रि-

---

बहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिति। द्वितीये। बहिरङ्गनिमित्तस्यासिद्धत्वाद् विधिप्रवृत्तिकाले ऽनिष्पन्नत्वान् निषेधाप्राप्त्येष्टसिद्धिरित्यर्थः। एतेन जातस्य बहिरङ्गस्यान्तरङ्गे कर्त्तव्ये ऽनेनासिद्धत्वप्रतिपादनेपि जातेन्तरङ्गे पश्चात्प्राप्तबहिरङ्गस्याने नासिद्धत्वप्रतिपादने मानाभावः फलाभावो ज्ञापकविरोधश्चेत्यपास्तम्। परन्त्वयं पक्षः सुट्कात्पूर्व इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये दूषित इति भाष्योक्तमेव सम्यक्। नन्विति। इयञ्च षत्वतुकोरिति सूत्रेण ज्ञापिता। अन्यथा बहिरङ्गासिद्धत्वेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अचोरिति द्वित्वमविवक्षितम्। धर्मिग्राहकमानस्य तथैव सत्वात्। अनुपस्थानमिति। अस्याचेत्यादिः। तत्र हीति। ततश्च परोऽप्यूङसिद्धो नेत्यर्थः। तेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञाप्यते। अत एव भाष्ये विप्रतिषेधसूत्रभिन्नस्थले न क्वाप्येतदुल्लेखो यथाऽसिद्धपरिभाषाज्ञापकविप्रतिषेधसूत्रे उक्तमपि पुनर्वाहऊठ् सूत्रे उक्तमिति विवरणकृतः। अस्मिन्निति। निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्पश्चात्प्रवर्त्तमाने इत्यर्थः। वनूयधातोर्णिचि पुकि लोपो व्योरिति यलोपः। वाक्यकारः सूत्रे ऽव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय परिगणनमाह परिगणनमिति। अत्र यस्य हल इति लोपः समुदायलोप इति मत्वा यक्क्यपोः परिगणनं बेभिदितेत्युदाहरणञ्च बोध्यम्। ननु भञ्जिरञ्ज्योरौपदेशिकनस्यैव भञ्जेश्च चिणि रञ्जेश्च घञि चेत्यादिना लोप इति नुमलोप इत्यसंगतमत आह नुमितीति। नन्वनिदित्त्वबृंहिणा इदं सिद्धमत आह बृहिवृद्धाविति। स नास्त्येवेति पूर्वपक्ष्याशयः। ऊडादेशइति। ज्वरत्वरस्रिवीत्यनेन। भाष्ये

प्रतिषेधो भविष्यति । न च भविष्यति यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः । श्निन्य-नुबन्धलोपे कथम् । प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम् । आर्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः । न चैष आर्धधातुकनिमित्तो लोपः । यद्यार्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रति-षेधः । जीरदानुः । अत्र न प्राप्नोति । रकि ज्यः सम्प्रसारणम् * । नैतज्जीवे-रूपम् । रक्येतज्ज्यः सम्प्रसारणं भवति । यावता चेदानीं रकि जीवेरपि सिद्धं भवति । कथमुपबर्हणम् । बृहिः प्रकृत्यन्तरम् । कथं विज्ञायते बृहिः प्रकृत्य-न्तरमिति । अचीति हि लोप उच्यते । अनजादावपि दृश्यते । निबृह्यते । अनि-टीति चोच्यते । इडादावपि दृश्यते । निबर्हिता । निबर्हितुमिति । अजादावपि-न दृश्यते । बृंहयति । बृंहकः । तस्मान्नार्थः परिगणनेन । यदि परिगणनं न क्रियते । भेद्यते छेद्यते । अत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । धातुलोपइति नैवं विज्ञायते धातोर्लोपो धातुलोपो धातुलोपे इति । कथं तर्हि । धातोर्लोपो यस्मि-स्तदिदं धातुलोपं धातुलोप इति । तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः । यदि तर्हीग्लक्ष-

---

यते तत्रायं निषेध इत्यर्थः । प्रत्ययाश्रयत्वादिति । लोपविशेषणमार्धधातुकग्रहणमित्य-र्थः । जरिदानुरिति । वर्णनिमित्तो ऽत्र वकारलोपो न प्रत्ययनिमित्तः । रकि ज्य इति । एवं च जीरेत्यवग्रहः सिद्ध्यति । बहुव्रीहित्वाच्च जीरदानुशब्दे रेफाकार उदात्तः । बृहिरिति । बृहबृहिवृद्धाविति पाठात् । भेद्यत इति । गुणो णिलोपश्चार्धधातुकनिमित्त इति पक्षद्वयेपि दोषः । अपवादविषयपरिहाराच्चान्तरङ्गोपि गुणोत्र न प्रवर्ततइत्युपन्या-सः। कथं तर्हीति । बहुव्रीहौ सत्येकार्द्धधातुकनिमित्तत्वं लोपस्य गुणवृद्ध्योश्चाश्रितमिति

(इत्यत्रापि प्राप्नोतीति) वृद्धिरिति शेषः । न प्राप्नोतीति पाठे निषेध इति शेषः । निपातनादिति । स्यदो जवे अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथा इति निपातनम् । अस्य नलोपमात्रफलकत्वे नलोपविधानेनैव सिद्धे निपात-नवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । तेनेति । अन्यथैर्गुण इत्यादावपि परिभाषाप्रवृत्तौ तस्यापीग्लक्षणत्वे लैगवायन इत्यादौ निषेधः स्यादिति भावः । यत्रेक्परिभाषेति । न चक इत्यनुवर्त्येक्को न ते इत्येव व्याख्यानमनुचित-मिति वाच्यम् । मरीमृजः सरीसृप इत्यादाविकः प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वाभावान्निषेधापत्तेः । तदाह भाष्ये (इग्लक्षणयोरिति) यथैतदर्थलाभस्तथोक्तम् । इक्परिभाषालक्षणयोरिति तदर्थः । लोपेति । प्रत्यया-श्रयत्वादिति भाष्यस्य लोपे आर्द्धधातुकप्रत्ययनिमित्तकत्वाश्रयणादित्यर्थ इति भावः । न प्रत्ययेति । प्रत्य-यस्याश्रुतत्वादनाक्षिप्तत्वाच्चेति भावः । अवश्यं जीरदानुशब्दस्यैवमेव व्युत्पत्तिःकार्येत्याह एवञ्चेति । अवान्तरपदत्वे सत्येवावग्रह इत्युत्सर्गादिति भावः । ननु रदानुप्रत्यये रेफाकारउदात्तः समासे त्वन्तोदात्तः स्यादत आह बहुिति । जीरस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः । जीवेर्विचि तु गुणनिषेधो भवत्येव । एतेनार्धधातुकत्वेन यत्र लोपे निमित्तता तत्रैव लोपे निषेध इत्यपास्तम् । वार्त्ति-कविरोधात् । यङोचि चेत्यत्रापि तत्त्वेनानिमित्तत्वाल्लोलुव इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च । धिव्यादिभ्यस्तु विज-भाव एव । (भाष्ये यावता चेदानीमिति) । क्विन्वेन गुणनिषेधादिति भावः । अत्र वलोपो लोपो व्योरि-त्यनेन । इदञ्च यथाश्रुतसूत्रमते । वलोपप्रत्याख्याने तु रकिज्य इत्येव शरणम् । पक्षद्वयेपीति । तन्त्रे णोभयविशेषणत्वपक्षेपीत्यपि बोध्यम् । गुणो ण्याश्रयो णिलोपो यगाश्रयः । अपवादेति । प्रकल्प्य चा-पवादविषयमिति परिभाषयेति भावः । एतेन गुणप्रतिषेधौ यत्र समानकालौ तत्र चरितार्थौ निषेधो नान्त-रङ्गगुणं बाधितुं क्षमत इत्यपास्तम् । न च भेद्यते इत्यत्राचः परस्मिन्निति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तत्राभा-वातिदेशस्य च सत्त्वेन स्थानिनि णिचि सति अभवतो निषेधस्य लोपेप्यभावातिदेशान्न दोष इति वाच्यम् ।

णयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः । पापचकः । पापठकः । मगधकः । दृषदकः । अत्र न प्राप्नोति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् * । अकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः । अनारम्भो वा * । अनारम्भो वा पुनरस्य योगस्य न्याय्यः । कथं बेभिदिता । मरीमृजकः । कुसुभिता । समिधिता इति । अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः । यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः । क्व च स्थानिवद्भावो नास्ति । यत्र हलचोरादेशः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः । सरीसृप इति । अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः । लुकि कृते न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । लुक् क्रियतामल्लोपो वेति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादल्लोपः । नित्यो लुक् । कृतेऽप्यल्लोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । लुगप्यनित्यः। कथम् । अन्यस्य कृते लोपे प्राप्नोति। अन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति। अनवकाशस्तर्हि लुक्। सावकाशो लुक् । को ऽवकाशः। अवशिष्टः । अथापि कथं चिदनवकाशो लुक् स्यादेवमपि न दोषः । अल्लोपे योग-

---

भेद्यते इत्यादौ भिन्ननिमित्तत्वाद् गुणो न निषिध्यते । यत्र हलचोरादेश इति । लुका कृत्स्नो यङ् लुप्यतइत्याशयः । अत्रापीति । कृतेऽप्यकारलोप एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति यकारः प्रत्ययसंज्ञो भवत्येवेति भावः । नित्यो लुगिति । लुक्शास्त्रप्रवृत्तिर्नित्या । अनवकाश इति । नाप्राप्ते लोपे लुगारम्भात् । सावकाश इति । भिन्नविषयौ लुगल्लोपौ अकारस्य लोपो यकारस्य लुक् । ततश्च नास्ति येन नाप्राप्तिन्यायः । अथापीति । यङोचि चेत्यत्र यकाराकारसमुदायस्य यङ इति निर्दिष्टस्य विवक्षितत्वादवयवे च यङ्व्य-

---

स्थानिवद्भावाश्रयणे सूत्रप्रत्याख्यानमेवेति तदनाश्रयणेन सूत्रवत् तदनाश्रयणेनैवायं दोष इत्याशयात् । भाष्ये (तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिरिति) प्रतिषिध्येति शेषः । अत एवाभाजीत्यादिसिद्धिरिति भावः । अकारलोप इति । अतो लोप इत्यनेन । यङ्लुगन्ताण्ण्वुलि तु सूत्रमते ऽपि निषेधो न । आर्धधातुकनिमित्तलोपाभावात्। मरीमृजकइति । अत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वे कुङ्ङित्यजादौ वेष्यतइति विकल्पो न व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् । नन्वेवं लुक्शास्त्रं व्यर्थं स्यादत आह कृतेपीति । अवशिष्टे तच्चरितार्थमिति भावः । भाष्ये (लुकि कृते इति)। अनवकाशत्वादन्तरङ्गानपीति न्यायाच्च लुकि कृते ऽतोलोपो न प्राप्नोतीत्यर्थः । इतर आशयानभिज्ञ आह परत्वादिति । ननु यस्य लोपः कृतस्तस्य लुगप्राप्तेराह लुक्शास्त्रेति । गौणत्वादिति । अतिदेशविषये गौणत्वाङ्गीकारे ऽतिदेशवैयर्थ्यापत्तेरिदं चिन्त्यम् । किं च भिन्नविषयेपि बाध्यबाधकभावो दृष्टः यथा व्यथोलिटीति संप्रसारणस्य वकारचारितार्थ्येपि हलादिः शेषबाधकता । भाष्यकारोपि मिदचोन्त्यादिस्यस्य विषयभेदेपि प्रत्ययपरत्वबाधकतां वक्ष्यति । तस्मात्कृते चारितार्थ्येपि तत्प्राप्तिकालेवश्यं प्राप्त्यपवादत्वं भवत्येवेत्याशयः । असंभव एव बाधकत्वमिति वार्तिकानुयायिना सावकाशो लुगित्युक्ते स एवाथापीत्याहेति तदुक्तिः । कथं चिदिति । भाष्ये (अत इत्येवेति) अलोन्त्यपरिभाषया अत इत्यनुवृत्तेर्वेति भावः । अयञ्च लुकोपवादः । एवञ्चार्यादवशिष्टस्य लुगिति बोध्यम । अत्र च भ्रस्जोरोपधेति सूत्रादन्यतरस्यांग्रहणस्य मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्तनेन योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वेन च क्वचिदेव पृथगल्लोपो न सर्वत्रेति बोध्यम । मरीमृज इत्यत्र विकल्पस्तु न । व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् । यद्वा तत्र विकल्प इष्ट एव । तदर्थं सूत्रकृतोप्येतत्कल्पमावश्यकत्वं मनसि निधायैव तामाश्रित्य सूत्रप्रत्याख्यानमेव वरमिति भाष्याशयः । लोलुवादौ उवाङ अनादिष्टादचः पूर्वस्य विधेरभावेन स्थानिवत्त्वाभावे पि नोपधागुणः । अचः पूर्वत्वेन दृष्टलोलुशब्दा-

विभागः करिष्यते । अतो लोपः। ततो यस्य । यस्य च लोपो भवति । अत इत्येव । किमर्थमिदम् । लुकं वक्ष्यति तद्बाधनार्थम् । ततो हलः । हल उत्तरस्य यस्य च लोपो भवति । इह तर्हि परत्वाद्योगविभागाद्वा लोपो लुकं बाधेत। कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् । नोनुयतेर्नोनाव । समानाश्रयो लुग्लोपेन बाध्यते । कश्च समानाश्रयः । यः प्रत्ययाश्रयः । अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति । कथं । स्यदः । प्रश्रथः । हिमश्रथः । जीरदानुः । निकुचित इति । उक्तं शेषे *। किमुक्तम्। निपातनात्स्यदादिषु । प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम् । रकि ज्यः सम्प्रसारणम् । निकुचितेप्युक्तम् । किम् । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति ॥

पदेशस्य गौणत्वादिति भावः । समानाश्रय इति । तुल्यकालत्वादिति भावः । नोनावेत्यत्र तु बहुलग्रहणानुवृत्त्या अनैमित्तिकोन्तरङ्गो लुक् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्भवति । निकुचित इति । कित्त्वसंयोगेन नलोपे सति उदुपधत्वमिति निमित्तमकित्त्वस्य न भवति । यदि तर्ह्यकारलोपः क्रियते तदा जङ्गम इत्यत्र तस्य स्थानिवद्भावादुपधालोपः प्राप्नोति । नैष दोषः । अनङीति प्रतिषेधात् । अनर्थको ऽयमङिति चेत् । लोपस्यापि तर्ह्यप्राप्तिः । अजादौ प्रत्यये तस्य विधानात् । ननु लोलुवादिषूवङादयः स्थानिवद्भावेन न सिद्ध्यन्ति । तेषां स्थानिन्यदर्शनात्सम्भवमात्रेणाप्यतिदेशो भवतीत्यदोषः ॥४॥

स्परस्य गुणे कर्त्तव्ये पञ्चमीसमासेनाल्लोपस्य स्थानिवद्भावसौलभ्यात् । निमित्तत्वेनाश्रितात्पूर्वस्मादित्यर्थे तु न मानम् । अतिप्रसङ्गस्य तदनित्यत्वेनैव परिहारात् । भाष्यानुक्तत्वात्तदनित्यत्वाभावेपि पूर्वस्मात्परस्याव्यवहितस्यैव ग्रहणेन हे गौरित्यत्रादोषः । पूर्वत्यंशे स्वरग्रहणाद्भाष्यप्रामाण्याच्चाव्यवधानांशबाधेप्यत्र तद्बाधे मानाभावात् । अतिदेशप्रवृत्तिप्राक्कालिकं च तदंशे व्यवधानं निविष्टम्। किं चाशास्त्रीयस्यापि तस्य तत्स्थानापन्ने यद्धर्मलाभ इति लोकन्यायेनातिदेशइति स्थानिवत्सूत्रे वक्ष्यते । लोलू इत्यस्य लोलुवादेशस्तस्य च गुणाघटितो लोलोवित्यादेश इत्याहुः। दरीदृश इत्यत्राङ्निमित्तगुणस्तु न । अस्याङस्तक्कैकगोचरत्वेन लाक्षणिकतया आङ्ग्रहणेनाग्रहणात् । अत एव दरीदृशक इत्यादौ यङन्तात् ण्वुलि अङ्निमित्तगुणाभावः । जङ्गमक इत्यादौ यङन्तात् ण्वुलि उपधालोपश्च, अनङीति निषेधाप्रवृत्तेः । जङ्गम इत्यादौ तूक्तयुक्त्या समुदायलुगेवेति न दोषः । निजगिल इत्यादौ प्रोयङीति नित्यं लत्वमिष्टमेव । सूत्रमते ऽपि न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वाद् यङ्परत्वमस्ति । न वेति विभाषेति सूत्रे भाष्ये चेदं ध्वनितमिति तत्रैव निरूपयिष्यामः । यदि जरीगृह्यादेः सामर्थ्यतेश्चाचि संप्रसारणगुणाविष्टौ तर्हि सूत्रमते ऽपि न लुमतेति निषेधानित्यत्वेन साधनीयौ भाष्यप्रामाण्यादिष्टाविति गम्यते । अत एव पृथगल्लोपे यङा विषयापहाराभावेन अजेर्वी आदेशे वयिा वेव्य इति स्यादित्यपास्तम् । योगविभागस्य क्वाचित्कत्वेन तत्र लुक एव प्रवृत्त्या ऽत्तेः पूर्वादिभ्यो वान्तेभ्यो विज्नास्त्येव । अनभिधानात् । इदञ्च लोपोव्योरिति सूत्रे भाष्ये ऽपि ध्वनितम् । एतद्भाष्यविरुद्धप्रयोगाणां भाष्यानुक्तानामनभिधानमित्यन्ये । न चैवं न धातुलुक्यचीत्येव सिद्धे आर्धधातुकग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । लोपार्धधातुक इत्येव षष्ठीतत्पुरुषेण लोपनिमित्तार्धधातुक इत्यर्थेन लूञादेर्व्यावृत्तिसिद्धौ धातुग्रहणवत्तस्यापि सत्त्वात् । भाष्ये (लुकं वक्ष्यतीति) लुगतो लोपापवादः अपवादश्च प्रायेण पश्चाद्भावीति भविष्यन्निर्देशः । ननु भिन्नाश्रययोरपि दीर्घवृद्ध्योरियायेत्यादौ बाध्यबाधकभावो दृष्ट इत्यत आह तुल्यकालेति । बहुलेति । यङो ऽचि चेति चकारेण । अन्तरङ्ग इति । प्राक् प्रवृत्तिकत्वमन्तरङ्गत्वम् । न हि तदापवादत्वप्रवृत्तिरिति भावः । अकित्त्वस्येति । उदुपधाद्भावादिकर्मणोरिति विहितस्येत्यर्थः । एवञ्चाकित्त्वाभावे क्ङितीति चेत्येव निषेधः सिद्धो निकुचित इति भावः । सन्निपातः सम्बन्धस्तद्विघात इति कर्मण्यम् । अजादौ प्रत्यये इति । वायायतेः क्विचि यातिरित्यादौ अल्लोपानापत्तेर्वरेग्रहणस्य वैयर्थ्याच्च चिन्त्यमेतत् । अस्य समाधानं त्वस्माभिरुक्तमेव । संभवेति । अत एव न पदान्तसूत्रे वरेग्रहणञ्चारितार्थम् । सत्यकारे इति स्यादकारलोपस्तदा सम्भव उवङादेरिति भावः ॥ ४ ॥

क्ङिति च ॥ ५ ॥ क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम् * । क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । उपधारोरवीत्यर्थम् * । उपधार्थं रोरवीत्यर्थं च । उपधार्थं तावद् । भिन्नः । भिन्नवानिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । क्ङितीत्युच्यते । तेन यत्र क्ङिदनन्तरो गुणो भाव्यस्ति तत्रैव स्यात्। चितम् । स्तुतम् । इह तु न स्यात् । भिन्नवानिति । ननु च यस्य गुण उच्यते तत्क्ङित्परत्वेन विशेषयिष्यामः । पुगन्तलघूपधस्याङ्गस्य गुण उच्यते तच्चात्र क्ङित्परम् । पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति । कथं तर्हि । पुकि अ-

---

क्ङिति च ॥ क्ङिति प्रतिषेध इति । इक इत्यनुवर्तते गुणवृद्धी इति च । तत्र यदीक् क्ङितीत्यनेन विशेष्यते क्ङिति परतो य इगिति तदा तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानान्निर्दिष्टग्रहणस्य चानन्तर्यार्थत्वाच्चितं स्तुतमित्यादावेव निषेधः स्यान्न तु भिन्नो भिन्नवानित्यादाविति तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । यदा तु क्ङिद्ग्रहणं गुणवृद्धिविशेषणं तदा परसप्तम्या अप्रसङ्ग एव । न हि विहितयोर्निषेधः । अपि त्वनभिनिर्वृत्तयोरेवेति परिभाषानुपस्थानान्निमित्तसप्तम्येव क्ङितीति भवति । क्ङिन्निमित्ता हि तयोः प्रवृत्तिः । उपधारोरवीत्यर्थमितिउपधाया अपीकः प्रतिषेधार्थं रोरवीतेर्यङ्निमित्तप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् । अत्र हि तिङ्निमित्तो गुणो न यङ्निमित्तः । ननु चेति । आकाङ्क्षया पुगन्तलघूपस्येति सन्निधानं मन्यते । तथाहि । क्ङिति गुणवृद्धी न भवत इत्युक्ते कस्येत्याकाङ्क्षायां यस्य प्राप्ते इत्यस्ति पुपन्तलघूपधस्यापेक्षा । अथ-

---

क्ङितिच ॥ तत्र यदीति । तस्मिन्नितिपरिभाषानुग्रहायेत्यर्थः । यदा त्विति । निषेध्यत्वेन तयोः प्रधान्यादिति भावः । नहीति । अनभिनिवृत्ते पूर्वपरव्यवहारस्य कर्त्तुमशक्यत्वात्तदनुपस्थानं निवृत्तनिषेधे तु देवदत्तहन्तृहतन्यायेन चितमित्यादावकिः श्रवणं न स्यादिति भावः । निमित्तेति । अत्र यस्य च भावेनेति सप्तमी । सा च ज्ञापकत्वार्थिका । ज्ञापकत्वं च संबन्धं विनानुपपन्नं सद् विधिशास्त्रक्लृप्तनिमित्तत्वमादाय पर्यवस्यति । एवञ्च निमित्ततया क्ङिज्ज्ञाप्ये गुणवृद्धी नेत्यर्थः । तदाह क्ङिन्निमित्ता हि तयोः प्रवृत्तिरिति । केचित्तु सिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायेन निमित्तत्वं फलतीत्याहुः । परे तु क्ङितीत्येतद् गुणवृद्धिविशेषणमेव । भवनक्रियातदभावयोरमूर्त्तत्वेन क्ङित्परत्वासम्भवात् । इक इत्यस्याद्याप्यनुवृत्त्यनुक्तेः । अनुवृत्तावपि तस्य शब्दपरत्वात् । तस्मान्निमित्तग्रहणाभावे क्ङितीति सप्तम्या तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्युपस्थित्या क्ङिति अव्यवहिते पूर्वस्य ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्तेनेत्यर्थः ; अनुवादे परिभाषा नोपतिष्ठत इति त्विको गुणवृद्धी अचश्चेति सूत्रद्वयविषयमेवेत्युक्तं भाष्ये । तस्य निषेधस्यानुपलम्भाच्च । तद्वक्ष्यति । भाष्ये (क्ङित्यनन्तरो गुणभाव्यस्तीति) । निमित्तग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात्परिभाषानुपस्थानं तत्प्रत्याख्याने तु लिङ्गादिना तदनुपस्थानम् । सभवन्त्यां परसप्तम्यां यस्य चेति सप्तम्याः सम्भवाच्च । उपपदविभक्तेरिति न्यायात् । सिद्धसाध्यसमभिहारन्यायस्यापि तस्मिन्निति शास्त्रेण बाध एव । अत एव निमित्तग्रहणप्रयोजनावसरे हत इत्युदाहरिष्यति । कैयटोक्तरीत्या इक्पदानुवृत्तावेव निमित्तग्रहणमिति वार्त्तिकस्योक्तिसम्भवेन तत्प्रयोजनदानानुक्तिसम्भवः स्पष्ट एवेत्याहुः । उपधाया अपीति । उपधायां रोरवीतौ चार्थः प्रयोजनं प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां प्रतिषेधो यस्य तत्तन्निमित्तग्रहणमिति भाष्यार्थ इति भावः । उपधारोरवीतिभ्यामित्युपधारोरवीत्यर्थमित्यर्थेन नित्यसमास इत्यन्ये । नन्वसंनिहितं पुगङ्गादि कथन्तत्परत्वेन विशेष्यत आह आकाङ्क्षयेति । ननु निषेद्धव्ये गुणवृद्धी प्रति क्ङित्प्रत्ययपरेरूपं निषेधविषयं प्रति चाकाङ्क्षा नाङ्गं प्रतीत्यत आह अथवेति । निषेध्यगुणादेरप्रत्यये क्ङित्यप्रसङ्गेन प्रत्ययग्रहणमिति

न्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघूपधस्येति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अङ्गविशेषणे सतीह प्रसज्येत । भिनत्ति । छिनत्तीति । रोरवीत्यर्थं च । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति । यदि तन्निमित्तग्रहणं क्रियते । शचङन्ते दोषः । रियाति । पियाति । धियाति । प्रादुद्रुवत् प्रासुस्रुवत् । अत्र न प्राप्नोति । शचङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम् । अन्तरङ्गलक्षणत्वादियङुवङोः कृतयोरनुपधत्वाद् गुणो न भविष्यति । एवं क्रियते चेदं तन्निमित्तग्रहणं न च कश्चिद्दोषो भवति । इमानि च भूयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि । हतो हथः । उपोयते । औयत । लौयमानिः । पौयमानिः । नेनिक्त इति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । इह तावत् हतो हथ इति । प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्य प्रति-

---

वा क्ङितीति प्रत्ययग्रहणात्प्रत्ययेनाङ्गं सन्निधाप्यते ततश्च क्ङिति भिन्नमित्यादौ लघूपधस्यानन्तर्यात्सिद्धो निषेधः । लघूपधेति । ततश्च समुदायस्यानिर्देशादवयवस्य चेको व्यवधानात्तदवस्थैवाप्राप्तिरित्यर्थः । तन्निमित्तपक्षस्यापि दुष्टतामाह शचङन्ते दोष इति । सार्वधातुकनिमित्तस्य गुणस्य निषेधेपि लघूपधलक्षणगुणनिषेधाप्रसङ्ग इत्यर्थः । रियति पियति धियतीति । रिपिगतौ धिधारणे इति तुदादौ पाठः । हतो हथ इति । यथैवादिप्रभृतिभ्यः शप इति शब् निवर्त्यते एवमकारोपि निषेधेन निवर्त्यतेत्याशयः । नन्विग्लक्षणोयं गुणो न भवतीति निषेधाप्रसङ्गः । सत्यम् । परिहारान्तरस्य सम्भवान्नैतदाश्रितम् । प्रसक्तस्येति । सामान्यलक्षणेन विशेषलक्षणापरामर्शेन यत्प्राप्तं पुनर्विशेषलक्षणपरामर्शात्स्वरूपेणानभिनिर्वृत्तं तस्य निवृत्तिः क्रियते । परमार्थतस्तूत्सर्गापवादयोरेकवाक्यतया मप्राप्त्यनुमानं बाध इति सिद्धान्त । चितमित्यादौ च प्रसक्तानभिनिर्वृत्तगुणनिषेधे वचनस्य चरितार्थत्वाद्धतो हथ इति भूतकारनिवृत्तावव्या-

---

भावः । एवं च प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वात्तस्यैव तद्विशेषणमिति भावः । आद्यव्याख्यायां परिहारभाष्यं योजयति ततश्च समुदायस्येति । द्वितीये त्विदं बोध्यम् । नाक्षिप्तविशेषणत्वं न्याय्यमिति । भाष्ये (अङ्गविशेषणे हीति) पुगन्तलघूपधस्येत्यस्य बहुव्रीहिणाङ्गविशेषणत्वे इत्यर्थः । यद्दीत्यनेन न स्वपक्षस्योपादेयतोच्यते किं तूभयोः साम्यमुच्यते इत्याह तन्निमित्तपक्षस्यापीति । सार्वधातुकनिमित्तस्य लघूपधलक्षणस्य तिब्निमित्तस्य । भाष्ये (अन्तरङ्गलक्षणत्वादिति) प्राधान्येनाच एव यत्रानन्तर्याश्रयणं तत्रैव नाजानन्तर्य इति निषेधप्रवृत्तेस्तस्या अभावाच्चेति भावः । नन्वदुद्रुवदित्यत्र सार्वधातुकेति गुणात्पूर्वं नित्यत्वाच्चङि द्विर्वचनेचीति निषेधादुवङभावे द्वित्वात्परत्वाल्लघूपधगुणो दुर्वार इति चेन्न । अन्तरङ्गत्वाद् द्वित्वस्यैव प्रवृत्तेः । ओणेर्ऋदित्करणेनोपधाकार्यस्य द्वित्वात्प्राबल्यबोधनेपि न क्षतिः । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वेनोपधाकार्यस्य द्वित्वात्प्राबल्यबोधने यत्र द्वित्वसमाननिमित्तता द्वित्वनिमित्तार्थाग्निमित्तता वा तत्रैव तत्प्राबल्यबोधनादित्याहुः । भूयः पुनरर्थे । एवमकारो पीति । क्ङित्परे गुणवृद्धी न प्रयोक्तव्ये इति सूत्रार्थः । तत्र यथा चितमित्यादावसतो गुणादेः प्रागभावः प्रतिपाद्यत एवं सतोपि निवृत्तिः साध्येत । सतोपि निवृत्तेरदिप्रभृतिभ्य इत्यादौ दृष्टत्वादिति भावः । नन्विति । तथा चेक इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यादसत एवाप्रयोगः प्रतिपाद्यत इति भावः । नेनिक्त इत्यत्र निजाम्त्रयाणां गुणः श्लावित्यभ्यासस्य गुणः । प्रसक्तत्वानभिनिर्वृत्तत्वयोर्विरोधमाशङ्क्याह सामान्येति । निवृत्तिः । अनभिनिर्वृत्तिः क्रियते । विहितप्रतिषिद्धयोर्विकल्पस्तर्हि स्यादत आह परमार्थेति । गुणविध्येकवाक्यतया क्ङिद्भिन्नसार्वधातुकादौ गुण इत्यर्थात् क्ङिति तयोरप्राप्तिरेवेति भावः । सा च पर्युदासविधया । यद्वा प्रसज्यप्रतिषेधेन वाक्यार्थबोध तदंशे सामान्यशास्त्रजज्ञानस्याप्रामाण्यं कल्प्यते । एकवाक्यताफलसंपत्तेस्त्वेकवाक्यतायामित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । भूता-

षेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुम्। अयं च धातूपदेशावस्थायामेवाकारः। इह चोपोयते औयत लौयमानिः पौयमानिरिति। बहिरङ्गे गुणवृद्धी। अन्तरङ्गः प्रतिषेधः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। नेनिक्तइति पररूपेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति। उपधार्थेन तावन्नार्थः। धातोरिति वर्तते। धातुं क्ङित्परत्वेन विशेषयिष्यामः। यदि धातुर्विशेष्यते विकरणस्य न प्राप्नोति। चिनुतः। सुनुतः। लुनीतः। पुनीत इति। नैष दोषः। विहितविशेषणं धातुग्रहणम्। धातोर्यो विहित इति। धातोरेव तर्हि न प्राप्नोति। नैवं विज्ञायते धातोर्विहितस्य क्ङितीति। कथं तर्हि। धातोर्विहिते क्ङितीति। अथवा कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम्। पुगन्तलघूपधस्य गुणो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति क्ङिति नेति। अथवा यदेतस्मिन्योगे क्ङिद्ग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः। अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्युपधालक्षणस्य गुणस्य प्रतिषेध इति।

पारः। आदिप्रभृतिभ्य इत्यनेन तु गत्यन्तराभावात्सन्नेव प्रक्रियादशायां शब्निवर्त्यते। यद्येवं भवत इत्यादौ प्रसक्तोऽनभिनिर्वृत्त एव शबकारः कस्मादनेन न निवर्त्यते। नैष दोषः। शब्भवतीत्यस्यां चोदनायां गुणरूपेणाचोदनान्नायं गुणनिषेधविषयः। उपोयतइति। वेञो यकि संप्रसारणे कृते उभयपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गो गुणः। औयतेत्यादौ बहिरङ्गाश्रयत्वाच्च वृद्धिर्बहिरङ्गा। नेनिक्त इति। क्ङित्परत्वेनाङ्गस्य विशेषणादङ्गस्य च कार्यित्वात्पूर्वपक्षः। उत्तरस्त्वभ्यासस्य कार्यित्वात्तस्य च पररूपेण व्यवधानादिति। धातुं क्ङित्परत्वेनेति। न धातुलोप इत्यत्रोपसर्जनेपि धातौ धातुशब्दमात्रस्य स्वरितत्वादिहानुवृत्तिरित्यर्थः। यदीति। क्ङित्यनन्तरस्य धातोर्गुणवृद्धी न भवत इति वाक्यार्थं मत्वा प्रश्नः। धातोरेवेति। धातोर्विहितस्य क्ङित्यनन्तरे नेति मत्वा प्रश्नः। धातोर्विहित इति। धातोर्विहिते क्ङित्यनन्तरे यो धातुर्विकरणो वा तस्य प्रतिषेध इत्यर्थः। अथवेति। यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र क्ङिति नेत्युपतिष्ठते इत्येवमियं परिभाषा भवति। तत्र पुगन्तलघूपधस्येत्यत्रास्या उपस्थाने सति येन नाव्यवधानमिति भिन्नमित्यादौ निषेधो भविष्यति। अथवेति। मा भूत्परिभाषा तथापि प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यापेक्षायां यावन्तो यादृशाः प्रतिषेद्धव्यास्तावन्ति प्रतिषेधसूत्राणीति पुगन्तलघूपधगुणे प्रतिषेध्ये ऽनवकाशः प्रतिषेधो व्यवहितेपि प्रवर्तते। अथवा यथोद्देशपक्षा-

---

कारेति। सिद्धाभावपरिपालने नैव सिद्धौ असिद्धाभावविधाने गौरवादिति भावः। प्रक्रियायामिति। वस्तुनस्तु तत्रापि लुकानुत्पत्तिरेवान्वाख्यायते इति बोध्यम्। नैषइति। एकान्ता अनुबन्धा इति भावः। अयमेव न्याय्यइति तस्य लोप इति सूत्रे वक्ष्यति। कार्यित्वादिति। अङ्गस्य गुणो भवति स च तत्संबन्ध्यभ्यासे क इत्यर्थ इत्यभिमानः। उत्तरस्त्विति। पक्ष इति शेषः। क्ङित्परस्य यस्य गुणः प्राप्तस्तस्य नेति सूत्रार्थ इति भावः। भाष्ये (धातुं क्ङिदिति) परत्वेन निर्दिष्टं यत् क्ङिदिति तद्धातुं प्रति विहितमिति विशेषयिष्यामः। तथा च धातुविहितं क्ङिद् यतः कुतश्चित्परन्तदव्ययवस्य गुणो नेति सूत्रार्थं इत्यर्थः। तद् ध्वनयन्नाह मत्वा प्रश्न इति। धातुर्विकरणो वेति। धातुना विहितविशेषणबललभ्यमेतदुभयम्। येन नेति। पुगन्तलघूपधेति तत्पुरुष इति भावः। श्रुतत्वात्सार्वधातुकादिकं क्ङितीति च पुगन्तादीनामेव विशेषणमित्यभिमानः। प्रतिषेध्यापेक्षायामिति। गुणवृद्धिश्रुत्या तद्रूपप्रतिषेधआकाङ्क्षायां यावद्गुणवृद्धिविधायकशास्त्र-

यदयं त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः । इको झल् हलन्ताच्चेति क्नुसनौ कितौ करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । कित्करणस्यैतत्प्रयोजनम् । गुणः कथं न स्यादिति । यदि चात्र गुणप्रतिषेधो न स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्यो भवत्यु- पधालक्षणस्यापि गुणस्य प्रतिषेध इति । ततः क्नुसनौ कितौ करोति । रोरवी- त्यर्थेनापि नार्थः । क्ङितीत्युच्यते । न चात्र कितं ङितं वा पश्यामः । प्रत्य- यलक्षणेन प्राप्नोति । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । तथापि न लुमताङ्गस्येत्युच्यते । एवमपि न दोषः । कथम् । न लुमता लुप्तेङ्गाधिकारः प्रति- निर्दिश्यते । किं तर्हि योसौ लुमता लुप्यते तस्मिन् यदङ्गं तस्य यत्कार्यं तन्न भव- तीति । अथाप्यङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । एवमपि न दोषः । कथम् । कार्य- कालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो भवती- त्युपस्थितमिदं भवति क्ङिति नेति । अथवा छान्दसमेतत् । दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति । अथवा बहिरङ्गो गुणोन्तरङ्गः प्रतिषेधः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । अथवा

श्रयेण भाष्यम् । तथाहि । प्रधानान्यात्मसंस्काराय सन्निधीयमानानि गुणभेदं प्रयु- ञ्जते इति यदेतस्मिन्नित्युक्तम् । अथवेति । लिङ्गान्निर्दिष्टाङ्गविकला तस्मिन्निति प- रिभाषोपतिष्ठतइत्यर्थः । अनेकपरिहारोपन्यासो न्यायव्युत्पादनार्थः । बहिरङ्गइति । ततश्चासिद्धत्वान्निषेधानुपपत्तिरित्यर्थः । अथयेति । ननु बहुव्रीह्यर्थमुभयविशेषणायार्ध- धातुकग्रहणं स्यादिति कथमनवकाशत्वम् । उच्यते । विनाप्यार्द्धधातुकग्रहणेन बहुव्रीहि- र्लभ्यते यथैकाचो द्वे इत्यत्र । रोरवीत्यत्रानैमित्तिकत्वाल्लोपस्य गुणनिषेधः पूर्वेणा न प्राप्नोती त्यार्द्धधातुकग्रहणसामर्थ्यात्सूत्रान्तरप्राप्तोपि निषेधो बाध्यतइत्यर्थः । यङ्निमित्ताश्च

विषयकनिषेधवाक्यानां व्यक्तिपक्षे विनिगमनाविरहादुपप्लवे इत्यर्थः । प्रधानानीति । अनेन तद्विषयकनि- षेधोपप्लवे बीजं दर्शितमित्याहुः । अङ्गविकलेति । पूर्वस्य परस्य वेति सन्देहेन तदुपस्थितेरिति भावः । न चैवं नेनिक्ते इत्यत्रापि निषेधः स्यात् । येन नेति न्यायेनैकवर्णव्यवधाने एव निषेधप्रवृत्तेर्बोधनात् । न्या- यव्युत्पादनेति । न्यायव्युत्पत्तिस्तत्प्रतिपत्तिः । श्रोतॄणान्तदुत्पादनायेत्यर्थः । भाष्ये (हलन्ताच्चेति) नन्वे- तद्विहितकित्त्वस्य न ज्ञापकत्वम् । रिरक्षतीत्यादावगागमनिषेधेन धिप्सतीत्यादौ नलोपेन च तच्चारिता- र्थ्यात् । इको झलित्यपि न । तद्विषये इकः क्ङित्परस्तस्यैव संभवादिति चेन्न सृजिदृशोर्झल्यमकित्सानि इको झल् इग्भोरिति बहुन्यासेन सिद्धे सामान्यतोतिदेशस्य गुणप्रतिषेधार्थत्वेन ज्ञापकासाम्राज्यात् । रुदविदमुषां क्त्वासनोर्मृडमृदगुधकुषक्लिशां रक्तः कित्त्वविधानञ्च ज्ञापकं बोध्यम् । अङ्गाधिकारइति । स्वरितलिङ्गासं- गनेति भावः । कार्यकालत्वमिति । तथा च तत्रोपस्थितत्वादिदमप्याङ्गमङ्गाधिकारश्चैकवाक्यतापन्नत्वादिति भावः । स्वरितत्वासङ्गवशात्तदधिकारपठितमिव तदधिकारस्थैकवाक्यतापन्नमपि गृह्यते इति तात्पर्यम् । निषेधेपि परिभाषासादृश्यात्परिभाषात्वमुक्तम् । सादृश्यञ्च निषेध्याकाङ्क्षतया तदेकवाक्यतामात्रेणेति बोध्यम् । छान्दसमिति । यङोचि चेति चेन बहुलं छन्दसीत्यनुकृष्य यङो लुग्विधानादित्यर्थः । न च हुश्नुवोरितिसूत्रस्थेन हुश्नुरित्यस्य भाषायां यङ्लुक्सत्त्वाज्ज्ञापकत्वपरभाष्येणोवर्णान्तेभ्यो यङ्लुग् भाषाया- मप्यस्तीति लभ्यते ऽन्यथा ज्ञापिते ऽप्यचारितार्थ्यं स्पष्टमेवेति वाच्यम् । तत्प्रामाण्येनाजादौ क्ङिति क्वचि- त्तत्सत्त्वाङ्गीकारे ऽपि सर्वत्र भाषायान्तत्सत्त्वे मानाभावात् । तत्रत्यभाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वाच्च । गुणो बहि- रङ्ग इति गुणस्य बहिरङ्गता बहिर्भूतसार्वधातुकाश्रयत्वात् । नन्वसिद्धस्यानिष्पन्नस्यैव निषेधः क्रियते तत्राह असत्त्वादिति । शास्त्रासिद्धत्वादत्रासत्त्वबुद्ध्या प्रतियोगिज्ञानाभावान्निषेधानुपपत्तिरिति भावः । उभयविशेषणाय बहुव्रीह्यर्थमित्यन्वयः । तथेति । प्रथमस्येत्येतत्तु कर्मधारयेपि विशेष्यं शक्यं कर्त्तुमिति

पूर्वस्मिन्योगे यदाऽऽर्धधातुकग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद् गुणो भविष्यति । इह कस्मान्न भवति । लैगवायनः । कामयते । तद्धितकाम्योरिक्प्रकरणात् * । इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः । न चैते इग्लक्षणे । लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्गः * । लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावः प्राप्नोति । अचिनवम् । असुनवम् । अकरवम् । लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्ग इति चेद्यासुटो ङिद्वचनात्सिद्धम् * । यदयं यासुटो ङिद्वचनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न ङिदादेशा ङितो भवन्तीति । यद्येतज्ज्ञाप्यते कथं नित्यं ङितः इतश्चेति । ङितो यत्कार्यं तद्भवति । ङिति यत्कार्यं तन्न भवतीति । किं वक्त-

---

निषेधोन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते न सार्वधातुकनिमित्त इति रोरुत इत्यादौ निषेधो भवत्येव । एतच्च छान्दसत्वमभ्युपेत्य यङ्लुको भाष्यकारेणोक्तम् । भाषाविषयत्वे तु यङ्लुको बहूनि प्रयोजनान्यार्द्धधातुकग्रहणस्य सम्भवन्ति । तोतोर्ति । दोदोर्ति । दोधोर्ति । जोहोर्ति । मोमोर्तीत्यादिषु तुर्वीधुर्वीदुर्वीधुर्वीत्यादिभ्यो यङ्लुकि तिपि वकारच्छकारयोराल्लोप इति लोपे कृते ऽसत्यार्द्धधातुकग्रहणे बहुव्रीहावप्याश्रिते न धातुलोपइति गुणनिषेधः प्राप्नोति स मा भूदित्येवमर्थमार्द्धधातुकग्रहणं स्यात् । अनेन चात्र व्यवधानान्नास्ति निषेध इति सति प्रयोजने कथमनवकाशं स्यात् । इग्लक्षणयोरिति । इक इत्येवं ये गुणवृद्धी तयोर्निषेध इत्यर्थः । लकारस्येति । अनुबन्ध इत्संज्ञकत्वाल्लोपस्थानिनि न सन्निधीयतइत्यनल्विधाविति निषेधो न प्रवर्तते । पिच्च ङिन्न भवति ङिच्च पिन्न भवतीति भाष्यकारस्य कल्पना न वार्तिककारस्येति दोषोपन्यासः । कथं नित्यं ङित इति । ननु ङितो लकारस्येति तत्रार्थः स्थितो न तु ङित आदेशस्येति । अन्यथा पचावः पचन्तीति लोपः स्यात् । एवं मन्यते । यासुटो ङित्वेन ज्ञापकेन स्थानिन एव लकारस्य ङिद्व्यपदेश उच्छिद्यते । ङकारोच्चारणं तु लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वित्यादौ विशेषणार्थं स्यात् । ङितो यदिति । स्थानिवद्भा-

---

न तद् बहुव्रीहित्वगमकमिति भावः । ननु सूत्रान्तरप्राप्तनिवृत्तिः कथं तत्राह सामर्थ्यादिति । अयमाशयः । आर्धधातुके इति योगो विभज्यते धातुलोप इति वर्त्तते षष्ठीतत्पुरुषश्च । एवञ्च धात्वेकदेशलोपे सति प्रत्यासत्त्या ऽन्तरङ्गतया च लुप्तधात्वेकदेशनिमित्तो गुणवृद्धिनिषेधश्चेदार्धधातुक एवेति नियमस्तत्सामर्थ्यादिति । तद् ध्वनयन्नाह यङ्निमित्तश्चेति । भाषेति । हुश्नुवोः सार्वधातुक इत्यत्र हुश्नुग्रहणादिति भावः । इत्यादिभ्यइति । आदिना हुर्च्छामुर्च्छौ । राल्लोपइति । तत्र क्ङितीति नानुवर्त्तते तदनुवृत्तिपक्षे तोतोर्मीत्याद्युदाहरणम् । नन्वेवमपि क्ङिति चेति निषेधोत्र दुर्वार इति तद्वारणं विनास्य चारितार्थ्यं कथमत आह अनेनेति । बहिरङ्गराल्लोपस्यान्तरङ्गे यङाश्रये प्रतिषेधे कार्येऽसिद्धत्वाद् द्वाभ्यां व्यवधानात्तदप्राप्तिः । सनः किल्त्वेन तु एकव्यवधानमेवाश्रितमिति भावः । वस्तुतस्तु भाष्यप्रामाण्यादेषां प्रयोगाणां लोके भाव इत्येवाश्रयणीयम् । नन्विग्लक्षणयोरित्युक्तावपि लैगवायने इक्स्थानिकत्वेनेग्लक्षणत्वात्स्यादेव गुणनिषेधोत आह इकइतीति । अर्थाधिकारानुरोधेन पदपरमेवेक इति संबध्यत इति भावः । लोपादिति । पदार्थोपस्थितिकाल एवान्तरङ्गत्वाल्लोपप्रवृत्तिरिति भावः । पिद् ङिन्नेति । सार्वधातुकमित्यत्रापिदिति योगविभागेन प्रसज्यप्रतिषेधेनायमर्थो लभ्यते । तत्र योगविभागसामर्थ्यात् स्थानिवत्त्वप्राप्ता अन्या वा ङित्वप्राप्तिः सर्वा प्रतिषिध्यत इत्याशयः । भाष्ये (स्थानिवद्भावः प्राप्नोतीति) तथाचाचिनवमित्यादौ गुणनिषेधप्रसङ्ग इति भावः । ननु ङितइति । तथा च न स्थानिवत्त्वेन ङित्त्वं प्राप्यमिति भावः । ङिद्व्यपदेशइति । स्थानिसंबन्धिङस्येत्संज्ञाभाव एव ज्ञाप्यते लस्येत्यस्य लघटितस्येति व्याख्या कार्येत्यर्थः । यत्कार्यं पूर्व

व्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । यासुट एव ङिद्वचनात् । अपर्याप्तश्चैव हि यासुट् समुदायस्य ङित्त्वे ङितं चैनं करोति । तस्यैतत्प्रयोजनं ङितो यत्कार्यं तद्यथा स्याद् ङिति यत्कार्यं तन्मा भूदिति । क्ङिति च ॥

वेन लादेशे ङिति यत्कार्यं पूर्वस्य तन्न भवतीति ज्ञाप्यते न तु स्थानिन एव ङिद्व्यपदेश उच्छिद्यते । अन्यथा नित्यं ङित इति निर्विषयं स्यात् । यासुट एवेति । ङितो यत्कार्यं तद्यासुटो न किं चिदतिदेष्टव्यमस्ति किं तु ङिति यत्कार्यं विधीयते सम्प्रसारणादिकं तदतिदिश्यते । तच्चेत्स्थानिवद्भावेन स्यादतिदेशोऽनर्थकः स्यादित्यतिदेशः क्रियमाणो ङिति यत्कार्यं तदभावस्यैव ज्ञापकः । अपर्याप्तश्चेति । समुदायस्य ङिद्व्यपदेशो कर्तव्यं यासुडसमर्थः । यासुट एव ह्यनेन ङित्वं क्रियते न समुदायस्य क्ङिति चेत्यत्र तन्निमित्तग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वाद्गुणनिमित्तेपि यासुटि ङिति गुणनिषेध सिद्ध्यति । यदि समुदाये स्थानिवद्भावेन ङित्कार्यमभविष्यद् यासुटो ङित्त्वं न व्यधास्यद् विहितं तज् ज्ञापयति ङिति यत्कार्यं तल्लादेशे न भवतीति । केषां चित्पाठः सुपर्याप्तश्चैव हीति । तत्रावयवङित्त्वद्वारेण समुदाये ङित्त्वं विधीयतइति व्याख्येयम् । एवं क्ङितीति निमित्तसप्तमीपक्षे ऽपि गुणनिषेधः सिद्ध्यति । अस्मिन् पक्षे ङितं चैनं करोतीति समुदायः परामृश्यते ॥ ५ ॥

स्येति । प्राप्तमिति शेषः । नान्विति । प्रथमोपस्थितत्त्वस्सञ्ज्ञाशास्त्रबाधापेक्षया स्थानिवत्त्वबाध एव युक्त इति भावः । युक्त्यन्तरमप्याह । अन्यथेति । लङ्लिङादेर्ङिद्व्यपदेशस्योच्छिन्नत्वादित्यर्थः । ङित आदेशस्येत्यर्थस्तु नेत्युक्तमेव । तदभावस्यैवेति । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादिति भावः । (भाष्ये यासुटएव) इत्यस्य न समुदायस्येत्यर्थः । एवस्यावधारणार्थत्वात् । यदि समुदायस्य ङित्त्वं स्यात्तदा ङितो यत्कार्यं तदपि तत्र प्राप्तियोग्यमिति तदभावमपि ज्ञापयेत् । तथा हि नित्यं ङित इत्यादेर्ङित आदेशस्येत्येवार्थः । पचावः पचन्तीत्यादौ तु न दोषः । सार्वधातुकमपिदित्यत्रानुवृत्तङिदित्यस्य लुप्तसप्तमीकतया ङितीव कार्यस्यैवातिदेशार्हेति भावः । न च यासुटि ङिति किं कार्यं प्राप्नोति । तन्निमित्तग्रहणे न निषेधाप्राप्तेरिति वाच्यम् । सम्प्रसारणप्राप्तेः । न हि तत्र प्रत्यय इत्यस्तीत्याहुः । नन्वयवे कृतस्य लिङ्गस्य समुदायविशेषकत्वाद्यासुड् ङिदित्युक्तावपि समुदायस्य ङित्त्वं भवत्येव । अत एव तन्निमित्तग्रहणेपि निषेधः सिध्यति । तच्च स्थानिवत्त्वेन सिद्धमिति व्यर्थं ङित्त्वं स्थानिनो ङिद्व्यपदेशोच्छेदेपि ज्ञापकं स्यात् । ङितो यत्कार्यन्तदभावस्यापि वा ज्ञापकं स्यादत आह । भाष्ये (अपर्याप्तश्चैवेति) । अस्य ङित्त्वस्य केवलं आगमे सम्प्रसारणविधानेन चरितार्थत्वादवयवेऽचरितार्थस्यैव च समुदायविशेषकत्वमत एव पठिता विद्येत्यादौ ङीब् नेति भावः । ङितश्चैनमित्यवयवमित्यर्थः । यासुट एवहीति । यासुड् ङिदिति सामानाधिकरण्यात् । यासुट्पदस्य स्वविधानाय स्वरूपपरस्य ङित्त्वसम्बन्धे तदादिलक्षणायां मानाभाव इति भावः । प्रत्याख्यातत्वादिति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्समुदायगतन्निमित्तत्वस्यावयवे आरोपादपि निषेधप्रवृत्तिरित्यन्ये । यदि च समुदायेइति । ननु स्थानिवत्त्वेन समुदायस्य ङित्त्वे यासुटः कथं ङित्त्वमिति चेन्न । तन्ङित्त्वसाध्यफलस्य तावतापि सिद्धेरिति भावः । केषांचिदिति । अत्र पाठे यासुट एवेत्येवकारः प्रसिद्ध्यर्थकः । केवलयासुटो ङित्त्वं व्यर्थं गुणनिषेधे तन्निमित्तग्रहणात् । सम्प्रसारणमपि धात्वाक्षिप्ते प्रत्यये एव । एवञ्च सामर्थ्यात्समुदायविशेषकं तादिति भावः । ङितं चैनमिति । स्थानिवत्त्वेन ङित्त्वे सिद्धेपीति शेषः । ङितोयत्कार्यमित्यादि । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादिति भावः । नहि यासुड्विशिष्टस्य ङित्त्वप्रयुक्तं किं चिदनेन ङित्वेन प्राप्नोति । नित्यं ङित इत्यस्य च ङितो लस्येत्येवार्थात् । आदेशस्य ङित इत्यर्थे तु दोष उक्त एव । सार्वधातुकमित्यादौ ङिदित्यस्य उपमेये प्रथमादर्शनेन सप्तम्यन्तताया अन्याय्यत्वादिति भावः । नन्विदं ङित्त्वं स्तुयादित्यादावनिग्लक्षणवृद्धिबाधनार्थं चिनुयुरित्यादौ जुसिचेति निषेधार्थञ्च चरितार्थमिति चेन्न । ङिच्च पिन्नेपि भाष्योक्तकल्पनयैव सिद्धेः एतदर्थमेव हि भाष्ये तत्स्वीकारः । यत्तु सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वेन वृद्धिवारण-

दीधीवेवीटाम् ॥ ६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । गुणवृद्धी मा भूतामिति । आदीध्यनम् । आदीध्यकः । आवेव्यनम् । आवेव्यकः । अयं योगः शक्यो ऽकर्तुम् । कथम् । दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद् दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसो ऽदीधेददीधयूरिति च गुणस्य दर्शनादप्रतिषेधः * । दीधीवेव्यौ छन्दसो विषयो दृष्टानुविधिश्च छन्दसि भवति । दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद् दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसः । अदीधेददीधयुरित्यत्र च गुणस्य दर्शनादप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधः । अप्रतिषेधः । प्रजापतिर्वै यत्किंचिन्मनसा अदीधेत् । होत्राय वृतः कपयन्नदीधेत् । अदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः । भवेदिदं युक्तमुदाहरणम् । अदीधेदिति । इदं त्वयुक्तम् । अदीधयुरिति । अयं जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते स यथैव क्ङिति चेत्येनं बाधते । एवमेनमपि बाधेत । नैष दोषः । जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यमाणस्तुल्यजातीयं प्रतिषेधं बाधते । कश्च तुल्यजातीयः प्रतिषेधः । प्रत्ययाश्रयः । प्रकृत्याश्रयश्चायम् ।

दीधीवेवीटाम् ॥ छन्दोविषयत्वादिति । भाषायामेतयोः प्रयोगाभावात् । दृष्टानुविधित्वाच्चेति । यद्यपि भाषायामपि दृष्टमेवानुविधीयते । सिद्धे शब्दार्थसंबन्धइति न्यायात् । तथाप्यादीध्यनमित्यादिप्रयोगश्छन्दसि नास्ति दृष्टस्यैव छन्दस्यनुविधानमित्यर्थः । न तु छन्दस्येव दृष्टानुविधानमिति । अथवा दृष्टानुविधिरित्यस्यायमर्थः । गुणश्छन्दसि दृश्यते न तु सर्वत्र गुणनिषेध इति । अदीधेदिति । लङ् । व्यत्ययेन तिप् । अदीधयुरिति । जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तत्वाज्जुसादेशो झेः । प्रकृत्याश्रयश्चायमिति । ततश्चान्तरङ्गत्वादनेनैव भाव्यमित्यर्थः । येन नाप्राप्तइति । कार्यविशेषचिन्तापक्षायामयं न्यायो न तु कार्यसामान्यं बाध्यमित्यस्यापेक्षायां न्यायावतारः । कथं दीध्यदिति । लट् । तिप् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपः । लेटोडाटावित्यडागमः । श्यन् व्यत्ययेनेति । श्यनो ङित्वाद् गुणाभावः । यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरितीकारलोपः । क्वचित्तु शव्यत्ययेनेति पाठः । तत्र शस्य ङित्वाद् गुणाभावः । एरनेकाच इति यणादेशः । इडिति व-

---

मत एवोत औदिति नासूत्रीति । तन्न । अस्यार्थस्य भाष्यास्पृष्टत्वात् । ज्ञाजनोर्जेत्यस्याङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापकत्वपरभाष्यासङ्गतेश्च । अनयैवान्यथासिद्धेः जुसि चेत्यत्र क्सस्याचीत्यतोचीत्यनुवृत्त्याजादौ जुसि गुणविधानान्न चिनुयुरित्यत्र दोषः । एवञ्चात्रत्यपूर्वपक्षसिद्धान्तावेकदेशिन एवेति बोध्यम् ॥ ५ ॥

दीधी ॥ भाषायामिति । अनन्यभावो हि विषयशब्दार्थ इति भावः । दृष्टस्यैवेति । भाषायान्तु सम्प्रति प्रयोगं दृष्टस्यापि व्याकरणान्तरानुसारेण शिष्टप्रयोगादिना वावगतसाधुत्वस्याप्यनुविधानमित्यर्थः । एवञ्च वेदे आदीध्यनमित्यादिलक्ष्याभावादसम्भवदुक्तिकं सूत्रमिति भावः । अथवेति । एवञ्च लक्षणस्याव्याप्तिप्रतिपादकं भाष्यमिति भावः । व्यत्ययेनेति । दीधीङो ङित्वात्परस्मैपदोपलक्षणन्तिबिति । अन्तरङ्गत्वादिति । नन्वेवं बहिरङ्गस्य जुसि गुणस्य कथमनेन निषेध इति चेन्न । सर्वस्यापि गुणस्य प्रत्ययाश्रयत्वेन बहिरङ्गतयान्तरङ्गनिषेध्याभावादिति भावः । सर्वत्रैतन्न्यायानाश्रयणे हेतुमाह कार्यविशेषेति । यच्छब्देन तत्तद्रूपेण कार्याणां परामर्शादिति भावः । केचित्तु सामान्यचिन्ताविषयेप्येतं न्यायं योजयन्ति । तदा येनेत्यस्य स्वेतरेणेत्यर्थः । भाष्ये (अकाणिषमिति) सिजन्तस्याङ्गस्य मिपामि लघूपधगुणः प्राप्नोति । श्वः प्रयोगो लुडर्थः । तत्र हि तिपो डादेशे टिलोपे च तास्प्रत्ययान्तमङ्गं भवति । तृचि ह्यनङ्गत्वान्न गुणप्राप्तिरिति भावः । भाष्ये (पुनरिड्ग्रहणस्येति) । न च नेत्यस्य निवृत्त्यर्थं तत् स्पष्टं चेदं नेड् वशीत्यत्र भाष्ये इति वाच्यम् । क्वचिदेकदेशोप्यनुवर्त्तते इति न्यायेन नेड्वशीत्यत्र नञोनिवृत्तिसिद्धेरिति भावः । वस्तुतस्त्वत्रत्यमिदं भाष्यमेकदेशयुक्तिः । आर्धधातुकस्येति सूत्रस्येड्ग्रहणस्य नेड्वशीतिसूत्रे भाष्ये प्रत्याख्याना-

अथवा येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते क्ङितीति नेत्येतस्मिन् प्रतिषेधे जुसि गुण आरभ्यते । कस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । यदि तर्ह्ययं योगो नारभ्यते । कथं दीध्यदिति वेव्यदिति च । इयन्व्यवसायेन * । दीध्यदिति वेव्यदिति च इयन्व्यवसायेन भविष्यति । इटश्चापि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथमकणिषमरणिषं कणिताश्वो रणिताश्व इति । आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यत्र इडित्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । इट् इडेव यथा स्यात् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति । गुणः । यदि नियमः क्रियते । पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीः । दीर्घत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । आङ्गं यत्कार्यं तन्नियम्यते न चैतदाङ्गम् । अथवा असिद्धं दीर्घत्वं तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति ॥

हलोनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥ अनन्तरा इति कथमिदं विज्ञायते । अविद्यमानमन्तरं येषामिति । आहोस्विदविद्यमाना अन्तरा येषामिति । किं चातः । यदि विज्ञायते अविद्यमानमन्तरं येषामिति । अवग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति ।

र्तमाने इति । नेड्वशिकृतीत्यतः । पिपठीरिति । पिपठिषतेः क्विप् । अतो लोप इत्यकारलोपः । षत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषोरुरिति रुत्वम् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति अल्लोपस्य रुत्वे स्थानिवद्भावाभावः । आङ्गमिति । अङ्गस्येत्यनुवर्तनादङ्गाधिकारविहितं यद्रूपान्तरमिटस्तदेव निवार्यते इडेव यथा स्यादिति नियमेनेत्यर्थः । र्वोरुपधाया इति च दीर्घत्वं नाङ्गम् । यत्तु ग्रहो लिटि दीर्घ इति दीर्घत्वं तद्वचनाद्भवति । पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र त्वकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद् झलन्तत्वाभावान्नुमभावस्तेन पिपठींषीति कथं सान्तमहतः संयोगस्येति दीर्घत्वमिति न चोदनीयम् । क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यर्थो व्यवस्थापयिष्यते न तु क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति । अथवेति । इडेवेत्यस्मिन्नियमे दीर्घत्वस्यासिद्धत्वान्नास्ति नियमेन व्यावृत्तिः । ततश्च शास्त्रदृष्ट्या अविकृतरूप एवेट् । प्रयोगएव तु विकृतः । अलावीदित्यत्र तु सिज्लोप एकादेशे सिद्ध इत्यसिद्धत्वनिषेधवचनात्सवर्णदीर्घत्वं भवति ॥ ६ ॥

हलो ऽनन्तराः संयोगः ॥ कथमिति । किमन्तरशब्दस्य नञा बहुव्रीहिरथवा अन्तराशब्दस्येति प्रश्नः । अन्तरं विवरम् । वर्णशून्यः काल इत्यर्थः । अविद्यमाना इति ।

त्त्करणेन नियमरूपगुरुतरयत्नमाश्रित्यैतत्प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वात् । अङ्गस्येत्यनुवृत्तावपि अङ्गाधिकारविहितविकारस्यैव व्यावृत्तेः शब्दमर्यादया लाभाच्च । अन्त्येपि सिद्धत्ववचनस्य ज्ञापकत्वाश्रयणे गौरवमिति बोध्यम् । क्विबिति । अप्रत्ययस्य इत्यस्याश्रूयमाणः प्रत्यय इत्यर्थः । कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे स्वादयः । झलन्तत्वाभावादिति । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि नेति द्रष्टव्यम् । ननु क्वौ लुप्तस्य स्थानिवत्वानिषेधादल्लोपस्य स्थानिवत्वं दुर्लभमत आह क्वाविति । अलावीदित्यत्रेति । न च समासेत्यत्र ह्रस्वादङ्गादिति ।सज्लोपाय सिद्धत्ववचनं चरितार्थं सिद्धत्वे हि परत्वात्सिज्लोपे ततो वृद्धिरन्यथा पूर्वं वृद्धौ स न स्यादिति वाच्यम् । लावस्थायामडिति पक्षे सर्वतो वृद्धेरन्तरङ्गत्वेन तत्पत्ते सिज्लोपाप्राप्त्या तदेकवाक्यत्वेन पश्चान्तरेपि सिज्लोपाभावस्यैवौचित्येन समार्थैत्येव रूपस्यौचित्यात्सत्यभिधाने सिज्लोप एकादेशे इति तु सिज्लोपोत्तरप्राप्तसवर्णदीर्घरूपैकादेशविषयमेवेति बोध्यम् । वस्तुतो नियमस्यैकदेशयुक्तित्वान्निष्फलोयं विचार इति तत्त्वम् ॥ ६ ॥

हलोन्तराः ॥ अन्तराशब्दो मध्ये इत्यर्थः । नन्वाधारस्येति । कालमात्रस्येत्यर्थः । अर्थेति ।

अप्सुइत्यप्स्विति । विद्यते ह्यत्रान्तरमिति । अथ विज्ञायतेऽविद्यमाना अन्तरा येषामिति न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । अथवा पुनरस्तु अविद्यमानमन्तरं येषामिति । ननु चोक्तम् । अवग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति अप्सुइत्यप्स्विति । विद्यते ह्यत्रान्तरमिति । नैव दोषो न प्रयोजनम् । संयोगसंज्ञायां सहवचनं यथान्यत्र * संयोगसंज्ञायां सहग्रहणं कर्तव्यम् । हलोनन्तराः संयोगः सहेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सहभूतानां संयोगसंज्ञा यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति । यथान्यत्र । तद्यथा । अन्यत्रापि यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं करोति तत्र सहग्रहणम् । तद्यथा । सह सुपा । उभे अभ्यस्तं सहेति । किं च स्यात् । यद्येकैकस्य संयोगसंज्ञा स्यात् । इह निर्यायात् । निर्वायात् । वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं प्रसज्येत । इह च संहृषीष्टेति । ऋतश्च संयोगादेरितीट् प्रसज्येत । इह च संह्रियतइति । गुणोऽर्तिसंयोगाद्योरिति गुणः प्रसज्येत । इह च दृषत्करोति समित्करोतीति संयोगान्तस्येति लोपः प्रसज्येत । इह च शक्ता वस्तेति । स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति लोपः प्रसज्येत । इह च निर्यातो निर्वातः । संयोगादेरातो धातोरिति निष्ठानत्वं प्रसज्येत । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते इह तावन्निर्या-

---

मध्ये येषामन्ये वर्णा अविद्यमाना इत्याधेयस्य निषेधो न त्वाधारस्य । अवग्रहइति । अर्धमात्राकालो ऽवग्रह इष्यते । अर्धमात्राकालं स्थित्वा वर्णान्तरं समुच्चार्यते तत्र गुरोरनृत इति प्लुतो न भवेत् । नैव दोष इति । दोषनिवृत्तये संज्ञा क्रियते प्रयोजनाभिनिर्वृत्तये वा इह चोभयाभावः । अधिकरणवृत्तेर्दूराद्भूतसम्बन्धाभावात् । विचार्यमाणानामित्यादौ तु वाक्यस्य टेरित्यनुवर्तते न गुरोरनृत इति । अप्सव्यशब्दे दोष इति चेद् । नैवंविधे विषये प्रकृत्यवयवस्यावग्रहं पदकाराः कुर्वन्ति । अप्सुयोनिरित्यादावपि समासघटकपदानामन्तो ऽवगृह्यते इति सुशब्दात्पूर्वस्य नास्त्यवग्रहः । संयोगसंज्ञायामिति । वृद्धिसंज्ञावदानन्तर्यव्यवस्थितानां हलां प्रत्येकं संयोगसंज्ञा प्राप्नोति । किं च स्यादिति । द्वयोरानन्तर्ये एकैकस्यापि संयोगसंज्ञायां गुरुसंज्ञाप्रतिबद्धकार्यसिद्धिरिति प्रश्नः । निर्यायादिति । सति रेफे यकारः संयोगइत्येत्वप्राप्तिः । ननु समुदायस्यापि संज्ञित्वे अचो रहाभ्यां द्वे इति यकारस्य द्विर्वचने कृते कस्मादेत्वं न भवति । यथा निर्ग्लयादिति । एत्वे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमिति द्विर्वचनस्यासिद्धत्वान्नायं दोषः । शक्ते-

---

वर्णद्वयोच्चारणेऽर्धमात्राकालस्य नियतत्वात्तदधिकार्धमात्राकालइत्यर्थः । अत एव मात्राकालोवग्रह इति प्रातिशाख्यान्तरैरविरोधः । नैव दोष इत्यादेः सञ्ज्ञाभावे न दोषः सञ्ज्ञायाञ्च न प्रयोजनमित्यर्थ इत्याह दोषनिवृत्तये इत्यादि । अप्सव्यशब्देइति । अप्सुशब्दाद्गवादियति अ ोयांनियन्मतुष्वित्यलुक् । प्रकृत्यवयवस्य । तद्धित प्रकृत्यवयवस्य । अत्र च वैदिकसम्प्रदाय एव शरणम् । अन्तोऽवइति । समासे समस्यमानपदान्ते एवावग्रहः । अयमपि वैदिकसंप्रदाय एव । नन्वनन्तरग्रहणादेकैकस्य सञ्ज्ञा दुर्लभेत्यत आह आनन्तर्येति । एवञ्च तदुपलक्षणमिति भावः । । सञ्ज्ञाप्रतिबन्धेति पाठे कर्मणि घञ् बोध्यः । सञ्ज्ञाप्रतिबद्धेति पाठः सुगम एव । कस्मादिति । बहूनां सांनिधाने ऽविशेषेण द्वयोर्बहूनाञ्च सञ्ज्ञायाः सिद्धान्तयिष्यमाणत्वादिति भावः । परिहरति एत्वइति । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति तु द्विर्वचने कार्ये ऽन्यस्यासिद्धत्वे नेत्यर्थकं न तु द्विर्वचनस्य तदभा-

यात् निर्यायात् । वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं प्रसज्येतेति । नैवं विज्ञायते । संयोग आदिर्यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति । कथं तर्हि । संयोगौ आदी यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति । एवं तावत्सर्वमाङ्गं परिहृतम् । यदप्युच्यते । इह च दृषत्करोति समित्करोति । संयोगान्तस्येति लोपः प्रसज्येतेति । नैव विज्ञायते संयोगोन्तो यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति । कथं तर्हि । संयोगावन्तौ यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति । यदप्युच्यते । इह च शक्ता वस्तेति स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः प्रसज्येतेति । नैव विज्ञायते संयोगावादी संयोगादी संयोगाद्योरिति । कथं तर्हि । संयोगयोरादी संयोगादी संयोगाद्योरिति । यदप्युच्यते । इह च निर्यातो निर्वात इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं प्रसज्येतेति । नैवं विज्ञायते संयोग आदिर्यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति । कथं तर्हि । संयोगावादी यस्य सोयं संयोगादिः संयो-

---

ति । तकारे झलि परतः ककारः संयोगो भवत्यादिश्चेति लोपप्रसङ्गः । संयोगाविति । कथं वृत्तावुपसर्जनार्थस्य द्वित्वावगतिरिति चेद्, आदिग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा संयोगादिति वक्तव्यं स्यात् । संयोगात्परो य आकारस्तदन्तस्याङ्गस्यैत्वमित्यर्थलाभात् संयोगावन्ताविति । अत्रापि संयोगस्य लोप इत्येव संयोगेन पदस्य विशेषणात्तदन्तविधौ लब्धे ऽऽन्तग्रहणमाश्रितसंख्याभेदः संयोगो यथा गृह्येतेत्येवमर्थं विज्ञायते । संयोगयोरिति । षष्ठीसमास आश्रीयते इत्यर्थः । संयोगयोरिति तु द्विवचननिर्देशः स्कोर्द्वित्वात्तत्समीपयोरपि हलोर्द्वित्वात्कृतः । तेनायमर्थः । झलि परतो यः संयोगः पदान्ते च यः संयोगस्तस्यादिः समीपो यः ककारः सकारश्च तयोर्लोप इति । न चैवं सति शक्ता वस्तेत्यत्र लोपः प्राप्नोति । संयोगादेरात इत्यत्रापि संयोगादात इत्येव संयोगात्परो य आकारस्त

त्प्रतिपादकमिति भावः । संयोगो भवत्यादिश्चेति । प्रत्येकं सञ्ज्ञापक्षे स्कोः संयोगावयवत्वासम्भवेन षष्ठीसमासासंभवाल्लाघवाच्च कर्मधारय एवेति भावः । आदिशब्दश्च पूर्वभूतसमीपवाची । आदित्वञ्च प्रत्यासत्त्या संयोगत्वाक्रान्तवर्णान्तरापेक्षयैवेति पदान्तांशे संयोगादिग्रहणचारितार्थ्यं बोध्यम् । अन्यथा ह्यर्कयतेरप्रत्यये ऽर्क् इत्यादावन्त्यकस्यापि लोपः स्यात् । कथं वृत्ताविति । अयं पूर्वपक्षो ऽयुक्तः । संयोगस्य द्वित्ववत्त्वेन प्रतीतेरेवाभावात् । संयोगत्वेनैवानेकसंयोगप्रतीतेः । न हि वृत्तावनेकबोध उपसर्जनान्नेति भाष्यसंमतम् । सङ्ख्याविशेषानवगमस्यैव भाष्यकृतोक्तत्वात् । नत्वनेकानवगम इति तेनोक्तमिति विभाव्यताम् । संयोगात्परइति । न चाङ्गावयवसंयोगग्रहणायादिग्रहणम् । तत्र यद्यपि दरिद्रातौ न फलम् । आर्धधातुकविवक्षायामन्त्याल्लोपविधानात्तथापि खट्वादिभ्य आचारक्विबन्तेभ्यो लिङि खट्वायादित्यादौ एत्ववारणं फलमिति वाच्यम् । स्यसिच्सूत्रादुपदेशपदानुवृत्त्या घुमास्थाद्यन्यस्यौपदेशिकस्यैव ग्रहणेन नामधातुष्वेत्वाप्रवृत्तेरिति भावः । खट्वादिभ्य आतो धातोरिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनाचारक्विपोभावाच्च । सिद्धान्ते तु निर्यायादित्यादिवारणायाङ्गावयवसंयोगग्रहणाय तदिति बोध्यम् । भाष्ये (आदीइति) यद्यपि मुख्यादित्वमुभयोर्व्याहतं तथाप्येक आदिशब्दो गौण इति भावः । पूर्ववद् द्विवचनान्तसमासेन दोषपरिहार इति न भाष्यार्थः । उभयत्रापि द्विवचनोपपादनादत आह षष्ठीति । एवञ्च झलंशेपि संयोगादिविशेषणमर्थवद्भवतीति भावः । आदिशब्दश्च नावयववाची असम्भवादित्याह समीपइति । झलादिविशेष्यस्य संयोगस्योपसर्जनत्वेपि सौत्रत्वाद् वृत्तिः नच शक्तेत्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन स्वस्यापि स्वसमीपत्वेन दोषस्तदवस्थः । आदिग्रहणसामार्थ्याद् व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेः वस्तुतस्तु प्रत्येकं सञ्ज्ञेति पक्षो वाच्यवृत्त्या सूत्रान्न लभ्यत एवेति व्युत्पादयितुङ्गूढाशयः पृच्छति । भाष्ये (कथंकृत्वेति) । तमेवालाभं व्याचष्टे । संयोगेति । एवञ्चान्वर्थसञ्ज्ञाविरोधात्प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिन्यायो नाश्रयितुं शक्यत इति व्यर्थं सहेतीति भावः । किं च श्रूतमानन्तर्यं प्रत्येकसञ्ज्ञावादिनोपलक्षणमाश्रयितः

गादेरिति । कथं कृत्वा एकैकस्य संयोगसंज्ञा प्राप्नोति । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा । वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम् अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति । न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते इहापि सहग्रहणं कर्त्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमितिवचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः । इहापि नार्थः सहग्रहणेन । अथ यत्र बहूनामानन्तर्य्यं किं तत्र द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवति । आहोस्विदविशेषेण । कश्चात्र विशेषः । समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेः ॥ समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेर्न सिद्ध्यति । मङ्क्ता मङ्क्तुम् । इह च निर्ग्लेयात् निर्ग्लायात् । निर्म्लेयात् निर्म्लायात् । वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोति । इह च संस्वरिषीष्टेति । ऋतश्च संयोगादेरितीट् न प्राप्नोति । इह च संस्वर्यते इति गुणोर्त्तिसंयोगाद्योरिति गुणो न प्राप्नोति । इह च गोमान् करोति । यवमान् करोतीति । संयोगान्तस्य लोप इति लोपो न प्राप्नोति । इह च निर्ग्लानो निर्म्लान इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा । द्वयोर्हलोः संयोगसंज्ञेति चेद्द्विवचनम् ॥ । द्वयोर्हलोः संयोगसंज्ञेति चेद् द्विवचनं न सिध्यति । इन्द्रमिच्छति इन्द्रीयति । इन्द्रीयतेः सन् । इन्दिद्रीयिषति । नन्द्राःसंयोगादय इति दकारस्य द्विवचनं न प्राप्नोति । न वाज्विधेः ॥।

दन्ताद्धातोर्नत्वमिति सिद्धे आदिग्रहणं द्वित्वसंख्याश्रयणार्थम् । कथं कृत्वेति । संयोगसंज्ञाया अन्वर्थत्वात्संयुज्यन्ते ऽस्मिन् वर्णा इति समुदायः संयोग इत्यर्थाश्रयणात्सहग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । आहोस्विदिति । द्वयोरित्यस्य विशेषस्यानाश्रयणाद्बहूनामेवेत्यर्थः । यथा पपाचेत्यत्र समुदायस्यैकाचो द्विवचनं नावयवस्यैकाचः । यदा तु द्वयोरेव हलोरानन्तर्यं तदा द्वयोर्भवत्येव । हल इति जातौ बहुवचननिर्देशात् । मङ्क्तेति मस्जिनशोर्झलीति नुमि कृते नसजानां संयोगसंज्ञा न तु सजयोरिति सलोपाप्रसङ्गः । निर्ग्लेयादिति । यः संयोगो नासावङ्गादिः यश्चाङ्गादिर्गकारलकारसमुदायो नासौ संयोगः । इन्दिद्रीयिषतीति । अत्र द्वौ संयोगौ नदौ दरौ च । तत्र दकारस्य संयोगादित्वाद् द्विवचननिषेधप्रसङ्गः । न वाज्विधेरिति । अजाश्रयः प्रतिषेधविधिरज्विधिः ।

व्यं विशेषणत्वमेवोचितम् । नत्वे संभवति उपलक्षणत्वस्यान्याय्यत्वात् । किं चाद्यन्तग्रहणसामर्थ्याद् द्विर्वचनान्तेनैव विग्रह इत्यर्थस्य नियमेनालाभः । बहुवचनान्तेनापि संभवादित्याहुः । वस्तुतो ऽन्वर्थसञ्ज्ञा चिन्त्या, तदाश्रयणे घटपटौ संयुज्येते यत्रेत्यादौ संयोगानुयोगिप्रतियोग्यतिरिक्तस्यैवान्यपदार्थतया प्रतीतेर्व्युत्पन्नत्वेन तद्व्यतिरिक्ततद्घटितपदवाक्यरूपसमुदायस्य सञ्ज्ञापत्तावनिष्टापत्तेः । तस्मान्महासञ्ज्ञाकरणं प्राचामनुरोधेनेत्येव न्यायः अत एव भगवता गर्गदण्डनन्यायमाश्रित्य सहग्रहणं प्रत्याख्यातं न तु महासञ्ज्ञयेत्यलम् । नन्वविशेषणेत्यस्य द्वयोर्बहूनाञ्चेति नार्थः । अस्याविशेषस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । मस्जौ दोषदानस्वारस्यात आह द्वयोरित्यस्येति । अत एव भाष्ये समुदाये संयोगादिलोप इति वक्ष्यति । तत्र युक्तिमाह यथेति । भाष्ये पूर्वं धातुरुपसर्गेणेत्याश्रित्य क्वचित् क्वचिच्च वाक्यसंस्कारपक्षाश्रयेण दोषोपन्यासः । हलइति जाताविति । वस्तुतो हलौ न हलश्चेत्येकशेषः । स्वरितादिति सूत्रे ऽनुदात्तानामित्यत्र भाष्ये तथैव वक्ष्यमाणत्वात् । परेऽनन्तराइति । तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्योपस्थितेरिति भावः । चन्द्रीयतेः सनोभिधाने यथेष्टं नामधातुर्श्च